

კათოლიკეთა ეპკლესია

საქართველოში

აღწერილი და დაბეჭდილი

ზ. ჭავჭავაძისგან

თფილისი

მსწრაფლ-მბეჭდავი სტამბა არ. ქუთათფილისის ნაკო . ქ., 21.

1903 წ.

მხეც კიბეზე

1904

კათოლიკთა ეკლესია

საქართველოში

34752

ფ. ჭიჭინაძისა

თფილისი

მსწრაფლ-მბეჭდავი სტამბა არ. ქუთათელაძისა, ნიკ. ქ., № 21.

1903

საქართველოს მთავრობის

წესდის

Дозволено цензурою, Тифлисъ 3-го Апрѣля 1903 г.

6 1000

საქართველოს მთავრობის

კათოლიკეთა ეკლესია

(უძლენი დიდათ პატივცემულს და დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საძირკელის დამფუძნებელს მოძღვარს ივანე გვარამაძეს).

იოანე ნათლის მცემლის ეკლესია (ახალციხეში) გაკეთებულია XIII საუკუნეში, ზედ მიწვენით 1298 წ. იგი აღუშენებიათ უბრალო დიდრონის თლილის ქვებით, თითქმის ლოდებით, შიგა და შიგ აქა-იქ კედლეში, ზოგი ერთ ალაგას კარგი ქვებიც ჩაუტანებიათ, ამ ქვებს ქართული წარწერანიც ემჩნევათ ცხადათ, ხოლო მეტად მჭრალად-კი. ეკლესია გაკეთებულია თავის დროის რიცხვის მრევლის კვალობაზედ. თვით ეკლესიის გარეგანი სახეც მოწმობს მის უხუცესობას. ძველი ეკლესიის სიგრძე იქნება თორმეტი არშინი და სიგანე შვიდი არშინი. შიგ გაულესავია, ძველად-კი გალესილი ყოფილა, ამ ეკლესიას ბევრი მწუხარება და დევნა გამოუვლია მაჰმადიანთ დევნულობისაგან. XVII—XVIII საუკუნეებში. რადგანაც მესხეთსა და ჯავახეთს კათოლიკის მრევლს გამრავლება დაუწყვია, ამიტომ ამ ძველის ეკლესიისათვის წინიდან კარგა ვრცელი ეკლესია მიუდგამთ, ეკლესია უყავრულო, უფრო ძველებურს მიწურს ქოხსა ჰგავს, ვინემც ეკლესიას. ახლად მიშენებული კარგა ვრცელია, საკმარისი, ხოლო ძრიელ მდაბიურათ-კი არის გაკეთებული.

ეკლესიაში მოიპოვება ბევრი ძველი ხატები. სხვათა შორის, აქ ასვენია აწყვერის მღვთის მშობლის ხატი, რომელიც ძველადგანვე, ანუ აწყვერის ტაძრის გაუქმების შემდეგ მოუტანიათ ამ ეკლესიაში. აწყვერის დიდი ტაძარი გაუქმდა XVII საუკ. ნახევარს.

აქ არის მაცხოვრის ხატი XVI საუკ. ქართულის წარწერით. წარწერა მოწმობს შემდეგს: „ქრისტე ხატი მაცხოვრისა შევამკეთ ჩვენ ჩიჯაყაძემ ზაატამ თანა მემცხედრემან ჯაფარიძის ქალმან თამარმან ცოდვათა მისატყუებლათ ჩვენთა და ჩვენთვისაცა შენდობა ბრძანეთ მღვთის გულისთვის, ვინც ეს ჩვენს საფლავს განაშოროს, ჩვენი ცოდვამსცა ეკითხვის მას. საშინელსა სასჯელსა“.

მეორე: „ესე ხატი იანგრის ჰირველს, შევწირეთ სტამბოლსა შინა მყოფთა ძმებმა წმ. იოანეს ეპიკლეისას მოსახსენებლად ცოცხალთა და მკვდართათვის 1749 წ.“.

ეკკლესიას სომხურ კათოლიკეთ ტიბიკონი აქვს მიღებული, საეკკლესიო წიგნებში სომხურს გარდა ქართული საეკკლესიო წიგნებიც მრავლად არის, თითქმის ყველა საჭირო წიგნები, რადგანაც ეკკლესიაში ქართულს ენასაც ახმარებენ. ხატებსა და საეკკლესიო ნივთებს შორის ბევრი რამ ძველის ძველის ნივთებისაც მოიპოვება.

ოსმალთა მფლობელობის დროს, ამ ეკკლესიაზედ და საზოგადოთაც ქრისტიანებს ზარის ჩამოკიდება და რეკა არ შეეძლოთ. დღეს, ეკკლესიას ორი პატარა ზარი აქვს ძველად შემოწირულნი. გარდმოცემა განლაგეთ, რომ ვიდრე სომეხთ კათოლიკეთ გავლენა გაძლიერდებოდა ახალციხის ქართველ კათოლიკეებზედ, მინამდის ამ ეკკლესიაში წირვა ლოცვა სულ ქართულად სწარმოებდა, რადგანაც მაშინდელი მრევლი მთლად ქართულს ენაზედ მოსაუბრე კათოლიკეთაგან შესდგებოდაო, მიტომაც არის, რომ ამ ეკკლესიას სულ ძველის ძველად კათოლიკენი თვით ქართულს დაბეჭდილს ხუცურს საეკკლესიო წიგნებსაც-კი სწირავდნენ, ეს ეკკლესია, რომ ძველადგანვე ქართველ ტომის საკუთრება ყოფილა, ეს კარგად სჩანს იმ გარემოებიდანაც, რომ ეკკლესიაში უძველესსა საფლავების ქვებზე წარწერანი ქართულად აქვსთ. ეს ქვები შეეხება XVI—XVII საუკუნოებს.

დარწმუნებული ვარ, რომ ეს ეკკლესია ძველად სომეხ კათოლიკეების ყოფილიყოს და ახალციხეშიაც სომეხ კათოლი-

კენი, მაშინ ეკლესიაში ერთი ქართული წარწერაც არ დარჩებოდა. წვიმისაგან გადარეცხილ ქვებს გარდა სჩანან საფლავის ქვები 1782 წ. დასაჯღაღავებულის, 1789 წ., 1771 წ. 1779 წ. 1798 წ. 1795 წ. 1782 წ. და მრავალიც სხვანი. რომელთ მოხსენებაც ქალის თუ კაცის სულ ქართული სახელებია, ისეთი სახელები, რომელსაც სომეხნი თავიანთ დღეში არავის დაარქმევდნენ.

ერთ დროს, რადგანაც ამ ეკლესიის მრევლი დიდი ყოფილა, შიტომ შემდეგ და შემდეგ ახალციხელთ მკვიდრთ აქეთ-იქით იწყეს განსვლი და ამიტომ მრევლმაც იწყო კლება. კარგა ხანია მას შემდეგ გასული რაც აქ ერთი მოძღვარი, ანუ წინამძღვარი განაგებს. სხვა და სხვა დროს, სულ სხვა და სხვა ტომის მოძღვარნი განაგებდნენ. საუბედუროთ, ამ გამგეთა ცხოვრების წელნი ძლიერ შორს არ მიდის, მაგალითებრ: მოძღვარი ლაზარე მიიცვილა 1764 წ., დონ ანტონი, 10 მკათათვეს, 1767 წ., მამა სტეფანი 1771 წ., მამა იაკობი საბაშვილი, ბაროხი 1773 წ., პატრი გიორგი 1777 წ., პატრი იოანე გარსევანაშვილი 1779 წ., მამა არაქელი 1783 წ. მამა გრიგორ კრუხიჭამიანთი 1786 წ., მამა იოანე აივაზიანი 1787 წ., მაქანდრიანთ მამა იოანე 1797 წ., მამა გრიგოლი 1798 წ., პროვიქარი მამა ანტონი ქაჩახათი 1800 წ., აღამალიანთ მამა სტეფანე 1800 წ., ისკანდრიანთ მამა პოლოსი 1807 წ., ხოჯივანაანთ მამა იოანე 1808 წ., ვართანანთ ტერ ხეჩუათი 1810 წ. სალამოს ლოცვისა, ეკლესიას მესხი დაეცა და იმისაგან მოკვდა, მესხის დაცემის შემდეგ, მან მკირე ხანს იცოცხლა. გორელი მამა ფრანჩისკე 1814 წ., ხუციანთ მამა პოლოსი, უდელი 1818 წ. დიდი მამა იოსები 1819 წ., სათლელი მამა გაბრიელი 1824 წ., სილაჯიანთ მამა იოანე მიიცვალა 1828 წ., მამა სტეფანე მღებრიანთი 1829 წ., პატრი ფილიპე 1835 წ., ოცხელი მამა იოანე 1837 წ., პატრი თომა კაპუჩინი 1838 წ., ნავროზიანთ მამა სტეფანე 1839 წ., მამა ანტონ ხუციანთი 1841 წ., აბინაანთ იესაშვილი 1842 წ., ხარისჭირაშვილი მამა პო-

ლოსი 1854 წ., პავლე შაჰყულიანი, არქიმანდრიტი 1855 წ., გრიგოლ ვართაპეტ ზარათიანი 1858 წ., ხიზაბავრელი მამა ანტონ ხუციანთი 1859 წ., აზრუმელი ტერ გაბრიელი 1862 წ., მამა იაკობ ფეიქრიშვილი 1864 წ., ტერ სარქის მხითარიანი 1870 წ. და სხვანიც, რომელთაც დრო და დრო უმსახურნიათ ამ ტაძარში.

დღეს, ამ ეკლესიას განაგებს და წინამძღვრობს ყველა ქართველთაგან დიდათ პატივცემული მოძღვარი ივანე გვარამაძე, ქართულ მწერლობის ასპარეზზე სამწერლო მუშაკობის მხრით ვინმე მესხის სახელწოდებით ცნობილი, დაუცხრომელი მოძღვარი, მქადაგებელი და მწერალი თავის სამშობლო ქვეყნის და ერის წინაშე.

ამავ ეკლესიას დაშთა მდიდარი ბიბლიოთეკა 1855 წ. პავლე შაჰყულიანისაგან. წიგნების უმეტესი ნაწილი ლათინურს, ფრანგულს და იტალიურს ენაზეა დაწერილები, ხოლო დაბეჭდილები-კია XV—XVI და XVII—XVIII საუკუნოებში. მათში მეტად იშვიათი და ძვირფასი წიგნებიც ურევია. ქართული ძველი ხელთ-ნაწერებიც არის, როგორც თვით პავლე შაჰყულიანის ნაწერი, ისევე სხვა და სხვა ქართველთ-ძველთ მწერალთ და მთარგმნელთა, ნამეტურ ქართველ კათოლიკეთ ახალციხელთ მოძღვართა ნაწერების.

საყურადღებოა აგრეთვე სამი ძველი ქართული ხელთნაწერი წიგნების, ეკლესიის კონდაკებისა: 1, კონდაკი იწყება 1760 წლიდამ და გრძელდება 1845 წლებამდე. „კონდაკის“ დასაწყისს, ანუ სახელმძღვანელო მღვდელთათვის და ისტორია კონდაკის მნიშვნელობისა ეკლესიის მოძღვართათვის სომხურათ არის ნაწერი, მონათლულთა გვარებიც სომხურად მოიხსენებიან, გვარები სულ ქართულია, სომხური ასოებითა და სომხურათ გაზრდილ მღვდლებთაგან ხშირად სასტიკათ არის გადამახინჯებული ქართველი გვარები.

სულ ასეთ მღვდელთა გავლენა გახლავსთ, რომ შემდეგა და შემდეგ ქართველთა გვარები სულ სომხურათ გარდაკეთდა. ხელთ ნაწერი საკმარისი ზომისა არის, ყდაში ზის,

მხედრულად არის ნაწერი. 2, „კონდაკი“ მხედრულათ ნაწერი, იწყება XVIII საუკუნიდამ, ანუ იმ დროდამ, როცა საეკლესიო ასპარეზზედ მღვდელმოქმედების ხარისხით პ. შაჰყულიანი აღმოსწნდა, ე. ი. 1798 წლიდამ და გრძელდება 1850 წლებამდე, უმეტესი ნაწილი შაჰყულიანის ხელით არის ნაწერი, ორივე ამ ხელთ ნაწერებში ბევრი ძვირფასი ქართველთ გვარებია ჩამოთვლილნი, რომელნიც კათოლიკობას შეეხება და რომლის უმეტესი ნაწილის ქართველთა უნებლიეთ სულ სომხურად და ოსმალურად არის გადაკეთებული. 3, ხელთ ნაწერი: მოხსენება ამა ეკლესიის მსახურთა, მამათა და ძმათა, შედგენილი სხვა და სხვა ძველის ცნობებიდამ. ძველად ბევრი რამ მასალები ჰქონია ამ ეკლესიას, დღეს მცირეა არის, სულ გაპნეულა აქეთ-იქით, რაც შეუკრებიან ისიც ამ უკანასკნელ დროს მომხდარა ვინმე მესხისაგან.

აი ზოგიერთი ადგილი კონდაკისა, რომელიც სიტყვით სიტყვამდე მოგვყავს აქ:

„წელს უფლისსა 1780-ს: მარამობის: 29-ს მე ტერ გრიგოლმან კრუხიჭამიანთ უფროსმან და ვიქარმან ახალციხის და მის კათალიკე თემის ბარცხმან წმ. იოანე ნათლის მცემლის ეკლესიის: მოვანთლე ურმა ნაშობი შჯუღიერი ქარწინებითა დედამისისგან იოანესი და კატრინისი გვარისგან შკალავი ზაზუნისი რღ ეწოდა ნათლის ღების შორის ანა გამოუცვლელად მირონის ცხების შინა: ქალაქს შინა ახალციხისსა იოანე ნათლის მცემლის ეკლესიასა შორის, რომლის სვინა იყო შკალავი თარის შვილი იოსები სამრეველსგან ჩემის“.

1782.

„წელს უფლისსა 1782 და სომხისსა 1781, იანვარის 21, მე მაქანდრიანთ ტერ იოანემ სურბ ოვანესის ეკლესიის ბარცხმან მოვანთლე და მირონი ვაცხე ამაჲ იანვარის 13-სა შობილი ურმაწვილს შჯუღიერი დედ-მამისგან ესე იგი დუნჯათ ზოდისისგან და მისი მეუღლე ხანუმისგან და სახელი უწოდე ანტონ მნათელი ამისი იყო ჩიტირეკათ სვიმონა ტერ სტეფანეს სამრეველსგან“.

აქ საკვირველი ის არის, რომ შემდეგს მონათვლის წესრიგებში მამა იოანე სომხურ სიტყვებს აღარ ხმარობს, ყველგან ქართულათ ახსენებს წმ. იოანეს ეკკლესიას. სჩანს მაშინათვე მიხვედრია თავისს უნებლიე შეცდომას. აი, ესეც მეორე მოხსენება, ამის შემდეგ, რაც ამ მღვდელს უმღვდლია და ყმაწვილები მოუნათლავს, ყველას მონათვლას ასე ასწერს.

1782.

„ამაჲ წელსა 1782 და სომეხთა 1231 წ. მარტის ჰირველსა მე მაქანდრიანთ ტერ იოანემ და წმ. იოანეს ეკკლესიის ბარბხმან მფინათლე და მირანი ვცხე თებერვლის 27 შობილი ასული შჯუელიკრი დედ-მამისაგან და სახელი უწოდე ანნა მნათელია ამისი იყო ნურაღიანთ ივანე ტერ კრიგაღის სამრევლსაგან.“

1782 წ. ტერ იოანეს მარტოდ თავისს ეკკლესიაში ასეთი გვარის ყმაწვილები მოუნათლავს: შალჯებიანთ თათეოზას შვილი, ალოშაანთ ალექსანდრეს შვილი, ფეიქრის შვილისა, ივთარაშვილის ყმაწვილი, ნათლია ატოციაანთ ოსეფა, ივლიტის მდაბისაგან. შარაჯი კარაპეტას შვილი. მეფრუნე ანდრიას შვილი, ნათლია ყალიჯიანთ იოანე—აბაზაძე ტერ იოანეს სამრევლოდგან, ასლანის შვილისა, ნათლია დაულჯი იოანე, ნარიბგის შვილის, სარია შვილის, ნათლია იყო ყუმჩი ყაზარა, ყარსელიანის შვილი, ბარვლესელის შვილი, ქიდიარჯიანთ (?) ყმაწვილი, პაპუნაანთ ყმაწვილი, მაქანდრიანთი, მნათლია ხარისჭირა შვილი, პეტრე ხოჯივანანთი. აქ მოხსენებულ სახელების უმეტესი ნაწილი სხვა და სხვა ხელობათა სახელებიც არის, მაგალითებრ ვისაც რა ხელობა სჭერია, იმას ის სახელი გვართათაც დარქმევია და ისიც უნდა მოგახსენოთ, რომ მაშინ უმეტეს ხელოსნებთა სახელები ოსმალურს ენაზედ სწარმოებდა, რადგანაც გამგეობაც მათი იყო. შემდეგ-კი ეს სომხებს სულ სხვაფერ ექმნათ მიღებული.

1783 წ.

ჯინოსიძესძე, სალათელაშვილისა, თერძისშვილისა, იესას-
შვილისა. აი კიდევ ზირ და ზირ მოყვანილი: „წელსა უფლისსა
1783 წ. და სომხის 1232 წ. ახრელის 28-სა, მე მაქანდრანთ ტერ
იანემ წმ. იანეს ვიქარმან მოგნათლე და მირანი ვცხე ამავე თვის
16 შობილი უმაწვილი, შჯუდიერი დედამისისგან ვითომცა ჯინოსი-
ძე პეტრასსგან და მისს მეუღლე კატარინასგან, ნათლიათა იუო
ხალიანთ პეტრე იულიტელი“.

1784.

სალათელაშვილის, დუნჯიასშვილისა, ნათლია ჩიტირე-
კიაშვილი, ყალთალჩის (ხელოზის სახელი) შვილი, მალხა-
ზაშვილი, ოსანულაშვილის ანტონასი, ნათლია გორელისშვი-
ლი სტეფანე. გორელისშვილს სტეფანეს და მისს მეუღლე
ელენეს შვილი. კიდევ ყარსელაშვილის, კიდევ იმავე გვარის,
კიდევ ამავე გვარის კირილესი, ნარიბეგაანთ პეტრესაგან და
სხვა. შემდეგ 1785 წ. ამ წლის შემდეგ თავის წელიწადთა
რიგის მისადევრობით მონათვლა ისპობა და შემდეგ 1790
წლიდან კვალად იწყება ნათვლა, მაგალითებრ: ჩხალელისა,
კლდიელისა, ბაღდამაშვილისა, ნებიერძისა, იანლუანთისა,
ყალაჯი იოანესი, შარაჯებიანთ თადეოზის, შექოშე პეტრესი,
შაჰზადასი, ვარძელაშვილის. 1791 წ. ქაუხჩიანთი, მამული-
ანთ როსტომასი, აკოფასშვილის, ბეკარსმე (!) ბატონჯანასი,
იესესძე პეტრესი. ამ წლის შემდეგ მონათლულთ რიცხვი
ისპობა და 1796 წ. აღარ სჩანს. 1779 წ. ახალციხეში სჩნდე-
ბა შაჰყულიანთ ტერ პოლოსი. აი ამის მონათლულის ცნო-
ბა: „წელსა უფლისსა 1799 წ., სომხებისამებრ 1248 ენკენის-
თვეს 22, ხუთშაფათს, შაჰყულიანთ ტერ ჰოდოსმა ბაროსმა წმ. იოა-
ნეს კაკლესიასჟ აბინანთ ბატონი ტერ სტეფანეს ნაცვლათ მოგნა-
თლე და მირანი ვცხე იმავე მღვდლის საბარახისგან ურმას ენკენის-
თვეს 17, დაბადებული დარსელანთ ანტონასსგან და მის მეუღლე

არქელაანთ ზეტონის ქალის საკასკან, სჯულიერ ქორწინების იმავე ეპკლესიისა საბაკნოსკან და ეწოდა სახელად მარამი, მნათლია იყო მურადაანთ ანტონასშვილი აკოფა ოვანასშვილი ბატონი ტერ ანტონის სამრეკლადგან ივლიტის ეპკლესიისა.

ამ ერთი მონათვლის შემდეგ ისევ ტერ იოანე მაქანდაროვი მოღის თავისს სამწყსოში, მერე ნათლავენ შემდეგ გვარებისას: ოთარისშვილის აკოფასი, სვინა იყო აბასთუმნელი არაქელასშვილი ყაზარა, ქურქჩიბაშიაშვილის, მალხაზაშვილის, ხუციშვილის ანტონასი, ბალოასშვილის, ქურქჩიბაშვილი, ჩიხტიაშვილი და ხხვანიც მრავალნი. 1783 წ. კილიმუხაშვილის აფრიამასი, ბასჯაჯიანთ აივაზასი, სოლომონასშვილის, ჩაიქოლაანთ სტეფანესი, მალაქაშვილის.

1782 წ. თიბათვის 15. „მე ტერ გრიგოლმან კრუხიჭმიაანთ ვიქარმა ახადცინის კათოლიკე თემისა და ბარცხმან წმ იოანე ნათლის მცემლის ეპკლესიისა მოგნათლე ჩემის ძმის წული მეორე აკოფაი. რამელ სვინა იყო სუჯიანთ ჯინასშვილი, არუთინა“. 1788 წ. დავითაშვილის, ზურადაშვილის გიორგასი, ჩაიქელასშვილი, ჯინოსიძე, უსპისშვილი, გიორგიძე, ნარიბეგოვი, დურგლიშვილი, ქაჩლიშვილი, აწუგერელი სტეფანესშვილი, ავთანდილასშვილი, მღებრიშვილი, თავდიდაშვილი, 1790 კოჭიბროლანთ (გოზალოვი) ზეტონის და მის მეუღლე ელენესი მონათლეს 2 თებერ. 1740 წ., ათასშვილის იკითხანისშვილი 1796 წ., ხიზანაშვილი 1797 წ. ჩაიქელაანთშვილი, ქურთასშვილი 1796 წ. ბეთანანთ, კაკანაშვილი, აფრიამასშვილი, ვარსლანთ იოსებასშვილი, ნაღბანდიშვილი, მღებრიშვილი 1793 წ., ბერტასშვილი ოჭანეზა 1753 წ., მეკურტნეშვილი, ზაღიაშვილი, კოკაჩაშვილი ოსკუფა და მის მეუღლე ნაღბანდი დავითის ქალი მარამისკახ 1793 წ., ბეთანაშვილი, შავშელი ზოდოსას და მის ცოლი კოჭიბროლა ბოსჩაჯაშვილი 1797 წ. დურგლიშვილი, თერძიანთბ, ოღუნჯი ყრუაშვილი, შავინანთი, 1798 წ. ლაზარეშვილი.

1791 წ. ბატაშვილის, ხატაშვილი, ბერსოშვილი, ჩილი-

შვილი. 1792 სათლელი მეფურნე პეტრუასშვილის, ფონულა-
შვილი, ტერ სტეფანეშვილი, შაქარაშვილი, მესარკესშვილი,
ყირმიზაშვილი.

ეკლესია დაძველებულია, კედლებში აქა-იქ ბევრი სა-
ფლავის ქვებიც არის ჩატანებული, მათ ქართული წარწერა-
ნიც ეტყობათ- დრო წარწერის 1750 წ. ეხება, ზოგის უფრო
ძველია. შიგ ეკლესიაშიაც ძლიერ ბევრი მიცვალებულთ
ქვები სჩანს, ხოლო ნაწერების-კი სულ გადარეცხილა სიძვე-
ლის გამო, თუმც ისიც-კი კარგათ სჩანს, რომ ყველა ქვის წარ-
წერა ქართულია.

წმ. სავანდისას (ახალცხანს) ეკლესია აღმშენებინათ 1540
წელს. პატარა ეკლესიაა, ხუთი საეწი სიგძე ექნება და ორ
საეწენ ნახევარი სიგანე. აღმშენებულია ქვითკირით, ხოლო
უბრალოთ-კი, ძლიერ სადათ. აღმშენებელთ ვინაობა არ სჩანს,
ის-კი არის მოთხრობილი, რომ ეს ეკლესია 1450 წლის
შემდეგ მრავალ გზის ყოფილა მუსულმანთაგან ნგრეულ-
ქცეული. ამ ეკლესიის ძველი კონდაკის ცნობები და სხვა და
სხვა ქართული წიგნებიც ისევე მოსპობილა და დამწვარა,
როგორც სხვა და სხვა ეკლესიის წიგნები და საუნჯენი. ამ
ეკლესიის კედლებში აქა-იქ ჩატანებულის ისეთი თლილი
ქვები, რომლებზედაც ქართული წარწერები მოიპოვება. ამ
ქვების უმეტესი ნაწილის ზოგი მეტის მეტს ძველს დროს
ეკუთენის და ზოგი XVII—XVIII საუკუნოებს. შემდეგ სა-
უკუნოების ქვები ამ ტაძრის კედლებში უნდა ჩატანებინათ
სხვა და სხვა დროის განახლებისას. სამს-ოთხ აღივას კედელ-
ში დატანებულია მშენიერი ჩუქურთმიანი ქვები, რაზედაც
გამოქრილებია ქანდაკით გვარი და სხვა ამ გვარნი, ეს ჩუ-
ქურთმიანი ქვები მოტანილ უნდა იყოს ქართველთ იმ ეკლეს-
იებიდან, რომელთაც ოსმალონი სდევნიდნენ და აქცევ-ანგრ-
ევდნენ. ეს ცხადათ ასე უნდა ყოფილიყოს, რაც სამცხეს

ოსმალთაგან ქართველთ ეკკლესიები დაინგრა, ყველა იმათ ჩვენ ვერ ავნუსხავთ, ის-კი უნდა ითქვას, რომ დიდი ძალი ხელოვნური განძეულობა-კი გაუქმდა ამ ბარბაროსების მახვილის ქვეშ.

როგორც სჩანს, XVII საუკუნიდამ, ამ ეკკლესიაში, კერძოთ რომიდგან მოსულს ლათინის წეს-რიგის პატრებს უცხოვრიათ. თვით ეკკლესიის ძველი ნაწილის გეგმა ნაძღვილ ქართულ საყდართ სახეს მოგვაგონებს. იგი ძველათ, XIV საუკ. წინეთ ქართველთ აღუშენებიათ, შემდეგ, რა-კი ოსმალთა დევნა ქართველებზედ გავრცელებულა, მაშინ დევნილთ ქართველთ კათოლიკეთათვის გარდაუციათ. ქართველ კათოლიკებს მიუღიათ და 1450 წლიდამ იგი ლათინის წესს-რიგის ტიბიკონის მექონ ქართველთათვის დანიშნულა, სადაც XV საუკუნიდამვე ყოველთვის ლათინის პატრები განაგებდენ, რადგანაც ახალციხეში კათოლიკობამ ძველად სწრაფად იწყო აღორძინება, ამიტომ ეს ეკკლესია 1560 წ. საკმარისად შეაკეთეს, გაამაგრეს, მაგრამ საქმე ამით არ გათავდა, სივიწროვე ხელს უშლიდა და ამიტომ იგი 1630 წლებს ისე განაახლეს, რომ შესავლის კართან ზომიერი ეკკლესიაც მიუშენეს. ძველს ეკკლესიას აქ-იქ კედლებში დაქცეული ქვები შეემცნა, ამიტომ XVIII საუკუნის ნახევარს დაქცეული ქვები კედლებიდამ გამოღებულ იქმნა და მათ მაგიერ სხვა თლილი ქვები შეაწყეს. ამ თლილ ქვებში მოჰყოლაა სომხურ წარწერიანი დაძველებულ საფლავის ქვებიც, რომელ ქვებიც აქა-იქიდამ ძველ სასაფლაოებიდამ მოუზიდნიათ. XVIII საუკუნეში, საქართველოში, სომხურ წარწერიან ქვებს კაცი ძველს სასაფლაოებზედ თითო-ოროლას შეხედებოდა, ამ ეკკლესიის კედლებში ბევრი ძველი ქვებია მოყოლებულ-ჩატანებული, რომლებზედაც ქართული წარწერებიც მოსჩანს.

ცნობებიდამ სჩანს, რომ ამ ეკკლესიაში, ლათინის პატრებს საგალობელი არგანი XVI საუკუნიდამ შემოუტანიათ. აქ ყოველთვის ლათინის წესს-რიგის პატრები და კათუხინები ყოფილან გამგეთ და როცა ესენი არ ყოფილან, მაშინ ქარ-

თველ გვარის ის პატრები განაგებდნენ, რომელთაც სწავლა რომში ჰქონდათ დამთავრებული. ამ ეკკლესიის მოხუცებულმა ართვინელმა ქართველ მოსამსახურე დედა-კაცმა სთქვა შემდეგი:

— „გარდმოცემა განსაუთ, რომ ამ ეკკლესიაში სულ 25 პატრი მჯდარა, აქამდის პატრი დაზარე გოზადოვი 26-ათ“.

როგორც ვიცით, ჩვენში პატრები ძრიელ გვიან მოდიოდნენ, მაგალითებრ, თითო მოძღვარი საქართველოში არანაკლებ 20 წელს იცხოვრებდა და მერე თუ მიიქცევოდა რომადვე, თორემ უადრესად მას აქედამ არ გადაიყვანდნენ, რადგანაც, მაშინ აქეთ ქართული ენის მცოდნე მოძღვარნი ძრიელ საჭირო იყვნენ და მასთან რომისთვისაც იშვიათი. ასე, რომ ზეპირ გარდმოცემის თანხმად 25 პატრისთვის უკანასკნელი 400 წელი მაინც იქმნება საჭირო საცხოვრებელ დროთ. ასეთ წინამძღვრებთ გარდა, სხვა და სხვა ორდენის მამებს როცა კი ევროპილამ საქარველოში უმგზავრიათ და იგინი ახალციხეშიც ყოფილან, მათაც ამ ეკკლესიაში უცხოვრიათ. უნდა ითქვას, რომ როგორათაც ივანე ნათლის მცემლის ეკკლესიაში, ისევე აქაც XIV საუკუნილამ ქართული ენა განისმოდა მრევლის წინაშე, ქადაგებაც ხომ დაუცხრომლად სწარმოებდა.

ეკკლესიას აქვს სხვა და სხვა ძველი საეკკლესიო ნივთები, რომილამ მოტანილი პატრებისაგან და ზოგიც სხვათაგან შეწირულნი. ეკკლესიას აქვს რამდენიმე ქართული სასულიერო შინაარსის წიგნებიც, რომელნიც ძველის ძველადგანვე ამ ეკკლესიაში უხმარიათ, წიგნები გადაწერილია ძველადვე, ზოგი XVIII საუკ., ზოგი ადრე, ზოგი გვიან, რადგანაც წიგნების გადამწერთ ცნობა და დაწერის თარგმანის, ან გადაწერის რიცხვი არ უზისთ, ამიტომ ჩვენც აქ მარტოდ სახელებთ მოგვყავს ამ ხელთ ნაწერების შესახებ: 1, ჟამნ-კანონი, ლათინურილამ ნათარგმნი ქართულს ენაზედ, ვისგან არ სჩანს, ვრცელი ტომია. 2, „წიგნის წესი“, ლათინურილამ ნათარგმნი, ვინ სთარგმნა, არც ეს სჩანს. 3, ლოცვის წიგნი, სრული.

4, „უამ-კანონი“, თარგმანი ლათინურიდან, ვისგან და როდის, არ სჩანს. 5, „უამ კანონი“ თავის ფსალმუნებით. შიგა და შიგ ლათინური ლოცვებიც არის ჩართული ქართულის ასოებით. 6, „მოძრავი დღესასწაულის საგალობლები“. თარგმანი, როდის, ეს არა სჩანს. ამ წიგნებს გარდა, ეკლესიას აქვს სხვა და სხვა ძველი და ახალი ლათინური წიგნებიც. ეკლესიის შიგნით და გალავანში ძრიელ ბევრი საფლავებია, ზოგის ქვები აღარ არის. ეკლესიის განახლების დროს ეს ქვები კედლებში დაუტანებიათ, ზოგი აქეთ-იქით წაუღიათ. მაგალითებრ, მარცხენა კედელში არის ერთი ქვა, რომელზედაც იკითხება შემდეგი:

— „გძელი (გძელიძე) ბადასსაჲს რძალი შუშანა“. წელი არ სჩანს, გრძელიძეს რძალი და შუშანა? ეს ცოტა დასაფიქრებელია, ეს ქალი უნდა გადაცვალებულიყოს XVIII საუკუნის ნახევრის შემდეგ, როცა ქართველ კათოლიკეებში სომხური სახელების ხსენება ხმარებაში შემოვიდა, როცა სომეხთ კათოლიკეთ მოძღვარნი ქართველთ კათოლიკეთ ყოველნაირად დაეპატრონენ. მეორე ქვაზედ არის შემდეგი წარწერა:

— „პატრიცკმულსა მამასჲ იერონიმუს ნურსიიდგან გამგედ მუოფილი მიიცვალა უფლის მიერ 6 მაის 1776 წელს უმბრიის თემიდან“, რომელიც ლათინურად ასეა. Ad Rend P Niercymum a Nursia Sa Praet. obiit in Domino d maii 1776 Proviae Umbriae“

როგორც სჩანს, ამ შამა იერონიმეს კარგა ხანს უნდა ემსახუროს სავარდისის ეკლესიაში. ეს მტკიცდება იმ გარემოებიდან, რომ იგი საქართველოში მოხუცებაში გარდაცვალებულია. იგი ყოფილა უფროსად დადგენილი ახალციხეს მყოფთ პატრებზედ. თვით ეს მოძღვარი ტომით იტალიელი ყოფილა, დაწვრილებით ამ მოძღვრის მოქმედების და ცხოვრების არაფერი სჩანს. ეს იერონიმე მოძღვარი დასაფლავებული ყოფილა თვით სავარდისის ეკლესიაში, ამ უკანასკნელ წლებს, ეკლესიაში, მიწის ფხრის დროს, ერთ ალაგას აღმო-

სწნდა ეს ქვა მიწაში დამარხული, მაშინ კარში გხიტანეს და
დღეს ეკკლესიის კარის გვერდით ინახება.

მესამე, არა ამ ქვაზედ ნაკლები ღირსების არის ერთი
ძველი საფლავის ქვა, რომელიც ჩატანებულია ეკკლესიის მა-
რცხენა მხრით კედელში. ამ ქვის ლათინური წარწერა მოი-
ხსენებს შემდეგს: „ L. Reruardusa... S Jose vlaleon... ე. ი.
მამა. ბერნარდე . დგონ... წდა იოსები დგონ ლეონ... „ფრა
ფერნარდეს ა წმ იოსების ალიონისა ივლისა, 1660 წელ.“
საუბედუროთ, თუმცა ამ საფლავის ქვას თავის წარწერის ბე-
ფრი სიტყვები წარხოცვია, არ სჩანს იერონიმეს გადაცვალე-
ბის წლები და ან ის თუ აქ რამდენ ხანს სცხოვრებდა, მაგ-
რამ ჩვენ ზედ მიწვენით ვიცით, რომ იგი ახალციხეში იმყო-
ფებოდა 1660 წლებში და მისი დაბადების და გარდაცვალე-
ბის წელნი კი 1600—1672 წლებამდის უნდა მიაღწევდეს.

ამ მოძღვარ იერონიმეს სახელს მოიხსენიებს მარი მაჯი
თავისაგან შედგენილს ქართულ-ლათინურს გრამატიკაში, რომ-
ელიც დაისტამბა 1670 წ. რომს. ამ ისტორიულ ქვის გვერ-
დით არის მეორე ქვა ლათინურის წარწერით, რომელიც, ფა-
მთა ვითარების მეოხებით, საკმარისად დაძველებულა და ასო-
ებიც წაშლილა, ეს ქვაც ეკუთვნის XVII საუკ. უბედურს
შემთხვევას მხოლოდ შემდეგი სიტყვებილა გადარჩენია: —
unons Carnia Venecia... obeu in domino die 16... უნ რეს კა-
ვენეცია... მიიკვალა ულის მიერ 18 დღესმ 1655 წ.

ჩვენდა სამწუხაროთ, XVII საუკუნის შემდეგ დროის
აქ მცხოვრებთ ლათინის პატრების შესახებ ჩვენ არაფერი
ცნონები გვაქვს. XVII საუკუნიდამ XVIII საუკუნე ისე გა-
დის, რომ ამ ეკკლესიაში ერთი მოძღვრის დასაფლავებაც არ
მომხდარა თვითქოს. მხოლოდ XIX საუკუნეში სწნდება ერ-
თი პატრი თომა თემფიელი, რომელსაც აქ უცხოვრია კარგა
ხანს და აქვე გარდაცვალებულა 1838 წ. აი მის საფლავისქვის
წარწერა: — „Miserere Pater Thomae Kempii Cappucini ralz dreo
1838.“ მოიხსენე პატრი თომა თემფიელი ქაფუჩინი ქნი წელს
უფლისას 1838-სა ივნისის 7 ს.“

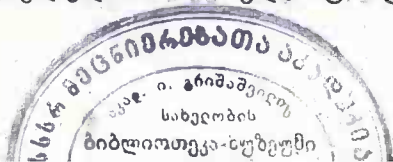
ჯგერას ეკლესია (ახალ ციხეს) აღშენებულია XIII საუკუნეში ქართველთაგან.

ეს ეკლესია, საფარდისის ეკლესიამ და იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიაც სულ ქართველთაგან არის ნაშენი. უკანასკნელ რაკი აქ ქართველთ მართლ-მადიდებლებმა კლები იწყეს და კათოლიკეები მრავლობდნენ ამიტომ ეს ეკლესიებიც ქართველთა თავიანთ თანა მემამულე ქართველთ კათოლიკეებს დაუთმეს. 1333 წ. ეს ეკლესია უკვე ქართველ კათოლიკეების ხელში სჩანს. XIII საუკუნეში ვინ აღაშენა ამის ცნობა არ გვაქვს, ის კი ვიცით, რომ იგი ყოფილა აღშენებული იმ კვალად და სიმაგრით როგორც ეს ქართველებმა X—XI—XII საუკუნეებში იცოდნენ. ამ ეკლესიაშიც ძველის ძველთაგან ბევრი რყევა და ნგრევა გამოიარა ოსმალთა და სხვა და სხვა მტერთაგან. იგი რამდენ გზისმე იქმნა შემუსვრილი XIV—XV—XVI—XVII საუკუნეებში. რამდენჯერაც შემუსვრეს იმდენჯერვე განაახლეს ალაგ-ალაგ. 1660 წ. განაახლეს საკმარისად, რადგანაც ოსმალთა და ათაბეგების ბრძოლის დროს იგი შემუსვრილი იქმნა ყუმბარებისაგან. ამ ეკლესიას XVIII საუკ. დამდეგსაც ეწვია უბედურება, ამიტომ იგი განაახლებულ იქმნა 1750 წ., უკანასკნელ-კი დროთა მიმდინარეობის მეოხით ისე შეირყა ეს ძველის-ძველი ტაძარი, რომ მისს მრევლთ რიგიანად ველარა მოისაზრეს-რა და ძველად აღგებულის ეკლესიას ძველადვე მიმატებული მშვენიერი ჩუქურთმიანის ქვებით აღშენებული ეკლესია დააქციეს და მისს მაგიერ უბრალო, სადა თლილი ქვის ეკლესია აღაგეს, საკურთხეველი და ამის გუმბათი-კი ძველის ეკლესიისა არის, რაც მცირედ გარდააკეთეს.

დღეს, ეკლესიის გარშემო, აუარებელი თლილი ქვები ჰყრია, ქართული წარწერები ზოგისა მათში მეტად ძველიც არის, ზოგს ხუცური წარწერაც აქვს, უმეტესი ნაწილი კი ასეთის ქვების აქა-იქ მიწაშია ჩაყრილ-ჩაფლული, ზოგიც ყორეებში ჩატანებული. ეკლესიის გალავანში აქა-იქ ჰყრია დიდრონი საფლავის ქვები, მშვენიერის ჩუქურთმით მოქარგულნი,

ორი დიდი ქვა და სხვა და სხვა ქართულ ასოებს გარდა ზედ ჩუქურთმით გამოქანდაკებულია ჯვრები და ისეთი საეკლესიო ნივთები, რომელ ნივთებიც მხოლოდ მღვდელმთავრების საფლავის ქვებზე იხმარებოდა. ეს ქვები მე მიმაჩნია ქართველ მღვდელთ-მთავრებს ქვებათ, ოკინი ეკლესიიდან უნდა იყვნენ აყრალი და კარში გამოტანილი. რაც შეეხება ჩუქურთმით ხელოვნობას იგი შეეხება XI—XII საუკუნოების ქართულ ხუროთ მოძღვრებას. ეკლესიის გალავანში და გალავანს გარეთ მოიპოვება მაგალითებრ ასეთ ქართველთ კათოლიკეთ მიცვალებულთ საფლავები და საფლავის ქვის წარწერანი:

— „კაუხჩხანთ ჰაგოფა 1790 წ. კაუხჩხანთ მათეოზის მეუღლე ქლენე 1796 წ. კაუხჩხანთ (აღარ სჩანს გვარი და სხედი კარგათ) ეკუთვნის 1786 წ.“ და სხვანი. გოკიელოვების გვარის წევრნი სჩანან რამდენიმე, რომელნიც XVIII საუკუნეს ეკუთვნიან, ესენი აქ სამეგრელოდგან უნდა იყვნენ ვგონებ მოსულნი და კათოლიკობასთან დაკავშირებულნი. ქვების წარწერანი ძლივს გაირჩა, ამ ორ სამ წელს წვიმა მთლათ გადარყცხს. 1784 წ. სჩანს გრიქორა, 1777 წ. ქართული ნაწერი გვარი არ სჩანს, „1784 წ. ჩინჯიჯიასანთ ხეჩას ასული თეჩეზია“. გოგინოვების გვარის წევრთა ოთხი ძველი ქვაა, XVIII საუკ. ერთი: — „1770 წ. გოგინოვი პეტრეს ძე, მარამ მექქონია (?)“ მეორე: — „გოგინასანთ სტეფანეს მეუღლე მექქონია 1799 წ.“ აქვე ასაფლავია ცნობილი მოძღვარი ხიზაბავრელი ქართველ კათოლიკეთ მქადაგებელი იოსებ ხუციანოვი 1806 წ. მიცვლილი. 1860 წ. ქართველ კათოლიკეთა მოძღვრის მამა სიმონ ასლანოვი. ეს მოძღვარი 45 წ. ჯანმავლობაში წევრათ იყო ახალციხის კათოლიკების სასულიერო გამგეობაში და ყოველთვის ქართულად სწერდა როგორც ქართველთ შთამომავალი. ასაფლავია აგრეთვე მოძღვარი მურადოვი, წელი აღარ სჩანს ქართულად ნაწერი. მამაჯანოვის მეუღლე ელენი 1801 წ. და მრავალიც სხვანი ენით მოუთვლელნი, რომელთაც სულ ქართული წარწერები აქვს,

ხოლო გვარები-კი სომხურად და თათრულად გადაკეთებული. მაგალითად: ყარქისალოვი და ამგვარნი. არის კიდევ: — „ეს ანს სამარე კათოლიკეთ წჳ ეე ეკლესიის ბარახის მღვდლის აბი-ნასთ იესეს ძის (იესუვილი) ტერ სტეფანისა შობ. 1771—1842 წ.“ ერთ ქვაზე სწერია: „ეს ანს სამარე ახალციხელის ზრგვიქის გრიგოლ კრუხიჭამიანთი მიიცვ. 1786 წ.“.

გრიგოლ მღვდელი, თავის დროის კვალად, წარჩინებული მოძღვარი ყოფილა, კოსტანტინეპოლს და რომში გაზრდილ-ნასწავლი, ეს ყოფილა გვარად ისარლოვი; კრუხიჭამიანი ამ გრიგოლ მღვდლის მამისთვის ახალციხელებს ხუმრობით დაურქმევიათ, ამ მღვდლის გარდაცვალებით ახალციხეში მოსპობილა ისარლოვების გვარის წევრთა რიცხვი სასულიერო წოდებაში. ერთ ქვაზედ მოხსენებულია შემდეგი ეპიტაფია:

„მიეცი ხაკი ბუნებს, ვით დაარსებით წესია,
ვაგლოვნე მოყვასნი ჩემნი, ვითარ მე დამითესია,
მზე და მთვარე დამიბნეულა, სამარეს ჩავეთესია,
ლოდი მომიძღვნეს გულზედა, სადგური ჩემი ესეა,
არუთინ მურვანოვის ძის საფლავი სტეფანესია,
წამითხველნო დმერთს ევედრეთ, როგორც ქრიტიანთ წესია“.

1860 წ. და მრავალნიც სხვანი, უთვალავნი, ძველნი და ახალნი საფლავის ქვები, ქართულის წარწერებით, რომელთაც რაღა ფიქრი უნდა, რომ XVIII საუკუნოებში ქართულათ არავინ დააწერდა საფლავის ქვებს, რომ ქართველობის რამე ნიშან-წყალი არა სცხებოდათ. ამას ჩვენ მიტომ ვამბობთ, რადგანაც XVIII საუკუნეში, ოსმალეთში, არამც თუ ქართულად საფლავებზე წარწერა, არამედ ლაპარაკი-კი იგმობოდა და იღვენებოდა. 1866 წ. ეკლესია შეუკეთებიათ ახალციხელთ ძველ მოქალაქე აზნაუროვებს, ეკლესიის სამარეკლოს შემდეგი ქართული წარწერა აქვს:

„სამრეკლო 1881 წ. აღაშენა ესე ელისაბედ თუმანოვის ასულ-მა აზნაუროვის ქვრივმა თავისის და მშობელთა სულის სახად.“.

იმავე თავიდგანვე; ეს ეკლესია ქართველთ კათოლიკეთ

საკუთრება იყო, აქ წირვა ლოცვა ლათინის პატრების და კათოლიკეებისაგან სრულდებოდა ლათინურად და ქართულად; რადგანაც არზრუმის სომეხ-კათოლიკეებმა 1780 წლიდან ხანდისხან გადმოსვლა იწყეს, ამიტომ, იმ დროს, ამ ეკლესიაში სომხურად ამბობდენ ზოგიერთ ლოცვებს. შემდეგა და შემდეგ-კი საქმე ისე მოხერხდა, რომ ახალციხის ორსს ეკლესიაში სომხურად დაწესდა წირვა-ლოცვა, უკანასკნელ ეს განკარგულება სამლო ღვსათ დაიღო და ამიტომ დღეს ეს ჯვარის ეკლესია სომეხ-კათოლიკეთ ეკლესიათ ითვლება. ეკლესიას აქვს ბევრი ძველი შესანიშნავი ხატები, რომელთა შორის XVI—XVII—XVIII საუკუნოებში უნდა იქმნეს პატრებისაგან რომილამ მოტანილი, შიგ ეკლესიაშიაც ერთი სომხური წარწერაც არ მოიპოვება. ეკლესია ფართო არის.

წმ. ივლიტის ეკლესია (ახალციხეს), ძველადგანვე იყო ქართველებში ცნობილი. ეკლესიის სახელწოდების მეოხებით სოფელსაც ივლიტა დაერქვა, ივლიტა პირველად ქართველთ გააშენეს XII საუკუნეს, ოცხეს წყლის ნაპირას, სწორედ იმ კლდის ახლოს, სადაც დღეს ივლიტის ეკლესია არის დაშენილი. ეს ეკლესია ოსმალთა დევნის მეოხებით XVII საუკუნის დამდგეს, შეჩვენებულის ბეჯა ათაბაგის ბრძანებით დააქციეს. ივლიტაში ქართველთ რიცხვიც მაშინათვე შოისპო, ყველას გათათრების ეშინოდა, ნამეტურ ეს შიში მაშინ უფრო წავიდა წინ, როცა ბეჯა ათაბაგი გათათრდა და ხალხსაც დაუწყო გათათრება. საქმე უბედურათ დატრიალდა. ქართველთ ივლიტას თავი გაანებეს, მერე ოსმალთა და ქართველთ შორის ომი დაიწყო, ამ ომის დროს, ოცხეს ნაპირილამ ივლიტის ეკლესია ყუმბარებით დაანგრიეს. ძველ ეკლესიას წარეხოცა თავისი სახე, პირ-ქვე დაემხო, ქვები და მთლათ ეკლესიის კედლებმა ოცხეს იგრიალა. იქ მაშინ ქართველთ კათოლიკეთა რიცხვიც მრავლობდა, იგინი ვაქრობას მისდევდენ, რადგანაც მაშინ ივლიტა ქრისტიანთ

ქალაქათ ითვლებოდა. დაქცეულ ეკლესიის ნაშთები ქართველ კათოლიკებმა მალე შეკრიბეს, ერთად დააწყეს და მერე ფაშას კაცი მიუგზავნეს, ქრთამი მისცეს და ეკლესიის გაკეთების ნება ითხოვეს, ფაშამ ქრთამით ნება დართო ეკლესიის შენობის.

დაიწყეს ახალი ეკლესიის აშენება და მალეც აღაგეს იმ აღაგას, სადაც ძველი იდგა, რადგანაც ხალხს ეს ივლიტის ეკლესია დიდათ უყვარდათ, ამიტომ ახალ კათოლიკის ეკლესიასაც ივლიტის სახელი უწოდეს. ეს ხანა უახლოვდება 1640 წლებს. განვლო XVII საუკუნემ და ეს ეკლესია ერთხელ კიდევ ააოხრეს ოსმალთა, აოხრება ისე მძლავრათ მოხდა რომ მის წელში გამართვა შემდეგისთვის ველარავინ გაბედა, ყველას ეშინოდათ, ამოაბაში მოაღწია XVIII საუკ. და ამ საუკუნეში ქართველ კათოლიკეთ დახმარებით ეს ეკლესია განაახლეს ახალციხელ მოქალაქე ქართველ კათოლიკეთ ვაჭრებმა მეფისაშვილებმა. დღეს ყველა ამბობს, რომ ივლიტის ეკლესია მეფისაანთ გვარის წევრთაგან გაკეთებულაო. ეკლესია თვითონ ღარიბია, სამრეკლო რომ არა ჰქონდეს, უამისოთ კაცს ეკლესიის გარჩევაც ვერ შეეძლება უბრალო მიწურის სახლიდამ. ამ ეკლესიის განაახლება, ანუ გაკეთება 1825 წლებს მომხდარა, როცა ოსმალთაგან ქრისტიანები დიდს დევნაში იყვნენ, სდევნიდნენ ნამეტურ საქართველოში მცხოვრებს ქრისტიანებს და მათ თუ არ ივლიტის მსგავსი ეკლესიის გაკეთება, სხვა გეგმით ეკლესიის გაკეთების ნებას არაკის აძლევდნენ, არ აძლევდნენ მით უფრო, რადგანაც ქრისტიანობის სიმძულვარესთან დიდი შურიც ჰქონდათ. აი ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ივლიტის ეკლესია ასე ღარიბად აღუშენებიათ.

ივლიტა ადრე კარგს დაბათ ითვლებოდა, რადგანაც ახალციხეში სულ გამაჰმადიანებული ქართველნი სცხოვრებდნენ, ანუ თათრები, ქრისტიანებს აქ გამრავლების ნებას არც-კი აძლევდნენ, ამათი ბინა ივლიტა იყო, ივლიტიდამ ქართველთ ახალციხისკენ გადასვლა და გამრავლება 1780

წლებიდან იწყეს, ამისთვის იგინი ფაშას დიდს ხარჯს ანუ ქრთამს აძლევდნენ დღეს ივლიტას 8—10 კომლი-ლა არის მცხოვრებ ქართველ კათოლიკებისა. ეკკლესიას აქვს 12 არ-შინი სიგრძე, 5 არშინი სიგანე, ამდენივე სიმაღლე. ძველის დროდამ აქ ხან ლათინის წესს-რიგის პატრები განაგებდნენ და ხანდისხან სომხის წესს-რიგის ხუცები. წირვა-ლოცვა და ქადაგება უმეტესად ქართულს ენაზედ სწარმოებდა, სხვა ენა აქ საჭირო არ იყო. ძველადგანვე ივლიტაში ქართული ენა მეფობდა. დღესაც ამ ეკკლესიის სასაფლაოზედ მთლად ქარ-თული ნაწერიანი ქვები მოიპოვება, უმეტესი მე XVIII სა-უკუნის ნახევარს ეკუთვნის და უძველეს დროის ქვებს-კი წარხოცვია თავის სახე და იქ აღარაფერი სჩანს. მაინც აქ არის ქართული ნაწერიანი ქვები: 1768 წ. ქისტანაანთ გრი-გორას მეუღლე შუშანა (?) სტეფანეს შვილი მიხეილი 1772 წ. არის კიდევ ფირალოვის, მეფისოვის, ბატონჯანაანთ, ფარემუზაშვილის, 1781, 1782 და სხვანი. ყაუხჩაშვილის 1766 წ. შამირას მეუღლე კათარინე 1782 წ. შამირაანთ გრიგოლას შვილი 1760 წ. 1793 და 1765 წ. და მრავალიც სხვანი, რომელზედაც ყველკან ქართული წარწერები მოიპო-ვება, ყველა წარწერას ცხადათ ეტყობა ქართული ენის ცო-დნის ბუნებრივი ხასიათი და არა უცხო ტომის, რაც ხშირია ეს იქ სადაც ქართულს ენას ხმარობენ, სწერენ და კითხულო-ბენ უცხო ტომის ძენი, ანუ ქართული ენის ბუნებითის კანო-ნებით ვერ გამომხატველნი. ივლიტას ძველად ხურსიძეებსაც ხშირად უვლიად სალოცავად და ღამის თევად, ამათგანაც მოსდიოდა შეწირულება.

ივლიტის მღვთისმშობლის ხატის შესახებ მღ. თომა ჩილინგაროვმა შემდეგი გარდმოგვცა: „ივლიტის საკვირველ მო-ქმედი ხატი ართვინიდან მოუტანია ერთ კათოლიკის დედა-კაცს, ძველად ეს ხატი რომელთა მოუტანიათ ერთის ეკკლესიიდან, მერე მათგან ამ დედა-კაცის ნათესავებს დაუხსნიათ. შემდეგ ამ დედა-კაცს რგებია მხვედრათ. ძველადგანვე ამ ხატს ისე განეთქვა სახელი, რამ ივლიტას ქართველ კათოლიკეთა ღამის თევაც გაუჩინეს. დღესაც აქ

ხშირათ მოდიან სხვა და სხვა კუთხისკათოლიკენი და ღამეს უთვევენ“.

ივლიტა ოცხეს ნაპარას მშვენიერ ალაგას სძევს, ეკკლესიის ახლოს, მღვდლის თომა ჩილანგაროვის შრომით მომსვლელთ მლოცავთათვის კარგი სახლი გააკეთეს. ეკკლესიაც და ეს სახლიც მეტად ღარიბია, სახსარი არსაიდამ არა აქვს, შენობის გაკეთება-კი საჭირო იყო, რადგანაც ხშირად ღამის მთვევლნი კარში შთებოდნენ და მით წვიმა ავდრისაგან ავითაც ხდებოდნენ. ეკლესიას აქვს თითო ოროლა ძველი ნივთები და ხატები, უმეტესი ნაწილი ძველის ნივთების კი ძველადგანვე დაკარგულა, ძველად ეს ეკკლესია ოსმალთ მტაცებელთ ხშირად გაუქურდავთ. ეკკლესიის მახლობლივ აქაიქ არის ძველი საფლავის ქვებიც ქართულ წარწერიანი, წარწერა აღარ ეტყობათ. დრო ჟამს წაურეცხავს.

ყოფილა ისეთი დრო, რომ ივლიტის ეკკლესია ქონებით, მრევლით, ქართული წიგნებით და ძველის ნივთებით ახალციხის ეკკლესიებზედ მალლა იდგაო. ძველაგანვე აქ ყოველთვის ქართულსა და ლათინურს ენაზედ სწარმოებდალოცვა, სომხური შემოდის ხმარებაში 1770 წლების შემდეგ, როცა სომეხ-კათოლიკეთ მღვდელთ გავლენა ივლიტელებზედ გაძლიერდა. ივლიტას ძველად შემდეგი მღვდელნი მიეკვლილან:

— „გამქელი მღვდელი ბატონჯანა 1795 წ.

აწყვერელი ტერ იოანე 13 მაისს 1763 წ.

ჩიგიაანთ ვართაბუტი, ივანე ზრფაქატარი მკათათვის 16-სა 1779 წ. და სხვანიც მრავალნი.

აწყვერის ეკკლესია, აღშენებული მე XVI საუკუნის გასულს, თვით აწყვერში მცხოვრებთ ქართველ კათოლიკეთაგან მღვთის მშობლის სახელობაზედ. დროის მრევლის რიცხვის კვალობაზედ იყო აღშენებული, ქართული სახით, მაშინ აწყვერში მთმლად ქართველ კათოლიკენი სცხოვრებდნენ, ამიტომ წირვა-ლოცვაც აქ ხან ქართულათ სწარმოებ-

და და ხან ლათინურად. მოძღვარნი რომილამ მოდიოდნენ. აწყვერის ეკლესია მთელ საქართველოს კათოლიკობაში იყო ცნობილი, ამ ეკლესიის არსებობის ცნობები დღევანდლამდეც იციან გარდმოცემით, ეკლესია ორჯერ იქმნა შემუსვრილი XVII საუკუნეში. იქ ნელ-ნელა კათოლიკეთ რიცხვიც მცირდებოდა, ზოგი ახალ-ციხეს გადმოდიოდა, ზოგი არზრუმს, ტრაპიზონს, კოსტანტინეპოლს და ამიტომ იქ კათოლიკეთ რიცხვი XVIII საუკ. ისე მოიხსოვ, რომ აღარავინ დაშთა, ამიტომ 1730 წ. ეკლესიაც დაიქცა, შემდეგ მოიხსოვ კიდევ, ოსმალთ დაანგრიეს, ამ ეკლესიის ნაშთები დღევანდლამდეც კი იხილვება თავისს უძველესს ალაგას. სხვა რამ ცნობებმა, ჟამთა ვითარების მეოხებით ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწიეს. ახალციხელთ ქართველთ უხუცესმა კაცებმა გარდმოცემით კარგად იციან ამ ეკლესიის ამბები, თვით პატივცემულმა ქართველთ კათოლიკეთ მოძღვარმა ივანე გვარამაძემაც ბევრი რამ უწყის.

XVIII საუკუნის გამოჩენილ პატრს ნიკოლას, სწორეთ ამ აწყვერის მღვთის მშობლის სახელწოდებით განუძრახავს ახალციხეში ძველის კათოლიკეთ ეკლესიის განახლება, რომლის ხელის შემშლელათ, სომეხთაგან შესყიდული მაშინდელი ახალციხის ფაშა აღმოჩენილა, ამათ შეუშლიათ ხელი, მაგრამ უკანასკნელთ მაინც აღუშენებიათ სხვა და სხვა ახალციხის კათოლიკეთ დახმარებით და სახელათ იგივე რომის ეკლესიის საზოგადო სახელი სავარდისი* უწოდებიათ, რომელიც ზემოთ აღვწერეთ.

აწყვერში როგორც გაქრა ქართველთ კათოლიკეთ ტაძარი ოსმალის ბოროტების მეოხებით, იქ ისევე გაქრა ქართველ კათოლიკეთ რიცხვიც, ამაზედ მწარე ხვედრი მოველინა აწყვერის ქართველთა დიდს ტაძარს და შეიმუსრა მათგან სასტიკათ, რომლის კედლებიც დღეს გულ-ცეცხლით აღვსილი და სასტიკათ შემუსვრილი მწუხარებით უმზერს თვის მიდამოებში მყოფთ გათათრებულთ ქართველთ და მათგან თვის ვინაობის დავიწყებას.

ძველად აწყვერის კათოლიკეთ მღვდელნიც აწყვერელად იწოდებოდნენ, მაგალითებრ, როგორც ივლიტას ეკკლესიის წიგნში აღვნიშნულია კათოლიკეთ აწყვერელი მოძღვარი, რომელიც ივლიტას მიცვლილა 1783 წ. მაგალითებრ: — „აწყვერელი ტერ-იოანე მიიტვალა 23 მაისს, 1783 წელს“ სჩანს, ამ წელს, აწყვერის კათოლიკეთ ეკკლესია ახალი გაუქმებული ყოფილა.

მღთის-შობლის მამანების ეკკლესია (ახალციხის მახრა, სოფელ უდეს). ეს ეკკლესია აღშენებული არის ქართველ მართლ-მადიდებელთაგან XI საუკუნის გასულს, ბაგრატ მესამის დროს, იგი აღშენებულია იმ ეკკლესიათ შენობის გეგმით და ხუროთ მოძღვრებით, როგორც საქართველოში ქრისტიანობის აღორძინების შემდეგ, ქართულ ეკკლესია მაშენებლობა მესამე ხარისხის გეგმით იქმნა წოდებული. პირველი ხარისხის გეგმას წარმოადგენს: მცხეთა, გელათი, ალავერდი, ხახული, ზარაზმა, საფარა, სიონი და მისთანანი. მეორე ხარისხის: ტბეთი, მეტეხი, სამთავისი, ბოლნისი, კუმურდო და სხვა. მესამე: სხალტა, ანჩხატი, პარხალი და მისთანანი. უკანასკ. გეგმას ეკუთვნის ზემოხსენებული ეკკლესია და მასთან მთელს მესხეთს, ჯავახეთ და სრულიად დასავლეთ საქართველოში ქართველ და სომეხთ კათოლიკეთაგან პერობილნი ძველი ეკკლესიები. დღეს თუ ხადმე მათში ახალი ეკკლესიები შენდება, იგინიც ამ გეგმას ემორჩილებიან, მხოლოდ მცარე საჭიროების გამო განსხვავებას აძლევენ.

უდას ეკკლესია ყვაოდა ისევე, როგორც XI, XII და XIII საუკუნოებში, თვით საქართველოც სახელოვნებდა. პირველი მახვილი ამ ეკკლესიას მონგოლებთაგან ხვდა XIII საუკ. ბოლოს, ამ დროს, სამცხეში, ქართველთა შორის კათოლიკობამ იწყო აღორძინება, XIV საუკ. ნახევარს, იგი დატოვებული იქმნა ქართველთ გვარის კათოლიკეთათვის, სადაც განაგებდნენ და მწყსიდნენ ლათინის წესს რიგის პატრები,

XV საუკუნის შემდეგიდამ ამ ეკლესიამ მრავალ გზით გამოსცადა მტერთაგან დევნა და მუსვრა. ხშირად იგი საძირკვლამდისაც შეურყევიათ, ნამეტურ მე XVI-XVII-XVIII საუკუნოებშიაც-კი და მისს შემდეგ ნელ-ნელი განწმენება მიეცა, რაის გამო, ძველს ტაძარს თავისი წინანდელი სახესრულიად წარმოცია. ასეთ უბედურებათა გარდა, კაცის ხელობის მტრობის გარეშე, თვით ბუნებამაც მასზე მოიცილა და ორჯერ მეხიცა დაეცა. ბუნების ასეთს მრისხანებას, ამ ეკლესიის გარდა, ვერც ტბეთი ასცდა. ხახული, ოპიზა, იშხანი, ანჩა, სხალტა და სხვანი, რომელთაც საკმარის შერყევის გარდა, კედლების რღვევით-კი არა აკლდებოდა რა. ეკლესია ძველად დახატულ ყოფილა ფერადის წამლებით, დღეს, ამისა აღარა ეტყობა რა.

ეკლესიას აქვს შვიდი საყენი სიგრძე, ათი არშინი სიგანე და თორმეტი არშინი სიმაღლე, ძველ კარის შესავალთან, ძველადვე მიდგმულ ყოფილა დიდი სამრეკლო, სამრეკლოს კარგი გუმბათიც აქვს, სამრეკლოს გვერდის კედლები ამოუშენებიათ ძველადვე, ამიტომ ეკლესიის გზა შეკრულა, თვით სამრეკლოს ქვებიც დაძველებულა; ეკლესიას ძველს შესავლის კართა გარშემო დატანებულია რამდენიმე ჩუქურთმიანი კარგი ქართულის წარწერით ქვები, ეკლესიას აღმოსავლეთ კედელზედ აქვს ოთხი ქვა, რომელზედაც ჯვრებია დახატული. დასავლეთ ეკლესიის კედელზედ, მალლა ერთს ქვაზედ არის ქართული წარწერა, დღეს ძნელათ გასარჩევი, მხოლოდ სჩანს 1802 წ. დასავლეთით სჩანს კიდევ შემდეგი: *) ვგონებთ ეს უნდა აღნიშნავდეს იმ დროის განმანახლებელთა მოხსენებას და განახლების დროს აღმოსავლის კედელში, ერთ ქვაზედ მოიპოვება ხუცური წარწერა, მეორე ქვაზედ არის ქართული მხედრულის წარწერით შემდეგი: და მერე ამ უკანასკნელ ასოს გვერდით მიხატულია რალაცნაირი თევზი. ეს ასოები ვერავის გაურჩე-

*) აქ რალაც ქალღეური ანბანის მსგავსი ხაზებია.

ვინა. ჩილილო მხრის კედელზედ აქა-იქ ქვებზედ სჩანს ხეცურ-
რი ასოები ნელად საკითხავი, შემდეგი ასოები-კი სჩანს.

კარის ბჭეში მიწერილია შემდეგი მხედრულათ: „სახელი-
თა ღთისთა აღშენებულ იქმნა დამატება ი. წ. 1862 წ.“. ეკლესი-
ის გარშემო ოთხს ალაგას აწყვია ძველი თლილი ქვები,
რომლებზედაც გამოქანდაკებულია მღვთის მშობლის სახე მაც-
ხოვრიზ ხელში, ერთ ქვაზედ ოთხ კუთხივ გამოჭრილია სე-
რაფიმ ქერაბიმი და ზოგიც სხვა წმიდანები. მრავალიც სხვა
წარწერები აქვს, მაგრამ ყველა იგინი გაუქმებულა, XIX
საუკ. ამ ეკლესიას მეხი ორჯელ დასცემია, 1855 წ. და
1899 წ. ეკლესიაში ძველი ხატები და ნივთები არაფერია,
ძველად-კი მდიდარი ყოფილა ეს ეკლესია ძვირუფასის ხელოვ-
ნურის ხატებით და სამკაულებით, მაგრამ ყველა იგინი აღრე
თათრებს დაუტაცნიათ. 1829 წ. რუსეთმა რომ ახალციხე აი-
ლო, მაშინ აჭარლები ჯავრით დაეცნენ ამ ეკლესიას და ისე
გაცარცვეს, რომ შიგ აღარაფერი დასტოვეს, ძველის ძველი
ნივთები სულ მაშინ დაიკარგა, ეკლესია ცარიელი დაშტა.
ომიანობის დამშვიდების შემდეგ მრევლმა იზრუნა და შეწირ-
ვით კვალად მოუგროვდა მცირე-რამ ნივთების, მაგრამ ძრი-
ელ უფასურის. შემწირველათ სჩნდებიან თვით სტამბოლს
მყოფნი ქართველთ კათოლიკე ვაჭარნიც, რომელთა მოხსე-
ნება ქართულათ ასეა:

„ღმერთმა განაძლიეროს სტამბოლს მყოფნი საერთო ახალცი-
ხელ ვეზირხანაში მყოფნი, რომელთაც შესწირეს ერთი უფ-დ წმ.
მღვთის მშობლის ხატი.“

„ღმერთმა შეიწყალოს მღებრიანთ ღვანესას ქალი მკათაღინა (?),
რომელმანც შესწირა უღის ეკლესიას ერთი აქრთი დაფერული ვე-
რცხლის დიდი.“ არის კიდევ:

„ერთი წირვა უნდა იწიროს მამაუფასანთ არაქელასათვის (†) შე-
წირულ უანისათვის ფული ელენესაგან უნდა მიეცეს, კიდევ ნიშუ-
შად:

„ღმერთმა შეიწყალოს შოშიაშვილი *) (ხალბანდოვი) ანტონა,

*) დღეს ხალბანდოვები.

რომელმანც შესწირა უდის ეკკლესიას თავის დედ-მამის ასეუფას (?) სულის მოსახსენებლად ერთი წვეილი ბაჟაკის შუშა,“ და ამ გვარები სხვანი, სადაც გვარები სრულ ქართულია და სახელები-კი უკვე სომხურია. აქ თქვენ ნახეთ, რომ მოხსენებული მღებრიშვილი, მამულაშვილი და შოშიაშვილი ქართული გვარები, სახელები-კი სომხური. საინტერესოა კიდევ შემდეგი;

„ღმერთმა შეიწყალს დაფითანთ აფრამას ქალი ანა, რომელმანც შესწირა უდის ეკკლესიას თავის ბიძა მიქელას სულის მოსახსენებლად ქართულს სახარებაზედ მოსახვევი ერთი ვაღის (?) ხელმანდილი.“ ვალი რაღაც ფარჩის თუ სხვა რამის სახელი უნდა იყოს, ეს შეწირულება შეეხება 1780 წლებს.

ეკკლესიაში მოიპოვება სხვა-და-სხვა ძველი და ახალი ქართული და სომხური საეკკლესიო დაბეჭდილი წიგნები. აქვე შენახულია ამ ეკკლესიის კონდაკი, რომლის ორი-სამის ფურცლის შემდეგიდამ 1787 წ. იწყება: აქ მოხსენებულ არიან დაბადებულთ ცნობა, მონათვლის, ჯვარისწერის და ეკკლესიის შემწირველთა გვარები. ეკკლესიას აქვს თავისს ძველი ზარებიც, მისს სასაფლაოს ქვებზედ მოიპოვება ბევრი წარწერებიც, რომელიც XVIII საუკუნეს შეეხებიან. აქ ასაფლავია პ. ხარისჭირაშვილის პაპის დედა ბებერა, პ. ხარისჭირაშვილის პაპას პავლე რქმევია. ეს ხანა მისწვდება 1740 წლებს, ამ სოფლის მრევლთა წინაშე 1800 წლიდამ დღემდე შემდეგნი მღვდელნი ყოფილან: ტერ სიმონ ბალახოვი, ტერ ანტონ აკოფოვი, ტერ პოლოს ლაზარევი, ტერ პეტროს ლაზარევი, ტერ სიმონ ბალახოვი და სხვანი; ზოგთა სახელი არა სჩანს. დღეს განაგებს მღვდელი სიმონ ჩილაშვილი, ქართულ ენის და წერა-კითხვი კარგად მცოდნე, ქართული ენით მოქადაგე და ქართველ კათოლიკეთ დიდათ გულშემატკივარი. დღევანდელი მდგოიარეობა ეკკლესიისა არის მეტად უნუგეშო. ეკკლესია მეტის სიძველისაგან დაზარებულა, კედლები შერყეულა, მესხაც დიდათ დაუზიანებია. ლონფინი აჭყრია, აქა-იქ გარღვეულა, დიდს გაჭირვებაშია ჩავარდნილი დარღვევ-დაქცევა მუდამ დღე მოელის, ღმერთმა-კი ნუ ქნას.

თორემ თქვენი მტერი, ჩვენი ქართველ ერის ცხარე ცრემლი მაშინ დაიხვევა, დახმარება არის საჭირო, მიშველება. დიდი შიში აქვს ამ ეკლესიას, დიდი. მეორე 1500 სულისთვის ეს ეკლესია ძრეულ პატარა არის. შიგ 300 სულიც ვერ ეტევა, თუმც აივანიც აქვს. მაგრამ წირვის დროს ქალები, ყმაწვილები და კაცების უმეტესი ნაწილი სულ კარში სდგანან.

ხალხი ქართველი გვარის არიან, ქართულათ მოლაპარაკენი, ზრდილნი, მწიგნობარნი, ქართველების პატივის მცემელნი, ქართული ენის მეტრფე და მედავენი. მცხოვრებთ გვარების უმეტეს ნაწილს-კი ჟამთა ვითარების მეოხებით ზოგთა სახე შესცვლიათ, გადაკეთებიათ. ზოგის ფორმა-კი ისევ ძველია, ძირეულად ქართული. სოფელს აქვს საკუთარი სკოლა, სადაც 80 ყმაწვილი სწავლობს, აქვე არსესობს „წერაკითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისაგან“ დაარსებული ქართული სამკითხველო, ხალხი მეურნეობას მისდევს, მოჰყავთ ხილეულობა, საქონლის გამრავლებასაც მისდევენ; ერბო, ყველი, რძე კაი იცის; ფრინველიც მრავალია, ვაზი ვერ მრავლობს. ძველად-კი ყოფილა, ოსმალთა ფლობის დროს ამოვარდნილა ძირიანად, გლეხ-კაცობა მხნეა, ქველი, მუშაობაში გამრჯე, მამაკაცთა ტანთსაცმელი მესხურია, დედა-კაცთა ოსმალური, შიგა და შიგ დედა-კაცებთ შორის საზოგადოთ ქართველ ქალთა ტანთსაცმელიც იდგამს ფეხს, რამდენიმე ქალი ასე შორთულები ვნახე, ერთს დღესასწაულს დღეს დავესწარ ამათ ეკლესიაში და იქ მთელი სოფლის ხალხი იყო მოსული, ხალხი მღვთის მოსაფია და ქართული ლოცვები ზეპირათ იციან ისევ, როგორც სხვაგან ქართველ კათოლიკებმა, მღვდლის მოხმარება და დიაკვნობა თითქმის ყველას შეუძლიანთ. ამ სოფელში 300 მოსახლეა, 50 კომლი ქართველ მაჰმადიანები არიან, მათში ქართული ენა ოჯახში აღარ ისმის, ამოვარდნილა, ქალს, კაცს და ჭაბუკს ქართველობა ჭირივით სძულთ. ქართული ენის მხრით ამ კუთხეში ანუ ქვაბლიანში სოფ. უდეთთქმის მფარველად და გამავრცე-

ღებლად უნდა მივიღოთ. ამ სოფლის მცხოვრებთ ქართული ენის ხმაურობას შეეძლება რომ აქ ქართულ ენას ძირი არ მოეთხაროს, ამას მხოლოდ ხელის შეწყობა უნდა და მფარველობა. ეს ჩვენთვის დიდად საყურადღებოა. კი უნდა იქმნეს, რადგანაც მთელს ქვაბლიანის ქართველ მაჰმადიანთ სოფლებში ქართული ენა ამოვარდა, დღეს მხოლოდ ქართველ კათოლიკეებში შენახულა. უდელნი ვაქრობასაც მისდევენ, სხვა და ქვეყნებშიაც მგზავრობენ.

აღრე, ქართველობის დროს, ამ სოფელში ოთხი ეკლესია ყოფილა, დღეს მხოლოდ ორიღა არის დარჩენილი და მესამეს საძირკველი. ეკლესია არის პატარა, აღშენებულია XIII საუკუნის ბოლოს, 3 საყენი სიგძე აქვს 2 საყენი სიგანე, სამი სიმაღლე, თლილი ქვით არის ნაშენი. ძველადგან ეს ყოფილა კათოლიკე ეკლესიათ დანიშნული, შიგ პატარა აივანიც არის, დღეს იგი დაკეტილია და დიდს შერყევაშიაც არის მოსული, ძველად, XIII საუკუნეში იგი აქ აღუშენებიათ ქართველთათვის, შემდეგ კათოლიკეებზედ გადასულა. ხალხს აქ ულოცნია კარგა ხანს, დღესაც წელიწადში ერთხელ უხდიან დღესასწაულს. ამ ძველ ეკლესიასაც მღვდელი ს. ჩილაშვილი პატრონობს.

უღის ეკლესიის „კანდაკი“ იწყება 1780 წ. მხოლოდ სამს ფურცელს წელი არ უზის-კი, 1787 წ. რიცხვი იწყება, მოხსენებული გვარი და სახელები მთლათ ქართულია, ზოგს კი სახე შეცვლილი აქვს, მაგრამ მაინც ნიშან წყალი აცხია. ძველად ამ ტაძარს ქართული წიგნებიც მრავლად ჰქონია. პირველ ხანებში აქ წირვა ლოცვა და ქადაგება ქართულად სწარმოებდა, ხან ლათინურად, საინტერესო ნაშთებია ამ სოფელში დაშთენილი, თუმცა ეს ნაშთები მცირენი არიან მაგრამ სიძველით კი საყურადღებონი. სოფელის მცხოვრებთ შორის ქართული მეტყველება და წერა-კითხვა ფეხს იდგამს. სანატრელია აქაურ კათოლიკეთ ახალთაგობის წარმატება, წინ წასვლა. ხალხი მშრომელი, დედაშიწას მძლავრად ამუშავებენ, ხოლო თათარ მებატონეთაგან დიდს შევიწროებაში

არიან, თათრის მემატონე სასტიკათ სდევნის, მტრობა აქვს. მცხოვრებთ რიცხვს-კი უიდათ გამრავლდა, აქეთ იქით დადიან და ადგილებს ეძებენ, ამბობენ იგინი: იქმნება ზოგნი გადავსახლდეთო, ამიტომ მათ ქართლში გორის პატრსაც მომართეს, იქმნება გორის კათოლიკის ეკკლესიას სადმე ადგილები ექმნესთ და ჩვენ დაგვასახლოთო. თხოვნა შეწყნარებას ეძლევა, პატრი გაბრიელ ასლანიშვილი ქართლში მათვის ადგილებს ეძებს, გადმოსახლება უნდა. დახმარებას ჰპირდებიან სხვა და სხვა კეთილ მოღვაწე გვამნი. სტეფანე ზუბალოვმა 1000 მან. შესწირა.

მდოის მშობლის ეკკლესია (ახალციხის მაზრა, სოფელი ვალეს). ვალე ძველი სოფელია, კათოლიკობა ქართველთ შორის აქ ძველადვე აღორძინებულა. თითქმის მე XIV—XV საუკუნეებში. ძველად ამ სოფელში მთლად მართლ-მადიდებლები სცხოვრებდნენ, შემდეგ ესენი ძალით გაუთათრებიანთ. გათათრების დროს, ზოგნი კათოლიკობას დაკავშირებიან და მით გადურჩენიანთ თავი. გადარჩენილთ გამრავლებაც დაუწყვიანთ, უკანასკნელ იგინი იქამდე მისულან, რომ მათთვის საჭიროთ გამხდარა ეკკლესიის ადგებაც. 1670 წლებში ეკკლესიაც გაუკეთებიათ, მღვდლათ ჰყოლიათ ლათინის წესს-რიგის პატრი, წირვა-ლოცვა ძველადგანვე აქ ისევე ქართულად სრულდებოდა, როგორც ეს სხვაგან იყო. ხსენებული ეკკლესია ოსმალთაგან მრავალ გზის შემუსვრილა, ყოველთვის საკმარისად ამზნევდნენ. XVIII საუკ. იგი საძირკვლამდე შემუსვრეს, შემდგომ მისი განახლება შეუძლებლათ დაინახეს, ამიტომ კათოლიკენი დაეპატრონენ ვალეში მდებარე ქართველთ ერთს ძველს ეკკლესიას, რომელიც ცარიელი იყო და შიგ არავინ დადიოდა. ვალეს და მისს მიდამოებში ქართველთ რიცხვი ძველადგანვე ამოვარდა, აქაურს კათოლიკებს არც ეს ძველი ეკლესია შერჩათ დიდხანს, იგი ისე დაძველდა და შეიმუსვრა, რომ მასში ლოცვა შეუძლებელი ხდებოდა; ამი-

ტომ მრევლი თავ-და რიგს მიეცა და 1860 წლებს, სხვა ალაგას ეკკლესიის შენებას შეუდგა.

ახალი, ანუ დღევანდელი ეკკლესია დამთავრებულ იქმნა 1862 წელს, აღგებულია თლილის ქვით, სიგრძე აქვს რვა საჟენი და სიგანე ხუთი, სიმაღლე ოთხი საჟენი, შიგ ორი წყობა აივანი აქვს, წინ სამრეკლო მიდგმული, ეკკლესიის კარის შესავლის თავზედ ერთ ქვაზედ ქართულად შემდეგი წარწერა არის:

— „აღშენდა ეკკლესია ესე წმიდა მღვთის მშობლის სახელსა ზედა, რომელთა იშრამეს ამის აღგებაზედა და ღმერთმან საუკუნო განსვენება დაუმკვიდრეს მათ“.

სამრეკლოზედ-კი სომხურად აქვს წარწერა, წარწერაში მოიხსენება აგრეთვე ამბავი ეკკლესიის აღშენებისა. ამაზე მღვდელის სიტყვა ვკითხე, თუ რატომ დააწერეთ სომხურათ? მან მომიგო:

— „ეს სომხური წარწერა ჩვენდა უნებლიეთ მახდა, თორემ აქ რა საჭიროა ესა“.

ამ ეკკლესიის აღშენების დროს გამგეთ იყო მოძღვარი სტეფანე ზაქარიანი. ეკკლესიისათვის ხარი შეუწირავს თბილისის ვაქარს ივანე ურგენოვს. 4 ფ 16 გირ. საუბედუროთ, როგორც სხვაგან. აქაც წირვა-ლოცვა სომხურს ენაზედ სწარმოებს, ზოგიერთს ლოცვებს-კი ქართულათ გალობენ, სახარებასაც ქართულათ კითხულობენ, ქადაგებაც ქართულად სწარმოებს. ერს დიდი ნატვრა აქვს, რომ ეკკლესიებში თავისს დედა-ენაზედ ექმნეს წირვა-ლოცვა გამართული. თუმცა წირვა-ლოცვა სომხურათ აქვს მოწყობილი, ხოლო სომხური ენა, კრინტი არავის ესმის, ნამეტურ დედა-კაცებმა ხომ სრულებით არაფერი იციან. ეკკლესიის გვერდით არის საფლავი, ამ ეკკლესიის ძველად ყოფილის მოძღვრის: — „აქ განისვენებს მღვდელი სტეფანე გოზაღოვი, ვიღოცთ კეთილ მოღვაწეობისათვის დაიბადა 1828 წ. გაჩდაიცადა 1895 წ. მარტის 9-სა“ მღვდლად კურთხეულა 41 წლისა. დღევანდელი მღვდელი სტეფანე ზაქარიანი 40 წელიწადზე მეტია, რაც აქ მღვდლათ

არის. თვითაც აქაურია, ამავე სოფლიდამ გამოსულან შემდეგი მოღვაწენი:

სტეფანე ზაქარიანი, დაიბადა 1823 წ. სტეფანე გოზალოვი, დაიბადა 1828 წ., პატრი ანტონ გოზალოვი, ძმა სტეფანესი. აქაურები არიან: პატრი ათანასე ნასყიდოვი, პატრი კირილე, თულიევი, სტამბოლს არის, იქვე ნაკურთხი და პატრი ლაზარე გოზალოვი, ვინმე მესხი და ამისი ძე პატრი მზე ჭაბუკი, პატრი ალექსანდრე მხითაროვი, პატრი სტეფანე ნაგროზოვი და სხვანი. ამ სოფლის ახლოს სძევს სოფელი სხვილისი, სადაც მოსახლობენ სომხის გვარის კათოლიკენი. ეს კათოლიკენი 1829 წ. გადმოსახლებულან არზრუმიდამა, მათში ბევრი ქართველ გვარის კათოლიკენიც ურევია, ხოლო გასომხებულნი ერთ და მოდგმითაც კი ვალეს ეკკლესიას ძველი ნივთები სრულებით არა აქვს. რამდენიმე ქართული ხელთნაწერი სასულიერო წიგნები-კი მოეპოვება. თვით სოფელი ვალე მშვენიერი სოფელია, ახალციხიდან 15 ვერსზედ სძევს, ვენახოვანია, ჰასროვანი, მოხდენილია მცხოვრებთ რიცხვი 200 კომლია. 100 კომლი ქართველ კათოლიკენი არიან, სრულიად ქართულად მოლაპარაკენი, 50 კომლი ქართველ მართლ-მადიდებელნი არიან და 50 კომლიც ქართველ მაჰმადიანები. მართლ-მადიდებელთ აქვსთ ძველი ეკკესია XI საუკუნეში აღშენებული, მუსულმანებს ჯამე აქვსთ. მუსულმანები მოძულენი არიან ქართველთა და ქართულს ენასაც ივიწყებენ. სოფლის მცხოვრებთ შორის სოფლიერი განწყობა არსებოს, ცოტათ მუსულმანები-კი ეწინააღმდეგებიან ამ გარემოებას. ამავე სოფელში არის სამინისტროს სკოლა და ბავშვები სწავლობენ, ბავშვები ქათველ კათოლიკებს და მართლ-მადიდებელთ ეკუთვნისთ, მუსულმანები-კი ახლოსაც არ ეკარებიან. სოფელი შეუძლოა და მეტად მიყრუებულიც არის. ხოლო მეტად მშვენიერია. ხალხი მხნეა, მეურნეობას მისდევს, ვენახებიც მრავალია, მოსავალი კარგი იცის, ხალხი თან შეუძლოც არის, ქართული წერა-კითხვა მკირედ არის გავრცელებული.

წმ. შამა იოსების ეკკლესია, (ახალციხის მაზრა, სოფელ არალს,) აღშენებული იყო XI საუკუნეში, პატარა ზომის და ამ გეგმის, რრგორც უდის და თვით ამ სოფლის ახლოს მდებარე რქის ეკკლესიისა, რომელიც ფოცხოვის მდინარის ნაპირას სდევს და რომელიც 1850 წლებში ოსმალთაგან დაქტეული იქმნა. ხსენებული ეკკლესია ქართველ კათოლიკებს გადაეცათ XIV საუკუნის დამდეგს, როცა აქ ქართველთ შორის კათოლიკეთ რიცხვმა თავი იჩინა. ძველადგან ამ ეკკლესიას თავის ძველი ნიეთებრიც აქენდა, არალის მცხოვრებთ შორის იგი ითვლებოდა ერთთ ერთ ეკკლესიად, სხვა რამ ეკკლესია აქ არ ყოფილა, იგი საკმარისად იქმნა დაჯილდოვებული ბაგრატ მეოთხისაგან. ბაგრატის შემდეგ დავით აღმაშენებელმაც მიჰკერძა ბევრი რამ, დიმიტრი მეფემ და შამარ მეფემაც. რუსუდან დედოფლის დროს, როცა მონგოლები საქართველოს შემოესივნენ, მაშინ სოფელ არალმა და მისმა ეკკლესიამ დიდი ვნება მიიღო. მტერთა მიზნების გამო იგი შემუსერილ იქმნა და შერყეული. მაშინ მთელს ქვაბლიანში არალის ეკკლესიაც ისევე სახელოვნებდა, როგორც სხვა რამდენიმე ეკკლესია ამ კუთხეში. მისდა საბუბედუროთ, ამ ძველს ეკკლესიას არც შემდეგ დააკლდა მტერთა თავდასხმა, რყევა და ცარცვა. 1435 წ. იგი კვალად იქმნა შერყეულ-გაცარცული მტერთაგან, მაშინ დრო ისეთი იყო, რომ ასეთ უბედურებას ვერც სხვა ტაძრები ასცდნენ. გიორგი ბრწყინვალის დროს ეს ეკკლესია განახლებას მიეცა, შემდეგ დროის კათოლიკენი მის შეძლების და გვარად აძლიერებდნენ და ამკობდნენ.

რასაც ამ ნაშთს ოსმალნი აკლებდნენ, იმას ეს წყეული ჯაყელაანთ გვარის ქართველ ფაშები უსრულებდნენ. რამდენიც ხანი გადიოდა, იმდენი ქართველთ კათოლიკეთ სარწმუნოების მხრით დიდი სიმტკიცე ეძლეოდათ, რადგანაც ქართველთ მართლ-მადიდებელთ შორის თათრობა ვრცელდებოდა, გმობა ქართველთა ფებს იდგამდა თვით ქართველთ შორის-საქმემ იქამდის მიაღწია, რომ XVIII საუკუნის ნა-

ხევარს, არალის ეკკლესია, კათოლიკეების ჯიბრით და მტრობით ოსმალებმა სრულიად შეარყიეს და ძირს დასცეს, მაშინდელი მშვენიერი დიდი ოლილი ქვების დღესაც იხილვება ძველ ნაეკლესიარის მახლობლივ. ერთი დიდი ქვის ხუცური წარწერა ცხადათ მოწმობს მის ბრწყინვალე ისტორიას. ქვის წარწერა ამოჭრილია იმ ხუცურის ხელით, რაც ჩვენი პალიოგრაფიულის ისტორიის შესწავლით X საუკ. ეკუთვნის. წარწერა ისე მიმჭრა, რომ მისს წაკითხვას ვეღარავინ ახერხებს.

XVIII საუკუნეს შემუსვრილის ეკკლესიის ქვებით და სხვა მასალით ქართველ კათოლიკებმა სხვაგან დადგეს პატარა ეკკლესია, სადაც ლოცვაც მოათავსეს. აქ განაგრძეს მათ წირვა-ლოცვა XIX საუკუნემდე. საუბედუროთ, ეს ხელ-დახელ გაკეთებული ეკკლესიაც ვერ აღმოჩნდა მაგრამ გაკეთებული, ამიტომაც იგი უძღურებას აღრიდგანვე მიეცა, ამ უძღურებას აქაური ბუნების მრისხანე ძალაც აორკეცებდა. უკანასკნელ ეს ეკკლესია ისე დაძველდა, შეიმუსრა და დაინგრა, რომ მასში ლოცვა შეუძლებელი ხდებოდა. ამიტომ მრევლმა თავს იღვა და დიდი ღწვით აწინდელის ეკკლესიის შენება დაიწყო და 1860 წ. დაამთავრეს. არალის აწინდელის წმ. მამა იოსების ეკკლესიას შვიდი საყენი სიგრძე აქვს, 4 საყენი სიგანე. სიმაღლე სამ საყენზე ცოტა მეტი, აღშენებულია ოლილი ქვით, ეკკლესიის კარის ბქესთან ორ ქვაზედ მხედრული წარწერა არის, რაც მოწმობს მისს აღშენების დროს. ეკკლესიას გარს აკრავს გალავანი, შიგ დასათლავებულ არიან შემდეგნი მღვდელნი:

„შეიწყალე მე ღმრთისა წყალობითა შენითა რათა მივაგო მე უფალსა უფველი კეთილისათვის, რომელი მომცა მე. განსვენებს საუკუნე მანამდე უფალთ ჰეტრე მარტიროზის ძესა ჰატრს აღიარების სულის, შობ. 1847 წ. გან. 1874 წ.“

„საფლავსა ამასა შინა განისვენებს სოფ. ვარკაველი მღვდელი ჰაფლე ღაზარაშვილი. წამკითხველთა გთხოვთ შენდობა ბრძანათ. დაიბადა 1829 წ. გარდაიც. 1874 წ.“

„საფლავსა ამასა შინა განისვენებს მღვდელი ტეჭ ჰედდისი ბა-

ჯისთვი ჯი ზატეგეტქუღნო წამკითხეღნო გთხოვთ უმორჩილქსად უფაღს შემავედროთ.“ შემდეგი წაშლილია, და სხვანი, რომელთ წარწერა არ სჩანს.

ეკლესიას ძველი ხატები, ნიღბები, „კონდაკი“, ანუ ხელთნაწერი წიგნები ქართული, თვინიერ დაბეჭდილობის გარდა, სხვა არაფერი აქვს. ეკლესიას დღეს განაგებს სომხის გვარის და სომხ-ს კაოლოზის ტიბიკონზვეე მდგარი მოძღვარი. წირვა-ლოცვა, მცირე რამ ქართულის ლოცვების გარდა, მთლად სომხურად სწარმოებს, თვით ქადაგებაც-კი. მცხოვრებთ რიცხვი შესდგება ქართველ გვარის კათოლიკეთაგან, მათი დედა ენა ქართული არის. გვარები, სახელები და სხვა ზნე ჩვეულებაც ნამდვილი ქართულია. მცხოვრებთ რიცხვი 160 კომლია, 1400-ს სულზედ მიღწევენ ორივე სქესის. იგინი მისდევენ მეურნეობას, ხილის ვენახები აქვსთ, პურს-სთესვენ, სიმინდს, საქონელს ამრავლებენ, რძე, ერბო და ყველიც იციან, ხალხი მეტად გამრჯელია. მათ დიდი სიყვარული აქვსთ ქართული ენის და ქართველობის. ხოლო ძრიელ სწუხან მასზედ, რომ იგინი სომეხ-კათოლიკეთ არიან შერაცხილნი და დღეს მათს ეკლესიაში სომხური ენა მეფობს, დიდათ სურთ ქართულს ენაზედ წირვა ლოცვა და ნამეტურ ლოცვის წიგნების კითხვა. ლოცვის წიგნებს თვით მე მთხოვდნენ, მავალებდნენ, რომ ოდესმე მათთვის მიმეწოდებინა. ამათში ძრიელ ბევრი უცხო ძველი ქართული გვარებიც არის დაშენილი.

უკანასკნელ წლებს ამ სოფლის გლეხობა დიდს გაჭირებაში ჩავარდა. მათს ზაკუთარს სასოფლო მამულებს ვილაც ნასომხარი და ვითომც ძველ ათაბაგ ჯაყელიაანთ გვარის წარმომადგენი წაეღავა, მამულები ჩემიაო. ამაზე საჩივარი ატყდა, ყველგან ამ ტყუილმა ათაბაგმა მოიგო, ყველგან ფულით შეისყიდა სამართალი და მის მეოხებით გლეხნი გამტყუნდნენ. დღესაც დავა არის ამაზედ და ამ დავის მეოხებით გლეხ-კაცობა უწყალოთ და უღვთოდ დაეცა ამ უსამართლო პირისაგან, საბრალო მდგომარეობაში შთაცვივდნენ ეს ქარ-

თველნი გათათრებულ მებატონისაგან. გლეს კაცობაში წერაჲ კითხვა მცირე ნაწილმა იცის, სკოლის გახსნას ახლა ფიქრობენ და იქმნება ბედმა გაუღიმოსთ და ეშველოთ რაჲმე. აქაურ ქართველ-კათოლიკეთა აღორძინება დიდს სახსარს მისცემს ქართული ენის აღორძინების საქმეს ქვაბლიანში. ქართული წიგნები მაქვნდა, დაურიგე და აღტაცებით გამომართვეს, თვით ქალებიც-კი ამზობდნენ, რომ აქ არც ქართული წიგნები გვაქვს და არც ქართველი გვარის მღვდელიო, ამაზედ ვცდილობთ და ვნახოთ, იქმნება ჩვენი გვარის და ენის პატრი გვეღირსოს ოდესმეო. ძველად, რომ სოფელს არაღს დიდი ვრცელი ეკკლესია ჰქონია, ამის ამბები აქ ბევრმა მოხუცმა იცის. სოფელი კარგია, ჰავიანი და შემრგო წყლებით. სოფლის ხალხი გათათრებულ მებატონისაგან დევნილია, იგინი ღირსი არიან შებრალების, ქართველთ პატრონობის. აქ საჭიროა მათთვის ქართული სკოლა, სამკითხველო, ქართული წიგნების ვრცელება.

აესო გულის ეკვლევა, (ახალ-ქალაქის მაზრა, სოფელი ხიზაბავრა). მას შემდეგ, რაც საქართველოს დასავლეთ ნაწილს ოსმალეთმა მოხვია ხელი და დაიმორჩილა, როგორც სხვაგანაც გვითქვამს, იგინი თავიანთ მახვილს ისე არსად ხმარობდნენ, როგორც მესხეთსა და ჯავახეთზედ. 1626 წ. ახალციხეს, ათაბაგების მაგიერ ოსმალთა ფაშები განაგებდნენ, რადგანაც ეს კუთხე უფრო ახლო იყო, თითქმის მოსამზღვრედ ქრისტიანთ შთენილთ ქართლ-კახეთის და იმერეთ გურიისა, ამიტომ ოსმალთა იცოდნენ ეს გარემოებანი და მათ მიტომაც მოჰკიდეს მაგრა ამ კუთხეს ხელი და ქართველობა აქ დიდის მონების ჯაჭვითაც შებორკეს. აქარის, ლივანის, შავშეთის და ყველა იმ ნაწილების, რაც-კი მათ ეკავათ და რაც-კი უფთო ბიზანტიის იმპერიის და არმენიას უახლოვდებოდა, მათი შიში და ფიქრი სულ არ ჰქონდათ, საქმეთ ეს კუთხე მიაჩნდათ, მესხების და ჯავახების შიში ჰქონდათ. პი-

რველ გათათრების შემდეგ მათ გულიც იჯერეს და მესხეთს და ჯავახეთში ძრიელ ბევრი ქართველიც გაათათრეს, ვინც არ გათათრდა მათ დიდი რისხვა მიაყენეს: იგინი დააქციეს, დაანგრეს, ერთის სიტყვით სიცოცხლე და ქრისტიანობა გაუმწარეს. სწორეთ ასეთ გამწარებულთ ცხოვრებას წარმოადგენს სოფელ ხიზაბავრელების წარსული და მათგან შენახული ქრისტიანობის ისტორია.

ხიზაბავრელნი ქართველ გვარს ეკუთვნია, ჯავახებს, კათოლიკობას იგინი ძველადგანვე დაკავშირებიან, კათოლიკის ეკლესიაც ძველადგანვე აუშენებიათ, მაგრამ ეს ეკლესია და მათი ქრისტიანობა დიდს მუსჯრას და დევნაში ყოფილა ოსმალთაგან. ამ საბრალოებს მართლაცა და ყოველთვის სული და გული ჩვენი მეფეებისაკენ ექირათ, ჩვენსკენ მოილტოდნენ, ანუ ქრისტიანთ მფარველობის ქვეშ, ესენი იცოდნენ ოსმალთა და იგინიც მიტომ სდევნიდნენ ამ საბრალოებს და ქრისტიანობის მფარველობის გულისთვის ათასნაირს მონებით სტვირთავდნენ. ხიზაბავრელებმა ქრისტიანობისადმი პატივის ცემა და ღალადი XIX საუკუნეშიაც აღმოიჩინეს და როცა 1828 წ. რუსეთის მხედრობა ახალციხეზედ წავიდა საომრად, მაშინ მთავარ სარდალს ხიზაბავრის გვერდით მოუხდა თავისს ლაშქრით ჩამოხდენა და ცხოვრება, რომელთაც ხიზაბავრელებმა დიდი სამსახური გაუწიეს და ოსმალთა ჩუმათ ჯარს დახმარება აღმოუჩინეს. საყოველთაოდ ხიზაბავრელნი ასეთმა ქრისტიანულმა სამსახურმა ისეთ ღღეში მოათავსა, რაის გამო იგინი დიდს სილატაკეშიაც შთავარდნენ და მათ ერთად ერთის თავიანთი ძველი ეკლესიის შეკეთებაც, ანუ მცირედ განახლებაც ვერ შეეძლოთ, მაგრამ მღვთით, მათ მოევიდინათ ისეთი მოძღვარი, რომელმაც ამ სოფლის ერის განვლილ დროთა ქრისტიანობისთვის ბრძოლას და ტანჯვა ვაებას ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია, მათთვის თავს იდვა შრომა და უკანასკნელს თავისს ღწვითა და შრომით მშვენიერი დიდი ეკლესიაც აღუშენა. ამით დააჯილდოვა მან ხიზაბავრელთ იმ ძველთ მამა პაპათა ხსენება და კურთხე-

ვა, რომელნიც მწარეს ნაღვლიანობაში შთავარდნილნი და ქრისტიანობის შენახვის გულისთვის დევნულნი ოსმალთა მონების ქვეშ იხოცებოდნენ.

მოხუცებულთ არ ახსოვთ, თუ ხიზაბავრელთ როდის მიიმდეს კათოლიკობა და ან რადროს, რა საუკუნეში ალაგეს კათოლიკის ეკკლესია. ჩვენის ფიქრით-კი ეს ხანა XVI საუკუნეს უნდა შეეხებოდეს და იქმნება აღრეც, რადგანაც 1600 წლებში, აქეთ მჩურჩნავ და მოლაღატე ათაბაგების მეოხებით ქრისტიანების ზოგნი დიდს სასჯელს და გაათარებას იყვნენ ძალით მიცემულნი. ხიზაბავრელთ ძველ ეკკლესიის აღშენება მიეწერება XVI საუკუნეს. იგი პაჯარა ყოფილა, საყდრის მსგავსი, მიწურის ქოხივით გაკეთებული, ჯვართ-ამაღლების სახელწოდებით, ამ ეკკლესიის შთენი დღესაც არის და შთენილი, აქა-იქ დანგრეულა, მაგრამ ამასაც მოვლენია თავის წამალი და აწინდელს მოძღვარს, ხიზაბავრის ეკკლესიის მაშენებელს, მამა მიქელ ვარძელაშვილს ნაკლული ალაგები შეუკეთებია. ვინც ამ ძველს ქოხის მსგავს ეკკლესიას ნახავს, იმას ცხადათ დაეხატება თვალწინ ვაება და ტანჯვა, რაც-კი ჯავახეთში ხიზაბავრელთ უნდა გამოევიდოთ. ეს ეკკლესია მოწამეა იმ შავის დროების, როცა აქეთ ქრისტიანთ ეკკლესიების არამც თუ აშენების ნებას აძლევდნენ, არამედ მუსჯარასა და ქცევა ნგრევას ეძლეოდნენ ისეთი ძველი ტაძრები, რომელნიც ბაგრატ მესამის, ბაგრატ მეოთხის და დავით აღმაშენებელისაგან აქეთ მრავლად ნაშენ და გაფენილ იყვნენ.

ცხადათ სჩანს, რომ ეს ძველი ეკკლესია ხიზაბავრელთა დიდის ქრისტიანთა შიშიანობის და დევნის დროს უნდა იყოს განშენებული. ისეთ დროს, როცა აქეთ ქრისტიანთა ხსენებაც-კი საგმობლათ ხდებოდა. ეს ეკკლესია XIX საუკუნის დამდევს უკვე ისე დაძველებულა, რომ მასში ლოცვა შეუძლებელი გამხდარა და ამიტომ ხიზაბავრელთ მისსავე ახლოს სხვა უფრო ვრცელი მღვთის მშობლის ეკკლესია აღუგიათ 1828 წ., ამის მაშენებელი ყოფილა მამა ანტონ გოდებაძე-ხუციევი, მაგრამ ესეც წინანდებურად ვაის ვაგლახით

და დიდის შიშის ძრწოლით, ისეთის შიშით, რომ მაშინ აქეთ ზარებოც კარში-კი არა და თვით ეკკლესიაშიაც არ აძლევდნენ წებას დარეკისას. ასეთი იყო მაშინ ქრისტიანთ მდგომარეობა ჯავახეთში. აქ ჩვენ ასე მიტომ ფსწერთ, რადგანაც დასავლეთ საქართველოს გათათრებას დიდრ, ვრცელნი ისტორია აქვს, ეს ისტორია რომ დაიწეროს, ვგონებ, ოცდა ოთხი ტომი გამოვიდეს. შიშის და ვაი ვაგლახით გაშენებული ეკკლესია 1828 წ. მეტად მდარედ აღმოჩნდა, მრევლისთვის პატარა და მასთან ჭებრალო სახლივით გაკეთებული, მიწურის ბანით და შიგ სრულიად მოუწყობი, ეს ეკკლესია 1881 წ- მეც ვნახე და უნდა მოგახსენოთ, რომ იგი ასეთ სოფლის ამაგდარ ქრისტიანებისთვის შეუფერებლად დავინახე, ნატვრით აღვივსე, რომ იქმნება ოდესმე ამ ერს ბედმა გაუღრმოს და ახალი ეკკლესია, სკოლა და სამკითხველოც ეშველოს.

განვლო დრო ჟამმან, ამ სოფლის ეკკლესიის შლვდლად 1891 წ. დაინიშნა მღვდელი მიქელ ვარძელაშვილი. ამან თავის მოსვლის უმაღვე, ეკკლესიის გაჭირებულ მდგომარეობას მიაქცია ყურადღება, მასთან მრევლის რიცხვს, მათს მდგომარეობას და უკანასკნელ იგი რა დარწმუნდა აქ კარგის ეკკლესიის აღგების საჭიროებაში, მაშინ მან გულს მოდგინებით და ცარიელის ჯიბით თავს იდვა და განიძრახა ხიზაბავრაში ეკკლესიის აღშენა და ისიც ისეთის ეკკლესიის აღგება, რაც მთელს ამ კუთხეში სანაქებოთ უნდა დაშთენილიყო. ამისთვის. ასეთის ძნელის საქმისთვის, მამა მ. ვარძელაშვის მეტად დიდი შრომა, ტვირთი და რიდი ამაგი დასჭირდა, ამას აქ ყველას ვერ ავნუსხავთ. იქმნება ამ დიდი ტვირთის ზიდვა და შესრულება მას ისე არ გასძნელებოდა, რომელ სიძნელის წუთების მოწამე ისევ თვით უნდა გახლდეს, იქმნება ეს მის მეტმა სხვამ არც-კი იცის, მაგრამ რა გაეწყობა, აქ ერთი ჩვენი უბედურება მხოლოდ ის არის, რომ ასეთ წმიდა საქმეში, ასეთ საშვილიშვილო მარად სადიდებელ ძეგლის აღგებაშიც-კი შტრები გამოუჩნდნენ და

ნსიც როგორი მტრები და ვინ, თვით სასულიეროს წოდებში დამატებით, რომელთა მტრობა და მითქმა-მოთქმა და ლალატი იმავ დროსვე იქმნა გაზეთებით ცნობილი.

ასეთ ცნობების წინააღმდეგმა ცნობებმა გაზეთებში მიტომ იჩინეს თავი. რადგანაც იგი ჩვენმა საზოგადოების უმეტესმა ნაწილმა მამა ვარძელაშვილის შესახებ უკანონოდ და უჯეროდ მიიღო. მასში ცილის-წამების, მტრობის და სინიდისის შეპილწვის მეტი სხვა არა სჩანდა-რა, მტრობამ იქამდის მიაღწია, იმ ზომამდე ავიდა, რომ საითაც-კი ამ მოძღვარმა ხსენებულის საქმისთვის ფეხი გადადგა, ყველგან მტრები დახვდნენ წინ, ყველგან გადამლობველნი, ხელისა და გზის შემწლელნი. ეს მოძღვარი ამ ეკლესიის აღგების სახარის მოსაპოებლად კოსტანტინეპოლშიაც წავიდა და იქ სომეხ-კათოლიკეთა პატრიარქს დავალებას სთხოვდა, ხელი შეგვიწყეთ, რომ კოსტანტინეპოლის ქრისტიანებში და რომში ფული შევკრიბოთო, ეკლესია გავაკეთოთო. პატრიარქი დაჰპირდა, კონდაკი და ნებართვა უნდა მიეცა რომში წასასვლელად, ვიდრე ამას მიიღებდა, მინამდის პატრიარქს თბილისიდან ეროს სომხის მღვდლისაგან წერილი მიუვიდა და ასე სწერდა ეს მღვდელი:

„მანდ, თქვენთან, კოსტანტინეპოლს მღვ. მ. ვარძელაშვილს წავიდა, დახმარება უნდა გთხოვოთ. თქვენ მას დახმარება არ მისცეთ, რადგანაც იგი ყველგან ცხდათ ქართველებს, ეკლესიაში სამღრთო მსახურების გარდა ღვთისმეტყველებს და სახარებისადა უმეტეს ნაწილს ქართულად კითხულობენ. ყველგან ცხდათ ქართველებს, თავიანთ ვინაობას ღათინათ სთვლიან, სომხობას სდევნიან, ნამეტურ სომხურ ენას“. პატრიარქმა ეს წერილი დაიხვია ხელზედ და მღვდ. ვარძელაშვილს ასე უთხრა:

„თქვენ, რათა ქართველობთ, თქვენ თავებს ღათინათ სთვლით, სომხურ ენას სდევნით, სომხობას, თქვენს ეკლესიასზედ ქართულათ დაგიწერათ, რომ იგი რომის კათოლიკებს ეკუთვნისთ, ამიტომ შენებს არ გაძლევთ, როგორც მსუფხსართ, ისევე წადი აქედამ“.

აქ, ამ მოძღვარმა ველარა გააწყურა, ცარიელი დაბრუნ-

და, მას ბევრი კიდევ სხვა ამ გვარები გარდახდა, მაგრამ მან მაინც გული არ გაიტება, აქა რქ იმეცადინა, ამ ცდაში, მას დიდათ ახალისებდენ ახალციხის, ბათუმის და ქუთაისის კათოლიკენი, ნამეტურ ამედებდა ნიკოლოზ ანტონის ძე საბაგვი. ასეთი პატიოსან პირთა ქომაგობით და კეთილის რჩევით, მამა ვარძელაშვილმა 1896 წ. ეკკლესიის შენებას ხელიც მოჰკიდა. ამ კეთილ საქმეში პირველად თვით ხიზაბაგვრელ გლეხნიც-კი ეურჩებოდნენ, ამათაც კი დიდი წინააღმდეგობა გაუწიეს, მ. ვარძელაშვილს დიდათ გაუჭირეს საქმე, ბევრჯერ გაამწარეს იგი, მაგრამ იგი მაინც გლეხების ურჩობას არ შეუშინდა და თავისაგან განძრახულს საქმეს ენერგიულად მოჰკიდა ხელი და შენება დაიწყო, უკანასკნელ გლეხთა რა ნახეს ამ მოძღვრის წრფელი სამსახური და გულ შემატკივრობა, იგინიც დაემორჩილენ მას და ყველა საქმეში სრულს თანაგრძნობას უწევდნენ, ბევრის სიარულის შემდეგ, ღწვის, ქადაგების და ხალხის მობეზრებისა, მამა ვარძელაშვილმა მიაღწია თავისს აწადელს და 1899 წ. ხსენებული ეკკლესია დაამთავრა კიდევ, რაც ჩვენს გათახსირებულს დროში და ისიც ისეთ მიყრუებულს მხარეში დიდს სანაქებოთ უნდა ჩაითვალოს. ეს ეკკლესია დღეს ნაყოფია მამა ვარძელაშვილის დაუღალავის შრომის და მამულისა, ერისა და ქრისტიანობის მტკიცე პატივის ცემისა შთელს ამ მხარეში, ასეთი ვრცელი ეკკლესია ამ ახალ დროში გაკეთებული არსად არის.

ეკკლესია აღშენებულია შავის თლილის ქვისაგან, სიგრძე აქვს ცამეტი საეენი, სიგანე შვიდი საეენი, სიმაღლე ხუთი საეენი. წინ, სამხრეთ ნაწილს აქვს კარგი სამრეკლო. სამრეკლოს ქვეშ ერთს ქვაზედ წარწერილ არის ქართულად და ლათინურად შემდეგი:

„აღშენდა ეს რუმის კათოლიკეთა ტაძარი „აქსოს გულისა“ მღვდლწილობითა მღვდლის მიხეილ ვარძელაშვილისათა და შემწილობათა ხიზაბაგვრელ, რუსეთელ და კავკასიელთ კათოლიკეთა, ღთ წელისა

უფლასსა 1898-სა ჩუქს“. შემდგომ ამისა არის შემდეგი ლათინური: *).

„Jesus christus Deus Homo vivit re cant imperiam Anno 1900 Leo XIII“.

ეკლესიას აქვს თითო მხარეს ექვს-ექვსი სანათური, სამხრეთ მხრეს ორი სანათური, გარედან მეტად სუფთა სახის არის, ეზოც მშვენიერი აქვს. მთელს ხიზაბაერის მიდამოებს, ეს ეკლესია მალლობილამ მშვენიერად დასცქერის, სოფელი სძევს 7 ათას ფუთის სიმაღლეზედ. შიგ ეკლესიას აქვს ხუთი ტრაპეზი, ერთი ტრაპეზის აღსავალზედ შემდეგი წარწერა არის:

„ტბილთ გუფთ იესოსათ შეგვიწყაღენ ჩვენ“;

ტრაპეზნი მორთულებია მშვენიერად, მშვენიერის ხატებით, შანდლებით და ფარჩეულების ყვავილებით, პირველ ტრაპეზის გვერდით მარჯვნივ და მარცხნივ ოთახებია, მოძღვართა შესამოსი. ეკლესიას აქვს სამღვდელთა შესამოსიც გვარიანი, ეკლესიის კარგი ქალები და წიგნებიც რაკი საჭირო არის. მდებრობით სქესისთვის გაკეთებულია სამი სართულიანი აივანებიც, სადაც მლოცველნი მრავლად მოთავსდებიან. ეკლესია გაკეთებულია 1700 სულისთვის, ეკლესიას შიგ კარგი წესიერება აქვს და სიფაქიზე. ხიზაბაერის მკვიდრნი ახტაცებულნი არიან ამ ეკლესიის აღშენებისათვის და მოძღვარს მ. ვარძელაშვილს სამაგიერო არ იციან როგორ გადაუხადონ. აქაურ ქალთა და კაცთა სიამოვნებას საზღვარი არა აქვს.

მართლაცა და ქეშმარიტად რომ ასეთ მიყრუებულს კუთხეში ასეთ კაცთაგან მივიწყებულს მხარეში, ასეთი ტაძრის კეთება-კი არა და თვით რიგიანი პატარა სახლის კეთებაც სჭირს, როგორც ვსთქვით, ეს ეკლესია, მთელს ამ კუთხის კათოლიკეთ ეკლესიებში უპირველესად ჩაითვლება. ბევრს ქალაქის ადგილებშიაც არ არის ასეთი ტაძრები, ად-

*) დღეს, ეს ქართული წარწერა კედლიდან გადაფხიკეს, ამ გადაფხიკის ისტორიას იხილავთ სხვაგან.

ვილი საქმე არ არის 13. საუენი სიგრძე და 7 საუენი სიგანეა აბა მკითხველი დააკვირდეს ამ სიგძე სიგანეს და ის ამიხედ ცხადათ დარწმუნდება, თუ ასეთ დიდს შრომას, რა შრომაა წვალება და ფული უნდა მოსდომოდეს ალმუნებისათვის ეკლესიას სხვა რამ ძველი წიგნების, კრძაკების და დოკუმენტების არაფერი აქვს, ძველადგანვე გაუქმებულია მტრის თავდასხმისაგან. ესლა აქ ახლად სწარმოებს საეკლესიო დაფორები. ამ ეკლესიის მაშენებელს არც შემდეგ მოაკლდა მტრობა და თვით გაკეთების შემდეგაც როდესაც ამ ეკლესიის კურთხევა გახლდათ დანიშნული, მაშინ კურთხევაზედ გახლდნენ ზოგი ერთი სომხის კათოლიკის ტიბიკონზედ მდგარი მოძღვარნი. კურთხევა გათავდა 1900 წ. ივნისის 25 და მშვენიერი სადილი მიირთვეს და მის შემდეგ, თავ-თავიანთკენ გაიხლნენ. პურ მარტილით გამძღარნი კიდევ ამხედრდნენ ამ ახლად გაკეთებულ ეკლესიას და მოძღვარზედ და სადაც ჯერ არს ცნობები მისცეს, რომ მღვდელი ვარძელაშვილი ყველგან ცხადათ ქართველობს და ეკლესიასაც ქართული წარწერა გაუკეთაო.

ამ საქმეში დიდ მოწინააღმდეგეთ აღმოჩნდნენ ახალქალაქის სომხები, რომელნიც „მშაკში“ წერილებსაც სწერენ და ზემოხსენებულს მღვდელსაც სასტიკა ჰკიცხავდენ. როგორც სხვა საქმეებში, აქაც მამა ვარძელაშვილი მართალ მოძღვრად აღმოჩნდა და მის მომჩივანთა საჩივრები უყურადღებოთ იქმნა დატოვებული მთავრობისაგან. მამა მ. ვარძელაშვილმა ამ სოფელს მარტოდ ეკლესია არ აკმარა და ეკლესიის გვერდით ალაგო ორ სართულიანი მშვენიერი თლილი ქვის სასახლე, სადაც მოთავსებულია რამდენიმე მშვენიერი ოთახი და როგორც თვით ვარძელაშვილმა ბრძანა, ამ სასახლეში ოღესმე ორს მღვდელსაც კი შეეძლება ცხოვრება. სახლის მოწყობილობათა შორის ძრიელ ბევრი ნივთებია ეკუთვნის თვით ეკლესიას.

სომეხთ მოძღვრთ მტრობა, ამ სოფლის ერის, ეკლესიის და მ. ვარძელაშვილის არც შემდეგ შესწყდა. „მშაკში“

ხშირად სწერეს ამის საყუვედურები: თვით კოსტანტინეპოლის კათოლიკეთ პატრიარქმა უსაყუვედურა მ. ვარძელაშვილს, რომ თქვენ თქვენს ეკკლესიაზედ მართოდ ქართულად დაუწერიათ და სომხურად-კი არაო, ეს რომდესაც არ იყო თქვენგან მოსახდენიო. მ. ვარძელაშვილმა მიუგო: „ის შეკი არ დაუწერე, თვით მრევლმა დაწერა, მრევლი ქართულს ენაზედ ლაზარაკობს და აბა შე რა საქმე შექნდა, შე რა შემეძლო. სოფელიც მათია და ეკკლესიაც და მათაც როგორც ინებეს, ისე დაწერესო, შე უბრალოთ მადებთ ბრალსაო“. პატრიარქმა მოსმინა ვარძელაშვილის სიტყვა და მაინც კიდევ უთხრა: «თქვენი მოქმედება ჩვენი წინააღმდეგია, თქვენ სომეხთ კათოლიკეთ ტიბიკონზედ სდგეუხართ და ამ ტიბიკონის ვალს-კი არ ასრულებთ, მის წინააღმდეგ მოქმედებთ და ქართველობთა».

ეკკლესიის გალაფანში ასაფლავია მოძღვარი ანტონ გოდებაძე-ხუციშვილი, გარდაცვალებული 1859 წ.

ამ ეკკლესიის მოძღვრად ყოფილხან XIX საუკ. შემდეგი პირნი: მღვდელი პავლე ლაზარევი, იოანე გვარამაძე, თომა ჩილინგაროვი, იოანე ასატუროვი, იოანე მამულოვი (მთარგმნელ-მწერალი) სტეფანე ზაქაროვი. ხარისჭირაშვილი პეტრე, იოსებ ხუციშვილი, ანტონ გოდებაძე, იაკობ მურადოვი და სხვანი. დღეს განაგებს მაშენებელი ამ ეკკლესიის მღვდელი მიქეილ ვარძელაშვილი (1891—1901 წ.). ძველად ამ სოფელში ორი კათოლიკის სასაფლავო ყოფილა, ესენი დღესაც არის, საფლავის ქვებიდამ სჩანს, რომ იგინი მეტად ძველის დროიდგან უნდა იქმნეს დაფუძნებული, ქვებზედ ქართული წარწერები მოიპოვება და აქა-იქ ძველი დარნებიც არის დარნების შესახებ ნახეთ წერილი ვინმე მესხისა („მოგზაურში“ 1891 წ.). ეკკლესიას ძველის ნივთების და სამოსის მცარე რამ აქვს დაშთენილი. ერთი ძველი ვერცხლის ბარძიში და რამდენიმეც ქართული წიგნი. ხიზაბავრა შესანიშნავი სოფელია, ხალხიც შესანიშნავია, მხვენელ-მთესველია, ყველა კათოლიკის სარწმუნოებას აღიარებს. ერთი კომლი მართლ მადიდებელია, ამავე სოფელში არის პატარა თლილი

ქვის ეკლესია, ცარიელი, რომელიც ადრე მართლ-მადიდებელთა ჰავებიათ. დღეს აქ წელიწადში ერთხელ იცის ხალხმა მოსვლა და წირვის გადახდა. კათოლიკეებში ბევრი რამ ძველებური ცნობებია დაშთენილი.

მდგომარეობის მიმანების ეკლესიას თბილისს, თბილისის ეკლესიის აღშენების ხანი XII საუკუნის დასაწყის მიეწერება, ზედ მიწვენით 1125 წელს. უკეთ რომ ვსთქვათ უფრო დავით აღმაშენებლის დროს. ისტორიულად დამტკიცებულია, რომ საქართველოში პირველად დავით აღმაშენებლის დროს მოვიდნენ რომიდან ლათინის წეს-რიგის პატრები. მცირე ხნის შემდეგ ამ პატრების შესახებ დავით აღმაშენებელს და რომის პაპს შორის მიწერ-მოწერაც გაიმართა. ამავე დროს ლათინის პატრებმა სომხეთშიაც გაიმარჯვარეს ფეხი. თბილისში კათოლიკეთ ეკლესიის საძირკვლის დაარსებას ჩვენ ამ დროს მიტომ ვაწერთ, რადგანაც ამ დროდგან საქართველოში, ქართველთ შორის, კათოლიკეთ სარწმუნოების მალიარებელთ რიცხვი უკვე სჩანს. XII საუკუნის დასასრულ თბილისში, კათოლიკეთ ეკლესიის გვერდით, ლათინის პატრებიც ისადგურებენ, ჩვენ მხოლოდ არ ვიცით ის, თუ იმ დროს, ხსენებულს ეკლესიას რა სახელი ეწოდებოდა, აწინდელი, თუ რამ სხვა სახელია.

XII საუკუნის შემდეგ. რომის ტახტსა და რუსუდან დედოფლის შუა მიწერ-მოწერა იმართება, ქართველნი პაპის თხოვნით, მონაწილეობას იღებენ ჯვაროსანთ ომში, ქართველნი ევროპის ლაშქართან ერთად ომობენ. ბრძოლის შემდეგ საქართველოში ბრუნდებიან, თან შემოაქვთ ბევრი რამ ნარუქები, რაც ევროპიელთ ლაშქართან შეესწავლათ. ამის შემდეგ თბილისს, ქართველ კათოლიკობა და ეკლესია ცნობილი ხდება საქართველოში და საერთო მთელს ევროპაში. კათოლიკეთ რიცხვი ისე ვრცელდება, რომ 1329 წ. რომში უკვე გარდასწყდა საქართველოს დედა ქალაქ თბილისს,

კათოლიკების ეკლესიაში, კათოლიკეთ ეპისკოპოსის დანი-
შენა და მის კათედრის აღდგენა. 1329 წ. თბილისის კათო-
ლიკეთ ეკლესიას ენიჭება სხვა და სხვა უპირატესობა. მას
პატივს აგებენ მეფენი, მთავარნი და დიდებულნი. ევროპიდ-
გან უნიშნავენ საკმარის დახმარებას, ამ დახმარებით ეკლეს-
სია მტკიცდება მაგარს ნიადაგზედ, მის მოძღვართაც ენიჭე-
ბათ დიდი სახსარით ხალხში მოქმედების და ქრისტიანობის
გამტკიცების, 1329 წ. პაპის იოანე XXII „ბულის“ ცნო-
ბით, რომელიც მიეცა თბილისში პირველად განწესებულს
კათოლიკეთა ეპისკოპოსს იოანე ფლორენციელს, სჩანს,
რომ კათოლიკეთა მოძღვართ ძლიერი გავლენა საქართველო-
ში აღრიდგანვე ყოფილა ცნობილი რომის ტახტის წინაშე
და მათაც მიტომ დაუარსებიათ თბილისის კათოლიკების
ეკლესიაში ეპისკოპოსის კათედრა, და მასზედ ეპისკოპოსად
იოანე ფლორენციელი განუწესებიათ.

ზაზა იოანე XXII-ე თავის საყვარელს შვილს, იოანე
ფლორენციელს, ამოარჩევს ეპისკოპოსს თბილისისას.

როგორც გავლილად გავრცელებულა ქრისტეს მარწმუნობა,
ისე ახლად დგთიული წ. სასელის ზატივის ცემის მოსამატებლად გამო-
ძიებით სხვა და სხვა ჯეროვანის მიზეზებისა ჩვენის ძმობისაგან შე-
გულიანებულთა ბოლოს გარდავსწვიტეთ ჩვენის სამცხე-ქველთა შე-
დებებითა, რომ განწესებულ იყოს ჩინებულ თბილისის ქალაქში საე-
პისკოპოსო კათედრის აღდგოლი, რომელიც იმყოფება საქართვე-
ლოს სამეფოში.

ვინებეთ რომ ეს თბილისი მომავლად მუდამ საეპისკოპოსო ქალაქად
დარჩეს ჩვენის სრული შეძლებით და ჩვენის ძმების შეკითხვითა,
როგორც ზემოთ ვსთქვით დამტკიცებით განვსაზღვრეთ, რომ და-
ახსნდეს თბილისის ქალაქს საეპისკოპოსო ეკლესია და მიეტყოს მას
დარსებული ტიტული—თბილისის ეპისკოპოსისა.

გვლავ ჩვენს თვალთა თქვენკენ მოვაქცევთ, რომელიც განწესე-
ბულ ხართ მასწავლებლად მოქალაქე ძმთა რიგისაგან, მეცნიერი
მღვდელ წმიდის წერილებით, რომელიც იცნობთ თქვენ ზირთვნილად
მაგ ადგილების გარემოებათა და სწავროებათა, რომ მრავალნი მო-

აქტიურ დღიურ სიტუაციას ქადაგებით და შესძინეთ იესო ქრისტეს, გაქვს კეთილი გული წმინდის საწმუნოებისა, წმინდა ცხოვრება, კეთილი ყოფა ქვეყა და სიბრძნე სავსე მრავალ ნიჭ-სათნაობითა, რა გორც შეტეობილ გვაქვს საწმუნო მოწმებისაგან, რამეღნაც გრაცხვენ შემდეგ დირსეულ ზიჯად, მით სრულ სამოტიქულად შეძლებითა ჩვენითა შეკითხვისაშებრ ძმათა ჩვენთა გადგენთ ზემოხსენებულ თბილისის ეკლესიასა ზედა ეპისკოპოსად გამოძიებისა და ყოფლისფრის განხილვის შემდეგმა. ზაზი ითანე XXII-რე.

მიეტა ავინანს XIV ნომერსა წ. 1329 სა“.

ბუღლას თავზე ასე აწერია: „გასაწურთნავად ქართველ ერის დღიურ სიტუაციას, დამტკიცდა ქართლისის საეპისკოპოსო კათედრა და დაინიშნა ეპისკოპოსად ითანე ფლორენციელი წმინდის დომინიკის რიგისაგან“.

ხსენებულ დროის შემდეგ თბილისის კათოლიკების ეკლესიის ბედი უკეთეს პირობებში ვარდება, პირველ ეპისკოპოსის შემდეგ აქ არც შემდეგ მოსპობილან ეპისკოპოსნი და ერთის სიკვდილის შემდეგ მეორეს განაწესებდნენ, ამ ეკლესიაში ეპისკოპოსთა გამგეობა რამდენსამე საუკუნეს გაგრძელდა, აქ ეპისკოპოსად ყოფილან შემდეგნი პირნი: იოანე ფლორენციელი, ბერნარდო თეოთინკო დომინიკიანელი, ალექსანდრე დომინიკიანელი, ბურკო დომინიკიანელი, იოანე ძმა აფგუსტიანელებისა, ალბერტო ანჟელო ფრანცისკანელი და სხვანიც, რომელთა ვინაობა ჩვენ არ ვიცით, ეპისკოპოსთა შემდეგ აქ ინიშნებოდნენ წინამძღვარნი, აბატნი უკანასკნელ ჟამამდე აქ განაგებდნენ იგინი, უკანასკნელი აბატი იყო დამიანე ანკოლელი, მომხრე მეფე გიორგისა, ამ აბატმა მოართვა მეფეს რომის პაპის ბუღლა და ლოცვა-კურთხევა დამიანე ანკოლილის შემდეგ ამ ეკლესიას განაგებდნენ პატრები და როცა საქართველოში კავკასიის ფიზიტატორი დაინიშნა, მის შემდეგ კი ეს მათ ბინად ითვლებოდა, უკანასკნელი რაც თბილისში კათოლიკების მეორე ეკლესია გაკეთდა, მის შემდეგ ფიზიტატორი ახალ ეკლესიაში გადავიდა და ეს ეკლესია ქართველ და სომეხ კათოლიკეთა

საკუთრებათ დაშთა, დღეს აქ ქართველი პატრი პ. ყალაიჯოვი განაგებს: სულ სამი მღვდელი სცხოვრებს, ორი ლათინის წესის-რიგის პატრი და მესამე სომეხ-კათოლიკეთ ტიბერკონზედმ მდგარა. ძველად, ანუ XII საუკუნის კათოლიკების ეკკლესია მდებარეობდა ჯვარის მამის ეკკლესიის მახლობლად, ცოტა ზემოთ, სოლოლაკის მხრით, სადაც დღეს აღარაფერი სჩანს და იქ სახლებია გაკეთებული, შემდეგ დროის ეკკლესიაც ამავე მხარეს არსებობდა. XVII საუკ. შარდენი რომ შოვი და და თბილისში პატრებთან სცხოვრობდა, სწორეთ ამ ეკკლესიის მახლობლად უცხოვრება, დღეს ამ ეკკლესიის შთენიც სჩანს, იგი არ ვიცით, რა მიზეზებით დასტოვეს კათოლიკებმა და მის ზემოთ გააკეთეს, ეს-კი ვიცით, რომ ეს ეკკლესია მრავალ გზის იქმნა შემუსვრილი.

1661 წელს, რომის კრებისაგან აქ წარმოგზანეს მოძღვრათ ბონვენტურა სარნუთელი. ეს ეკკლესია დაშთა 1705 წ. ამ წელს იგი შემუსრეს, მცირე ხნის შემდეგ ადგილობრივ მოძღვართა ძმობამ ისევ შეაკეთა, მაგრამ ეს შეკეთება ღიღხანს არ დაშთა მკვიდრათ, 1718 წ. ქართველთა და სომეხთ-სასტიკათ გაცარცვეს, ეს არ აკმარეს და ეკკლესიის კარი, სანათურები. საკურთხეველნი და ყოველივე ნივთები დაუმტვრიეს, დაუნგრიეს ისე, რომ კათოლიკენი ცრემლით გამოეთხოვნენ თავიანთ ეკკლესიას და სხვაგან სახლში ლოცულობდნენ ჩუმათ. რამდენიმე ხნის შემდეგ, კათოლიკებს კვლად ნება მიეცათ ეკკლესიის აღშენების, ამათ სხვაგან აღაშენეს, ხარების სახელზედ, 1729 წ. ეკკლესია უკვე მზათ იყო, რომილამ საეკკლესიო ნივთები მოიტანეს და ყოველისფრის საჭიროებით შემოსეს. მაგრამ კათოლიკეთა საუბედუროდ, არც ეს ეკკლესია დაშთა დიდხანს კათოლიკების ხელში. 1755 წ. მეფე თეიმურაზის ბრძანებით, ანტონ კათოლიკოზის გამო, კათოლიკენი სდევნეს, ეკკლესია, საეკკლესიო ნივთები წაართვეს, აღარაფერი მისცეს, შემდეგ ეს ეკკლესია ქართველებმა სომხებს მიჰყიდეს, დღეს სომხებს უპყრიათ იგი, და ამ ძველ ეკკლესიას სხვა სახელი უწოდეს. პატრები სას-

ტიკათ სდევნეს და ახალციხეს გარეკეს. 1760 წ. თეიმურაზ მეფის შემდეგ ერეკლე მეორე გამეფდა, ამან თავის მეფობაში კათოლიკებს სრული თავისუფლება დაუბრუნა, ახალციხილამ პატრები დაიბარა, ამათ კარგი სახსარიც აღმოუჩინა, ეკლესიისთვის ბევრი რამ დახმარება მისცა

ძველი ეკლესია პატრებს ვეღარ დაუბრუნდათ, მათ მალე ეკლესია აღაშენეს. ეს აღშენებული ეკლესია მათთვის დროის შესაფერად ვერ აღმოჩნდა, სიმცირეს გარდა, სხვა მხრითაც ჰქონდა დაბრკოლება. ამიტომ 1801 წ. შემდეგ, რაც საქართველო რუსეთს შეუერთდა, მას შემდეგ თბილისის ქართველ კათოლიკებმა სხვა ეკლესიის გაკეთების ზრუნვა დაიწყეს. ამ ზრუნვას ის გარემოებაც უფრო აორკეცებდა, რადგანაც თბილისში რუსთა მეოხებით პოლონელიც გაჩნდნენ, ამით ეკლესიას მრევლიც მოემატა, ამიტომ მისს გაფართოვებას მთავრობაც ითხოვდა. 1805 წ. ისარლიშვილების და ზუბალაშვილების თაოსნობით შეწირული იქმნა ის ადგილი, შუა ბაზარში, სადაც დღეს ეკლესია არის, 1806 წ. ამ ადგილს რამდენიმე მიცვალებული დაასაფლავეს და 1808 წ. ეკლესიის კედლები უკვე ატანილი იყო ერთის მხრით ამ ეკლესიის შენება მიდიოდა ნელ-ნელა და მეორეს მხრით თბილისში კათოლიკეთა რიცხვიც მრავლდებოდა. 1814 წ. რომიდგან დანიშნულ იქმნა ოცდამერვე მთავარ უფროსად პატრი ფილიპე თორონელი, 1817 წ. ამან აღაშენა და დაამთავრა დღევანდელი კათოლიკების შუაბაზრის ეკლესია. პატრი ფილიპე თავის დროის კვალად შესანიშნავ მოძღვრათ ითვლება და მრევლის სულიერის და ხორციელი მსახურების კარგად მცოდნე და მცნობათ.

საქართველოში მოსვლის უმალვე მან შესანიშნავი სახელი დაიმსახურა, როგორც ქართველთა კათოლიკეთა წინაშე, ისევე მთელის ქართველობის და საზოგადოებისაცა, მოძღვართ მოღვაწეობის გარეშე იგი იყო შესანიშნავი მკურნალიც. ქართველებში მალე განისმა ის ჭმაც, რომ პატრი ფილიპე შესანიშნავი მკურნალიაო, მისკენ მიისწრაფოდა

ერი, ბერი, კათოლიკე, ქართველი, გრიგორიანი, რუსი და თათარიც. ამ სახელის მექონი ერთი პატრი ფილიპე XVIII საუკუნეშია ცხვრებდა საქართველოში. ესეც გამოჩენილი მოძღვარი იყო, თავის დროის კვალად კარგი მკურნალიც. ამას ჩვენ აქ მიტომ ვახსენებთ, რადგანაც ამ ორ პატრონობებს ხშირად რევენ ერთმანეთში. ამიტომ ჩვენ აქ ამათ პირველ და მეორე სახელს უწოდებთ. პატრი ფილიპე მეორემ თბილისის შუა ბაზრის ეკლესია 1817 წ. დაამთავრა და წლის გასულს ძველი ეკლესია დასცალეს და ახალ ეკლესიაში გადმოვიდნენ და ძველი-კი საჯაროთ გაყიდეს, აქამდის ამ ეკლესიაში მარილის მალაზია იყო, ეხლა სხვა ნივთთა საწყობია. დღეს, თბილისში კათოლიკების ორი ძველი ეკლესიაა დარჩენილი, რომელნიც სხვებს უპყრიათ, ორივე სავაჭრო საწყობათ არის გადაკეთებული, ერთი დღევანდელს ეკლესიის ახლოს სძევს და მეორე მის ქვემოთ, ჯვარის მამის ეკლესიის, ზემოთ, რომელსაც კარგად ეტყობა კათოლიკის ეკლესიის სახე. ამ ორს ეკლესიას გარდა მესამე სომხებს უპყრიათ, იგი გარდაკეთებულია სხვა გეგმით.

ძველადგანვე, რაც თბილისის ეკლესია დაარსდა, მას შემდეგ, მისს გვერდით დაარსებულ იქმნა კათოლიკეთ სასწავლებელი, რომლის დაარსება 1630 წ. მიეწერება. კათოლიკის სარწმუნოების გარეშე, აქ სხვა სარწმუნოების ყმაწვილებიც სწავლობდნენ. ამ სასწავლებლის არსებობას შარდენიც აღნიშნავს. ეს ძველი სასწავლებელი დღემდე არსებობს ეკლესიის გვერდით, ხოლოდ გარდაკეთებული, წარმატებას მიცემული, დღეს იგი ორ კლასიან სასწავლებლად ითვლება, ამავე სასწავლებლის მოზარდ მოწაფეთ მოძღვარნი ექიმობას და წამლების კეთებასაც ასწავლიდნენ, ერთსა და იმავე დროს ეს სკოლა დოსტაქართა ანუ ფერშლის სკოლაც იყო. სასწავლოთ გარდა, იმავე ეკლესიის გვერდით ძველადგანვე არსებობდა მათხოვართა, მოხუცთ და უძლურთა თავშესაფარი ბინაც, სადაც უძლურთ მიიღებდნენ და ვისაც ცხვრების სახსარი არ ჰქონდა, იმას აქ ჰქონდა სიკვდილის დღემდე ბინა, აქ

სცხოვრებდნენ, სიკვდილის შემდეგ ქრისტიანულის წესით ასაფლავებდნენ. ესევე მოძღვარნი ჰპატრონობდნენ უპატრონობოლ პატარა ყმაწვილებს და თავიანთ ხარჯით ზრდიდნენ. იქვე ძველადგანვე არსებობდა ევროპიელთ მოგზაურთა თავშესაფარი ბინა, ანუ სასახლე. ამ ეკკლესიის გვერდით, ბევრს მოგზაურს უსადგურია. ბევრს უხელმძღვანია პატრების რჩევით, ამათის გვეგმით უმოგზაურნიათ, მათისავე დახმარებით აღუწერიანთ საქართველო სხვა და სხვა დროს.

XVIII საუკუნის დამლევს, ამ ეკკლესიას დიდი რისხვა მიადგა 1795 წ. უბედურების მეოხებით, ამ უბედურებამ ეკკლესიის კედლებს გარდა სხვა ყოველივე ნივთები და განძეულება სულ ცეცხლსა და მოტაცვას მისცა. მაშინ ამ ეკკლესიას ქართული წიგნებიც ბევრი ჰქონდა. მათში იშვიათი წიგნებიც რეულან, მაგრამ ყველა იგინი მტერს დაუწვავს, ნივთები-კი მოუტაცნიათ, დიდი განძი წაუღიათ, ყოველივე ეკკლესიის ფერფლად უქცევიათ. გორის „სჯაყდისის“ ძმობის წიგნის ცნობიდან შევიტყვეთ, რომ 1705 წ. თბილისში, კათოლიკის ეკკლესიის მახლობლად „სჯაყდისის“ სახელწოდებით ძმობა იქმნა დაარსებული, რომელ ძმობის მიბაძვით ჩვენ გორელებმაც ეს „სჯაყდისის“ ძმობა შევადგინეთო. თბილისის ძმობის ისტორიის წიგნი და ცნობები 1795 წ. გაუქმებულან, დაკარგულან. რაც შეეხება მაშინდელ კათოლიკეთა რიცხვს. ამათაც საკმარისად უზარალნიათ, ბევრი მათგანი ევროპიულის საქონლითაც ვაჭრობდა, მაგრამ ყველა იგინი ანიავებულ იქმნენ ქონებით, ფულით და საქონლით. 1795 წ. შემდეგ ეკკლესია და ყოველივე მათ დროით განაახლეს, რადგანაც კათოლიკეთ მოძღვართ ამის ძალა რომიდგანაც ეძლეოდათ და საქართველოშიაც საკმარისს საფას შოულობდნენ, თუმცა იგინი ამისთვის მრევლს სულ არ აწუხებდნენ.

როგორც ესთქვით, დღეინდელ თბილისის ქართველ კათოლიკეთ ეკკლესია აღშენებულია თვით ქართველ კათოლიკეთაგან შეწირულის საფასით. უკანასკნელ წლებს, რაკი ქართველობაზედ სომეხ-კათოლიკეთ გავლენა, გავრცელდა

მის მეოხებით, მათ ეს ქეშმარიტება უარი ჰყვეს და განაგრძეს ის ხმები, რომ საქართველოში არც ქართველ კათოლიკობა არსებობს და ეს ეკლესიაც სომეხ-კათოლიკეთაგან არის აღშენებულიო. ამ ამბავმა დიდი აღიარებითი გამოიწვია, დიდი აყალ-მაყალი სომეხ და ქართველ კათოლიკეთ შორის, კამათი გაიმართა, სომეხნი სრულიად უარს ჰყოფდნენ ქართველ კათოლიკობას, ამიტომ ხსენებულ ეკლესიასაც ებოტინებოდნენ. უკანასკნელ დავა გადაწყდა და მთავრობამ ეს ეკლესია ქართველ კათოლიკეთ ეკლესიად იცნა. აქ დღეს სადავო აღარაფერია, ქეშმარიტებამ თავისი გაიტანა. უეჭველია ასევე წავა სხვა ეკლესიების საქმეც და ნამეტურ მესხეთის და ჯავახეთის სოფლის ეკლესიებიც ასევე იქმნებიან შერაცხილნი. აქ საჭირო გახლავსთ ისიც, რომ ეკლესიის ცნობასა და მიღებასთან ცნობილნი იქმნენ თვით საქართველოს კათოლიკენი ვითარცა შთამომავლობით ქართველ-გვარის კათოლიკენი. მარტოდ ეკლესიის ცნობა ჩვენთვის ცარიელ ჩონჩხათ დაშთება, თუ მასთან ცნობილ არ იქმნა ქართველ კათოლიკეთ გვაროვნება და ეკლესიებშიაც ქართული ენა არ იქმნა შეტანილი.

თბილისის ამ ძველ ეკლესიაზედ მეტად დიდი შრომა დაუძს მამა დიმიტრი თუმანიშვილს, დ. თუმანიშვილმა განაახლა ეს ეკლესია. წინ მიუდგა თლილის ქვით ნაშენი ნახევარი ეკლესია, შიგაც კარგად მორთა და შეამკო, გარს გალავანიც გაუკეთა.

ეკლესიის გვერდით განაახლა ძველი საეკლესიის შენობა და სრულიად შესცვალა სკოლა თავის გვემით. ერთის სიტყვით დიდი ცვლილება მოახდინა ეკლესიაში. ამ ეკლესიის საკურთხეველის წინ ორს კედელზედ წმ. პეტრე და პავლე იქმნენ დახატულნი, რომელთაც ქართული წარწერაც აქვნდათ, გარეთ, გალავანშიაც იყო ერთი ქვა მოყოლებული, რომელზედაც ქართული წარწერა იყო და რაც ცხადათ აჩენდა, რომ ეს გალავანიც ქართველ კათოლიკეთაგან იყო აღშენებული. იმავე თავიღვანენ, ამ ეკლესიაში წირვა ლოცვა

ქართულად და ლათინურად სწარმოებდა, ზოგიერთი რამ-
ლოცვები სრულდებოდა ლათინურად, თორემ დანარჩენი
სულ ქართულად სრულდებოდა. საჭირო ლოცვის წიგნებ-
მათ ხელთ ნაწერობით ჰქონდათ მომზადებული, ხელთნაწე-
რებს ხმარობდნენ, ქადაგება და სახარების კითხვა საყოველ-
თავოდ ქართულად სწარმოებდა, ლათინის ბერები რომიდგან
მოდრიოდნენ, ამათ ქართული იქვე იცოდნენ, აქ შეძლების
და გვარად ლოცულობდნენ, ქართულად სწარმოებდნენ. ყოვე-
ლივეს, რაც შეეხება საეკლესიო საქმება ცნობათა წერას,
ესეც ქართულად სწარმოებდა, ამას ცხადად ამტკიცებს თვით-
დღემდე მოღწეული საეკლესიო დავთრები და მასში ქართუ-
ლი ნაწერები. თვით პოლონელთ, იტალიელთ და ფრანკუზ-
თა მრევლთა ცნობებიც ქართულად არის ნაწერი. ხშირად
პატრებს, თუმცა ენის უცოდინრობით ქადაგება გასჭირვებიათ,
მაგრამ მინც შეძლების და გვარად ქართულად უქადაგნიათ,
ასე ყოფილა მაშინ საქრო.

სამოქალაქოს ნაწილიდამ ეკლესიას ყოველთვის ჰყო-
ლია თავის წარმომადგენნი და ამ წარმომადგენელთ უმარ-
თავთ მის შინაგან და გარეგან საქმენი. ასეთ სამსახურას ახ-
პარეხედ საკმარისად ცნობილ ყოფილან იაგორ პეტრეს ძე
ისარლოვი 1891 წ. და მის შემდეგ იაკობ პეტრეს ძე ისარ-
ლოვი, რომელსაც დღემდე თავის შრომა ამ ეკლესიის საქ-
მეებისათვის არა დროს არ მოუკლია, ყოველთვის თავგამო-
დებით უმართავს, არსად არათფერი დაუშურებია და სიტყვით,
საქმით და თუ წერით ყოველთვის მხათ ყოფილა, რომ ამ
ძველ ტაძარს რამე შემატებოდა, ამ შემატებით მისი შანაჟა-
ნი და გარეგანი ღირსება წან წასულიყო, ნამეტურ სკოლის
საქმე დაწინაურებულიყოს და ყველა ამათხეკი უფრო ის გა-
რემოებაც იყო საყურადღებო, რომ ამ ტაძარს თავის ისტო-
რიული მნიშვნელობა არ წართმევოდა, მის არსებობასთან
გადამბულ ზუბალაშვილების და ისარლიშვილების შრომის
და ამაგის ისტორიაც არ გამქრალიყოს, ეს ძირეული შთენი
ძველის ქართველის გვარისა ქართველსავე დაშთენოდა თავის

საკუთრებათ ისევე. როგორც ეს წინეთ იყო. მათში. აი ამის
ლწვის წინაშეც ამაგდარია იაკობ ისარლოვი და მიტომ ჩვენც
აქ პირნათლად მოვიხსენებთ ამ პირს და მისს შრომას.

აღსანიშნავია თბილისის ეკკლესიის შემდეგი ცნობებიც.
როგორც სჩანს ამ ეკკლესიის ცნობებთაგან, აქ ყოფილან
შემდეგი სასულიერო პირნი კათოლიკეთ ეკკლესიისა: პატრი-
მთავარ ეპისკოპოზი ლუკა. პატრი მთავარ ეპისკოპოზი სილიბისტრე,
პატრი ფრანცისკო. ქალდეველთა მარტირას ეპისკოპოზ დომსაქელი.
ისაია ეპისკოპოზი. სალმატეჯი. პატრი ნიკოლოზ. ჩეჩელელი.
პატრი ჯერმინე, პატრი სერაფიმე, პატრი დომინიკე, ანჯე-
ლო პოპელი, პატრი დამიანე, პატრი ფიდელი, პატრი ალექ-
სანდრე, პატრი პერეველინე, პატრი ლეონ ქართადონელი,
პატრი კოსტანტინე, პატრი კლავდია ქართადონელი. პა-
ტრი კარლოსი, პატრი იოანე ჯიზივნელი, პატრი ანჯელო,
პატრი იოსებ-მარია მთავრინელი. პატრი გიორგი თურთენ-
ელი, პატრი შავრო ვენეციელი, პატრი იოსებ ჭაუველი, (დო-
მინიკეს რიგისა). ჩივიანთან ოპანეზა ვართაპეტი. აღამალა-
ანთ ტერ სტეფანე, ფიბუანთ პეტრესშილი ტერ სტეფანე-
ნიფარაანთ იოანესშილი ტერ გრიგოლი. აღაშკერტელი.
კარლოს ვართაპეტი, ყანდინაანთი, პროპაგანდოს მოწაფე-
პეტრე ვართაპეტი. ქალდეველი გრიგოლ ვართაპეტი. ვართა-
პეტი სტეფანე. ვართაპეტი ლავრენტი, ვართაპეტი იოსები,
ვართაპეტი დომინიკე, ვართაპეტი პეტრე პავლე, ვართაპეტი
კარლოსი. პატრი სტეფანე ეხსანოვი, პატრი დიმიტრი თუ-
მანიშილი. ტერ ზაქარია გურგენოვი, მხითარისტი თბილი-
სელი, პატრი ანდრია პალერმელი, პატრი ფრანცისკო ან-
ტონინო, პატრი ჩელერინო, პატრი ფილიპე. პატრი ონფო-
რე ტფილისელი ოპანჯანაშილი, რიგისაგან მოქადაგე, და-
ვით ტენტესაანთ, მოციქულთა რიგისაგან. პატრი უფროსი
ბერნარდინე, პატრი ფილიპე რომაელი. პატრი თომა ქარდი-
ნელი. პატრი იოსებ ფრანცისკელი. პატრი იერემია პალერ-
მელი, პატრი კლენტო რენელი. პატრი იოსებ ნუბერნელი.
პატრი ფრანცისკო მერნელი, პატრი დამიანე ვიარჯელი.

პატრი ბენედიქტე ჯიზოელი ჩიჩილიდამ. პატრი სიმონ ჯულა-
რდოვი არზრუმის წმ. ანტონის მხითარის რიგისაგან. პატრი
ალიოზ პოპელი. თბილისის ეკკლესიის ვიქარი ტერ პოლოს ლა-
ზარეშვილი. ახალციხელი პატრი ალფონს მხითარიანი, პატრი
ვასილი მუთაფოვი, პატრი ლევან აფრიაშოვი, დონ მიქეილ ან-
ტონვი, გაბრიელ ნაჭფეტოვი და პ. ყალაიჯოვი.

გოდას ეკკლესია. გორის ეკკლესიის აღშენება XVII
საუკუნის ნახევარს მიეწერება. რაც შეეხება ქართველ კათო-
ლიკეთ რიცხვს, ეს-კი ძველადგანვე ყოფილა აღორძინებუ-
ლი. მათ თავიანთი ეკკლესიაც ჰქონიათ, ხოლო ეკკლესია
პატარა ყოფილა, სახლის მსგავსი, რომლის გვერდით სამღ-
ვდელოდ კარგი სახლიც ყოფილა, აქ ლათინის წესს-რიგის
პატრებსაც უცხოვრიათ. ევროპის მოგზაურნი, როცა-კი სა-
ქართველოში მოვიდოდნენ და ქართლისაკენ გამოივლიდნენ,
ესენი უსათუოდ გორში ქართველ-კათოლიკის პატრებთან
ისადგურებდნენ. მოგზაურებს პატრები და ქართველ კათო-
ლიკენი დიდს მფარველობას უწევდნენ, პატივსაც სცემდნენ.
ამ გარემოებამ და გორში ქართველ კათოლიკეთ მრევლის გამრავ-
ლებამ ცხად ჰყო ყველას წინშე, რომ გორში კათოლიკეთ ეკკ-
ლესიის აღშენება აუცილებელს საჭიროებას შეადგენდა. ამ საჭი-
როებას თეიმურაზ მეფემ ჯეროვანი ყურადღებაც მიაქცია. ამ
ყურადღების მიპყრობას შემდეგი გარემოებაც დაეხმარა.

ქეთევან დედოფალი სპარსეთში რომ აწამეს, იმ დროს,
იქ სცხოვრობდნენ ლათინის წესს-რიგის სხვა-და სხვა ორდე-
ნის მამები. ამ მამებს ქეთევან დედოფალთან დაახლოვებული
კავშირი ჰქონდათ, მისვლა-მოსვლა და პატივის ცემა, დედო-
ფალი მათ დიდ პატივს სცემდა და როგორც პატრი დელა-
ვალე ამბობს, იგი მათ შესაწირვებსაც სწირავდა. ეს მოძღვარ-
ნი, ქეთევანის წამებას მწუხარებით უმზერენ, რომში მოხსე-
ნებაც გაგზავნეს. წამების შემდეგ, რამდენიმე ნაწილი დე-
დოფლისა ამათ მოიპოვეს, საიღუმლოთ შეინახეს და კახეთში

მეფეს თეიმურაზს (შვილს) მოუტანეს. კახეთში პატრები დიდის პატრივის ცემით იქმნენ მიღებულნი, ნაწილები ალავერდში და საფლავეს, მეფე თეიმურაზმა პატრებს გორში ეკლესიის აღსაშენებლად ფული მისცა, ქართლის მეფესაც თხოვნა გაუგზავნა, რომ გორში პატრებს ნება მიეცით ეკლესიის აღსაშენებლათაო. ნებართვა მალე მიიღეს და გორში კათოლიკის ეკლესია 1630 წ. წმ. გიორგის და სილიბისტროს სახელზედ უკვე ალაგეს. შემდეგს დროებში ეს ეკლესია შემკობილი და გამშვენებულ იქმნა სხვა-და-სხვა ლათინის წესს რიგის პატრებისაგან. ეს ეკლესია ქართველთაგან შემუსვრილ იქმნა 1719 წ. ბერები დევნილნი და გვემულნი. 1725 წ. კვალად განაახლეს ეკლესია და შეამკეს სხვა-და-სხვა საეკლესიო ნივთებით, ევროპიდგან მოტანილის არგანით, გვერდით კულანდებურათ სკოლაც გაუხსნეს, საავადმყოფო და მასთან წამალხანაც, მაგრამ არც ეს ეკლესია დაშთა მოსვენებული. 1755 წ. იგი მართლ-მადიდებლებმა წაართვეს კათოლიკებს და დღევანდლამდის მათ უკავიათ. ქ. გორში, რომელსაც დღეს ოქონიის მღვთის მშობელი ეწოდება და რომლის ხილვაც ცხადათ ამცნევს მნახველს, რომის გაკეთებულია კათოლიკის ეკლესიის საზოგადო გვემით. ნამეტურ ამას ეკლესიის სანათურებიც ამტკიცებენ.

1750 წლებში, გორის ქართველთ კათოლიკეთ ეკლესია საკმარისად ბრწყინავდა, ეკლესიის გვერდით არსებობდა სასწავლებელი, საავადმყოფო, წამალხანა და ევროპიელთ მოგზაურთა თავ-შესაფარი ბინა, სადაც იგინი ისადგურებდნენ ადგილობრივ ძმათა მფარველობის ქვეშ. მაშინ გორის ეკლესია იყო შუაგული, ანუ ცენტრი ყველა იმ დროის ქართველ კათოლიკებისა, რომელნიც გორს გარდა ცხინვალს სცხოვრობდნენ, კარაღეთს, ხანდაკს, მეჯვრისხევს და სხვა სოფლებშიაც, სადაც სიმცირის გამო, საკუთარი ეკლესია არ ჰქონდათ, გორის ეკლესია ქებული იყო მრავალნაირად, თუმცა მას 1630 წ. გაკეთებული ეკლესიის მსგავსი საქმე-ბარი ჯი აღარა ჰქონდა-რა. ხსენებულ წელს გაკეთებული ეკლესია თლილის ქვით იყო და მის შემუსვრის შემდეგი-კი

ავურით იქმნა გაკეთებული, მაგრამ ჩვენდა საუბედუროთ არც ეს ეკკლესია დაშთა დიდხანს ხელ-შეუხებელი, მასაც მოხვდა ქართველი ერის მახვილი. გორის ეკკლესია და მისს მოძღვარნიც თუ რაოდენად იყვნენ განდიდებულ და ქებულნი, ეს სხანს შემდეგის გარემოებიდამაცა:

ანტონ კათოლიკოზი როცა ტყვეობიდან გაანთავისუფლეს და ნება მისცა თეიმურაზ მეფემ რუსეთში წარსვლის, ანტონ კათოლიკოსმა გზათ მიმავალმა რუსეთს, გორში კათოლიკის ეკკლესიაში ჩამოხტა, ლათინის ბერებთან ისადგურა. ამაზედ დიდი ალიაქათი ატყდა, სამღვდლოება სასტიკათ აღელდა, როგორ თუ ანტონ კათოლიკოზი, გორშიაც-კი კათოლიკის ბერებთან ჩამოხტაო! ანტონმა თავი იმართლა ასე: რა უნდა მექმნა, გორში სხვაგან ვერსად ვპოვე კარგი სახლი, ნაავადმყოფარი ვიყავ და ამიტომ ჩამოვხტი პატრებთანაო.

ანტონ კათოლიკოზი რუსეთს წავიდა, გორში პატრებმა დიდი პატივი აგეს, გზათ მიმავალსაც შეეწივნენ, მაგრამ უკანასკნელ ეს პატივისცემა და მისს სამაგიეროს გადახდა ქართველთაგან ლათინის პატრებს მრისხანებით გადაეხადათ, შემუსვრით და ეკკლესიის წართმევით. 1755 წ. გორის ქართველთ კათოლიკეთ წაერთვათ საკუთარი ეკკლესია, ჩამოერთვათ ყოველისფერი, მოძღვარნი განდევნილი იქმნენ ახალციხეს და მრევლის ზოგთ სახე დაუსერეს და ზოგთ სხვა სასჯელი მისცეს, ერთის სიტყვით თბილისს და გორს დარბეულები იქმნენ სასტიკათ, ამ დარბევას დიდათ უწყობდა მღვდელი ლარაძე და გაბაშვილი. ამათ დაამხეს ყოველივე, კათოლიკებისაგან ქრთამებიც-კი აიღეს. მაგრამ უკანასკნელ მაინც არ დაიფარეს და უმტრეს უღვთოთ. მართალია გორში კათოლიკებს წაერთოთ ეკკლესია და მისს სამკაულები, დაუქციეს საავადმყოფო, წამალხანა და სასწავლებელი, მაგრამ მაინც ამ საჭირო დაწესებულებათა დაყაფლებამ დიდხანს არ დაშთა. 1757 წ. კათოლიკის ბერებს კვალად მიეცათ ნება გორში შემოსვლის, ყველა საქმეთა განახლების და ერში მოქმედების.

დაწყობის. ახალციხიდან პატრები მოვიდნენ, ქართველ კათო-
ლიკების მწყესას მიეცნენ, ხოლო რაც შეეხება ეკლესიის
შენებას-კი მათ გულიდამ გადიგდეს, ეწინააღმდეგებოდნენ, გაკეთება
მით უფრო აღარ უნდოდათ, რადგანაც გორში კათოლიკეთ
ეკლესია 1755 წ. ზუბალაშვილების სახლში იქმნა მოთავსე-
ბული, გორის ქართველთ კათოლიკეთ მდგომარეობამ უეკ-
კლესიოთ 1773 წლამდე გასტანა, ხოლო ამ წლის შემდეგ-კი
გორში კათოლიკის ეკლესიის აღდგენის საქმეს მრევლი შე-
უდგა, მათ მალე გააკეთეს პატარა ეკლესია, შემდეგ ამ ეკ-
კლესიის ზრუნვ ს პატრი მარიოსი მიეცა და მან 1813 წლამდე
უკვე აღაგო ის ეკლესია, რომელიც დღევანდლამდე გორში
სდგას და ქართველ კათოლიკებს უპყრიათ. ამ პატრის შრომა პა-
ტივის ცემით მოიხსენა დონ გაბრიელ ასლანიშვილმა 1890 წ.
„ცნობის ფურცელში.“*)

გორის კათოლიკეთ ეკლესიის ისტორია მეტად მდიდა-
რია, ჩვენ აქ მხოლოდ საჭირო ცნობებს ავსუსხავთ, აქედა-
მაც მიხვდება მკითხველი, რომ გორის ქართველთ კათოლი-
კეთ ეკლესიის და ერის ისტორია და წარსულის ყოფა-ცხოვ-
რების გამორკვევა და გაცნობა არ უნდა იქმნეს ღირსეულს
მნიშვნელობას მოკლებული.

ძველად, გორის კათოლიკეთ ეკლესია, დიდს მფარვე-
ლობას უწევდა თავისს მრევლს, იგი ყოველთვის პატრონობ-
და მათ, შუაგულს ქართლში, ქართველთ წინაშე, გორის ეკ-
კლესიას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, იგი მისაბაძავათ ხდე-
ბოდა ქართველთ სამღვდელთათგან, ნამეტურ სხვა-და-სხვა
მხნე პატრების მოქმედება ხომ სანთლად შეთებოდა ძველადგანვე,
როგორც თბილისის კათოლიკეთ ეკლესიას ჰყავდა თავის
წინამძღვარი, ისევე გორის ეკლესიასაც, თანასწორ ყოფი-
ლან იგინი. საშუალო საუკუნოებში თბილისის კათოლიკეთ
ეპისკოპოზნი რამდენადაც თბილისში სცხოვრებდნენ, იმდე-
ნადვე გორშიაცა. პატივცემულის დონ გაბრიელის სიტყვით,

*) წერილი:—„გორის კათოლიკეთ ეკლესია“ დონ გაბრიელ ას-
ლანიშვილისა.

XVIII საუკუნის ნახევარს, გორში მოსულან ორი ლათინის ეპისკოპოსნი, რომელთაც გორის კათოლიკეთათვის მირონიც უცხიათ. ამათი ცნობა შენახულია თვით ამ ეკკლესიის ერთს ხელთნაწერში. სხვა-და-სხვა დროს, აქ შესანიშნავი მღვდელნიც ყოფილან. დღევანდელი ეკკლესია არის მშვენიერი, სიგ-ძე აქვს 20 არშინი, სიგანე 10 არშინი, სიმაღლე 10 არშინი, გუმბათიც საკმარისი აქვს: ეკკლესიაში მოიპოვება ევროპულად ძველადგანვე პატრებისაგან მოტანილი სხვა-და-სხვა ძვირფასი ნივთები, ძველი წიგნებიც, მაგრამ მუდმივ ქართველების დევნამ, ეკკლესიის წართმევამ და შემუსვრამ, ბევრი რამ ძვირფასი ნივთები მოსპო ამ ეკკლესიისა, მართლ-მადიდებელნი ქართველნი ეკკლესიის დაქცევის დროს სხვა-და-სხვა ნივთებსაც მოსტაცებდნენ ხოლმე.

თუმცა ასეთ დევნაში იყო გორის ქართველთ კათოლიკეთ ეკკლესია, მაგრამ მას მაინც შერჩენია რამდენიმე ძველი ნივთი და ორიოდ წიგნი, რომელშიაც აღწერილია გორის კათოლიკეთ მრევლის ცნობები, თუ 1730 წლიდამ როდის ვინ დაიბადა, მონათვლა, გარდაცვალება, შეწირულთა რიცხვი, გორის ეკკლესიის „სვკადისის“ ძმობის დაარსება, მისი ისტორია და ბევრიც სხვა-და-სხვა ძველი გვარები ქართველ კათოლიკეთა, რომელნიც ძველად ყოფილან გორს და მისს მიდამო სოფლებში და დღეს-კი აღარ არიან.*)

1801 წ. ქართველთაგან ეკკლესიების წართმევაზედ კნორნიგმა ალექსანდრე იმპერატორს აცნობა, მან ამაზე პასუხი მისცა ასე: ქართველებს თუ არ ეწყინებათ, კათოლიკებს დაუბრუნდეთ თავიანთი ეკკლესიეები. კათოლიკებს კანონიერო, შესაფერი პატივი მიანიჭა პ. ციციშვილმა. გორის ეკკლესიის წიგნში მოხსენებული არიან შემდეგი მოძღვარნი: „გორელი ჰატრი უფრასი ფიიჩე, ანტონი ფრანცისკა ჰაღუელი. გორელი ფრა დამინიკე, მიიგ. 1720, ჰატრი უფრასი ანდრია ჰაღუელი“

*) იხილეთ წერილი დონ გაბრიელ ასლანიშვილისა „ცნობის ფურცელი“ 1899 წ. № 843.

ლი მიიღ. 1780 წ. გორის უფროსი პატრი აქვილელი ბერნარდე
მიიღ. 1787 წ. პატრი ჰაულე ქაშიორელი მიიღ. 1788. პატრი
ბონგენთურა თავრინელი მიიღ. 1797 წ. პატრი კარლ აქანელი
მიიღ. 1797 წ. პატრი უფროსი გორის მართლმადიდებელი მიიღ.
1810 წ. პატრი ანტონ ჰადუელი მიიღ. 1810 წ. პატრი ფილიპე
რამაელი 1817 წ. მოქალაქე პატრი ინვირიოს ფრა პეტრე-ჰაულე,
პატრი ემანუელ სარდინელი, პატრი ემილი მორაველი. პატრი თნუ-
შვრად წოდებული, მოქალაქე რიგისკან მიიღ. 1805 წ. პატრი
სტეფანე ისარლავი 1826 წ.“ ეს ხელთ ნაწერი გადუწერია
სხვა ხელთნაწერიდამ გორელ მდივნის შვილს კათოლიკეს
ავთანდილას 1804 წ. „სვარდისის“ ძმობა ამ ეკლესიის
გვერდით XVIII საუკუნეში დაუარსებიათ, გორელებს მიუ-
ბაძავთ თბილისის იმ „სვარდისის“ ძმობისთვის, რომელიც
თბილისს 1705 წ. იქმნა დაარსებული

ძველადგანვე, გორის კათოლიკენი პატრების მეოხებით
ვაქრობის წარმატებას მიეცნენ და დაწინაურდნენ. მათში გა-
ჩნდნ ისეთი ვაქრობიცი, რომ XVIII საუკუნეში თვით ევროპა
პაშიაც მგზავრობდნენ და ვაქრობდნენ. ძველად კათოლიკე-
ში მრავლად იყვნენ თავად აზნაურის გვარის წევრნიც, მა-
გალითებრ თავადნი: მაჩაბლის გვარის წევრნი, თარხნიშვი-
ლის, აბაშიძის, ციციშვილის, ორბელიანის, ჩოლოყაშვილის,
ამილახვრის, ერისთავის და სხვ. აზნაურის: ბაქრაძე, ჩიკო-
ძე, ყურული, კობახიძე და სხვნი. მოქალაქე კათოლიკეთ
გვარა შორის ძველადგანვე ცნობილი გვარებია ჯულარდო-
ვები, ტულუკაშვილები, სააკაშვილები, ფერშანგიშვილები,
ზუბალაშვილები, ნალბანდისშვილი, ალპაპასშვილები, და-
რიშაშვილები, შიხინაშვილები და სხვანი. დღევანდელი მდგომარე-
ობა ეკლესიისა არის კარგი, მას განაგებს დონ გაბრიელ
ასლანიშვილი. ეკლესიას აქვს თავისს საკუთარი შენობები
და მამულები, რომელსაც კარგად მართავს ზემო ხსენებუ-
ლი მოძღვარი. ამ ეკლესიის შენობაში ერთ დროს მოთაფ-
სებულ იქმნენ უდელ გლეხკაცი, მაგრამ ადგილობრივ ვერ
შეიფერეს ეს ღარიბი გლეხნი, კათოლიკობამ ვერ მოუარა

თვინიერ მღვდლის, კათოლიკობა გორში დიდათ კლებულობს.

მღვდის მშობლის ეკკლესია, (ახალ-ქალაქის მაზრა, სოფელ ალასტანს), აღშენებულ არის 1856 წ. ძველად აქ ქართველ გვარის კათოლიკენი სცხოვრებდნენ, შემდეგ-შემდეგ შემცირდნენ, ზოგნი შუა-გულ ოსმალეთში გადასახლდნენ, ზოგნი სოფელ ხიზაბავრას და სხვაგან. საქმე ისე მოეწყო, რომ 1820 წლებს, აქ სულ ხუთი კომლი-ლა დაშთა ქართველ გვარის კათოლიკენი და მათი ძველი ეკკლესია, რომელ ეკკლესიაც ქართველ გვარის კათოლიკეთ XVII საუკუნის ნახევარს აუგიათ. 1829 წ. აქ არზრუმიდამ გადმოჰსახლდნენ რამდენიმე კომლი სომეხთ გვარის კათოლიკეთა, ამით ჩაბარდათ ყველა ის მამულები, რაც-ქი ქართველ მაჰმადიანებმა დასტოვეს და თვით ოსმალეთში გადასახლდნენ. 1829 წ. ამ სოფელში სომეხთ კათოლიკებმა იწყეს წინსვლა, ქართველთ კათოლიკეთ ძველი ეკკლესია შეაკეთეს და აქ მომართეს ლოცვა, ამ დღიდან ალასტანში დამკვიდრდა სომხური ენა. უკანასკნელ იქ მცხოვრებთ ქართველ გვარის კათოლიკენიც მოისპნენ, ზოგნი გადავარდნენ, სომეხთ სიმრავლისაგან დღეს აქ ქართველ კათოლიკეთა გვარის ხსენება აღარ არის, ქართული ენაც მოისპო. მარტოდ ქართველთ კათოლიკეთ ძველი ეკკლესია დაშთა, რომელიც 1858 წლის შემდეგ გაუქმებულ იქმნა, ახალ ეკკლესიის კეთების დროს მისი დაქცევაც განიძრახეს, მასალად გამოგვადგებოა, ხოლო ამის ნება ვერ აიღეს, იგი ხელ შეუხებელად დაშთა, დღევანდლამდე იგი მთლათა სდგას, ალასტანის ახალ ეკკლესიის გვერდით. თუმც ქართველობის დღეს აქ აღარაფერია, მაგრამ ჩვენ მაინც მიტომ აღვნიშნეთ როგორც ერთ დროის ქართველ გვარის საკუთრებას, ქართველ გვარის კათოლიკეთა მოდემის საკუთარ საბინადროს. იმასაც უწყიან აქაური ძველი კაცები, რომ ეს ძველი ეკკლესია სულ ძველად შარ-

თლ-მადიდებელთ ქართველთ ყოფილა, შემდეგ კათოლიკებს დაუქერიათ, რადგანაც ქართველთა კათოლიკობა ძიუღიათო. ეკკლესია ზომიერია, 4 საჟენი სიგძე აქვს, სამი საჟენი სიგანე და სიმაღლეც ამდენი, თლილის ქვით არის ნაშენი. დღევანდელი ეკკლესია აგურით არის ნაშენი, რვა საჟენი სიგძე, ოთხი საჟენი სიგანე, სიმაღლეც ზომიერი, მთლად სომხურად არის შემკობილ-მოწყობილი.

ჭურას ეკკლესია, (არტაანის ოლქი), ეკკლესია არა აქვსთ, კერძო სახლში სწარმოებს ლოცვა, ჰური სძევს არტაანის ოლქში. ამ სოფელში ქარველ გვარის კათოლიკეთ რიცხვ ძველადვე იყო გამრავლებული, იგინი ოსმალთაგან ჩვეულებრივს დევნაში იყვნენ შთავარდნილნი. ამ დევნულებამ მცხოვრებნი ზემო ხსენებულ სოფელში მთლად შეამცირა. მოსპო ისე, რომ მე XVIII საუკუნის დამლევს, იქ სულ რამდენიმე ქართველ გვარის კათოლიკე-ლა იყო, დანარჩენი სულ ქართველ მაჰმადიანები, ქართველ კათოლიკეთა გარდასახლების შემდეგ მუსულმან ქართველებმა კათოლიკეთ ეკკლესია დააქციეს. ისე მოსპეს, რომ იქ დღეს ამის ნატამალიც აღარ სჩანს, სხვა და სხვა მანულებს-კი, მოსული სომხები დაებატრონენ. არზრუმში გადასახლებულ ქართველ გვარის კათოლიკობა მთლად გადაგვარდა, გასომხდენ.

ამ სოფლის ისტორიული გადმოცემა-კი ჯავახეთის ქართველ გვარის კათოლიკებში. ამბათ დარჩა და უკანასკნელ დროს ჯავახეთიდან რამდენიმე კომლი კვლავ იქ მიტომ გადასახლდნენ, იქ ამათ თავიანთ წინაპართ ქართველ კათოლიკობის ველარა ნახეს-რა, სულ შემუსვრილი იყო, ამიტომ ლოცვის სახლი მოახერხეს, თვით ქართველობა გადაგვარებულია ისე, რომ მათში ქართველობის აღარა სჩანს რა, ლაპარაკი თათრული აქვსთ, წირვა-ლოცვა სომხურათ სწარმოებს. უკანასკნელ მათში სომხური ენა აიდგამს ისევე ფეხს როგორც ეს შავშეთს, ართვინს და სხვაგან მოხდა ძველად

სოფელ ჭურს სხვა სახელი ერქვა. იქ ქართველნი სცხოვრებდნენ. ჰქონდათ პატარა მღვთის მშობლის ეკლესია, კათოლიკობასთან დაკავშირების შემდეგ, ეს ეკლესია კათოლიკეთ ეკლესიად იქმნა გადაკეთებული, მაგრამ იგი არც ასე დარჩა დიდ ხანს, ქართველ გვარის კათოლიკეთ გარდასახლების შემდეგ იგი დაქცეულ იქმნა გათათრებულ ქართველთაგან. კათოლიკეთ ეკლესიაც მღვთის მშობლის ეკლესიად იწოდებოდა დღემდე.

ტურცხის ეკლესია. (მღვთის მშობლის სახელწოდების ეკლესია). ტურცხოც ისეთივე ძველი სოფელია, როგორც ჯავახეთის სხვა და სხვა სოფლები. აქაურ მკვიდრთ კათოლიკობა ძველადგანვე მიუღიათ, თითქმის იმ დროს, როცა კარტიკაში, ბავრა, ხულ-გუმო და სხვა სოფლის ხალხი დაკავშირებიან კათოლიკობას, ამის დროთ ჩვენ მიგვაჩნია XVI საუკუნეზედ არა უგვიანეს, რადგანაც XVII საუკუნეში აქ უკვე კათოლიკობა თვალთ საჩინოდ სჩანს, ამას ამტკიცებს იმ დროის ეკლესიის ქვებზედ დარჩენილი წარწერანი და საფლავის ქვებზე დარჩენილნი ეპიტაფიები. ტურცხოს ქართველ კათოლიკებს XVII საუკუნეში საკუთარი ეკლესია უკვე ჰქონიათ, მაშინ წარმოიდგინეთ, რომ კათოლიკის სარწმუნოების მალბარებელთ რიცხვიც დიდი ყოფილა, მათი რიცხვი შესდგებოდა სულ რჩეულ ქართველთაგან და შემდეგ კი აქ ოსმალთა დევნის მეოხებით და ხალხის გათათრების წყალობით კათოლიკეთა როცხვიც საკმარისად შემცირებულა და ამ სოფლის მცხოვრებთ ბევრი გარდასვლ-გარდმოსვლა გამოუღლიათ, ბევრი უბედურება, ბევრი დავიდარაბა, ამ დავიდარაბას მათს ეკლესიაზედაც უმოქმედნია, მასზედ ძველადგანვე დაუსვია თვისი შემმუსრავი ბეჭედი, იგი სასტიკათ შეურყევია. XVIII საუკუნის ნახევარს ტურცხოს ძველი ეკლესიის ალაგას გააკეთეს პატარა ეკლესია, აღშენება ლათინის ბერებს ეკუთვნისთ. ხოლო ეკლესიის კედლების არ

ყოფილა მკვიდრ ქვით და ტალახით ნაშენი. XIX საუკუნის დამდეგს იგი უძლურებას მიეცა. უკანასკნელ ისე შეიმუხრა, რომ ლოცვაც არ შეიძლებოდა, ამიტომ მრევლმა თავს იღვა და 1855 წ. ახალი ეკლესია ალაგეს.

ძველადგანვე აქ ქართველ კათოლიკენი ქართველ გვარისანი სცხოვრებდნენ, XVIII საუკუნის ნახევრამდე, ამათ მღვდლებად პატრები იყვნენ, ლათინის წესით უწირავდნენ, XVIII საუკუნის დამდეგს, ამ კუთხის ქართველ კათოლიკეზედ დიდი ზე გავლენა იქონიეს სომეხთ კათოლიკეზმა, ეს გავლენა მათზედ 1740 წ. მოვიდა, როცა კილიკიაში სომეხთ კათოლიკეთ კათოლიკოზი იქმნა ამორჩეული, სომეხთ კათოლიკოზის სამღვდლოების ამალღებამ და კათოლიკოზის გამგეობამ ასე მოაგვარა საქმე, ამათ ეკლესიებში სომხური ენა იქმნა შეტანილი და გამეფებული. 1829 წ. რუსეთმა რომ ოსმალეთის საქართველოს ზოგიერთი ადგილები აიღო, მაშინ არტანის ოლქის სოფელ ველიდამ რამდენიმე ასი კომლი ქართველ კათოლიკეთ გვარისანი გადმოსახლდნენ და რამდენიმე კომლის ამ ტურცხოში დასახლდნენ, ამათ მიემატნენ არზრუმიდამ გადმოსახლებულ სომხის გვარის კათოლიკენიც, დღეს, ამ სოფელში, ქართველ გვარის კათოლიკენი სცხოვრებენ, მათ ქართული ენა ძველათვე დაავიწყდათ, იგინი სომეხ კათოლიკეთ ტიბიკონზე სდგანან, ეკლესიაში სომხურს ენაზე სრულდება წირვა-ლოცვა, ქადაგება-კი თათრულს ენაზედ აქვსთ, რადგანაც მათ სომხური ენის არაფერი იციან, დღევანდელი სომეხ-კათოლიკეთ მოძღვარნი-კი მათ გვარტომობას სომხათ აუწყებენ და სომხურ ენასაც ასწავლიან. უეჭველია საქმემ თუ ასე გასტანა, სულ მოკლე დროის განმავლობაში, ტურცხის ქართველ კათოლიკენიც ისევე დაეკარგება ქართველობას, როგორც სხვა კუთხის ქართველთა დაემართათ. ამის ნიშნები უკვე სჩანს, დღეს ტურცხის ქართველობამ ქართული აღარ იცის, მათი დედა-ენა თათრულია.

წმ. სტეფანეს ეკკლესია, (ახალ ქალაქის მაზრა, სოფ. ხულგუმოს), გაკეთებულია 1856 წ. ადგილობრივ მრევლის საფასით. ძველად ამ ეკკლესიის ალაგას ძველი ეკკლესია ყოფილა ქართველთა XI, XII და XIII საუკუნოებში აღგებული. შემდეგ აქ ეს ისე შეიმუსრა, რომ დღეს მისი ნასახიც აღარ არის, აწინდელი ქვიტკარის ეკკლესია დეკემბრის 19-ს 1899 წ. რომ მიწა იძრა ახალქალაქის მაზრაში, მაშინ ეს ეკკლესიაც დაიქცა, დღეს მის ნაცვლად ფიცრულის პატარა ეკკლესია არის. ძველად ამ სოფელში ქართველები სცხოვრებდნენ, იგინი გათათრებულ იქმნენ, მათი ძველი ეკკლესიაც შემუსვრეს. დღევანდელ ეკკლესიაში ინახება ერთი ბარძიმი, რომელსაც ქართული წარწერა აქვს. ყველამ კარგად იცის, რომ ძველად ამ სოფელში ქართველი გვარის კათოლიკენი სცხოვრებდნენ. ძველად, აქაურ ქართველ კათოლიკეთ ლათინის წესს-რიგის პატრები ჰყვანდათ, წირვა-ლოცვა ლათინულად და ქართულად სწარმოებდა. 1829 წ. რუსეთის ბრძანებით, აქეთ გადმოსახლდნენ არზრუმის თემის სომეხ-კათოლიკენი და გრიგორიანები. რამდენიმე კომლი სომეხ-კათოლიკებისა ამ სოფელ ხულგუმოს იქმნენ დასახლებულნი. ამათ იმძლავრეს და 1841 წ. ხულგუმოს ქართველ კათოლიკეთათ სომხის ტიბიკონის ხუცები განუწესდათ. მას შემდეგ სოფელ ხულგუმოს ქართველნიც სომხათ იქმნენ შერაცხილნი. მცხოვრებთ შორის დღესაც ნახავთ ისეთ კათოლიკებს, რომელთაც ქართული გვარები აქვსთ, ბევრს სომხურათ. აქვსთ გადაკეთებულები, ზოგს თათრულად, უეჭველია, აქაც იგივე დატრიალდება ქართველ-კათოლიკებში, რაც სხვაგან.

მღვთის-მშობლის ეკკლესია. ახალქალაქის მაზრა, (სოფ. კარტიკანში.) ეს ეკკლესია აღგებულია უძველესის დროიდან, თითქმის იმ დროს, როცა-კი კარტიკანელთ ქართველთ შორის, ოსმალთა დევნულების მეოხებით, ლათინის პატრების საშუალებით, მათში კათოლიკობა გავრცელებულა. სოფელი

კარტიკანი ახალქალაქის ახლოს 5 ვერსზედ სძევს. ამათ ძველი ეკკლესიის აღშენების ხანა XVI საუკუნეს ბოლოს მიეწერება. XVIII საუკ. ეს ნაშენი ისე დაძველებულა; რომ მასში ლოცვა შეუძლებელი გამხდარა, ამიტომ მაშინ ძველი დაუქცევიათ და სახელდახელოთ ახალი ეკკლესია გაუკეთებიათ. XIX საუკუნეში, ეს ეკკლესიაც ისე დაძველდა, რომ მასში ლოცვა შეუძლებელი გახდა და ამიტომ იგი დაქცეულ იქმნა და 1843 წელს სხვა ახალი აღაგეს. ესეც კიდევ უამიერად და ამიტომ ამ უკანასკნელ დრომდისაც ეს ნაშთიც დიდათ დაძველდა, მას სამღრთო მსახურების დროს, დიდი შიში აქვს, ამიტომ მრევლმა ისურვა ახალი ეკკლესიის აღგება, მათ თხოვნა მისცეს, სადაც რიგირ იყო, იმეცადინეს და ნებართვაც აიღეს, ეხლა სხვა ეკკლესიის შენების დაწყება სურთ. 5 წელიწადია, რაც ეს ეკკლესია დაკეტილი არის და ლოცვა ამავე სოფლის სკოლაში სწარმოებს. კარტიკანში ძველის ძველადვე ყოფილან ქართველი გვარის კათოლიკენი. 1820 წლებში აქ 18 კომლი ყოფილა. 1829 წ. არზრუმში დამ აქ გადმოსახლდენ რამდენიმე კომლი სომეხ კათოლიკეთა და ამათ სიმრავლის მეოხებით ქართველ გვარის კათოლიკენი მთლად მოისპნენ. აქ ქართველთ გვარის შთამომავალთ ანბათ თუ იციან, რომ ისინი ქართველთ შთამომავალნი არიან, თორემ ქართულის ნიშან წყალის მათ აღარა სცხიანარა. ესენიც დაიკარგებიან ქართველთათვის ისევე, როგორც სხვები დაიკარგნენ.

სოფ. ველის ქვედა ეკკლესია, (არტანის ოლქი). ველში კათოლიკობა ძველადვე აღორძინდა, იქ ქართველთ-კათოლიკეთ რიცხვი მეტად დიდი ყოფილა. ძველად იქ ყველამ იცოდა ქართული ენა და წერა-კითხვა. მღვდლად ყოველთ-

ვის ლათინის წესს რიგის პატრები ჰყვანდათ. წირვა-ლოცვა ქართულად სწარმოებდა. ერთ დროს, რაღაც შემთხვევით, მათთვის სომხის ტიბიკონის მღვდელი გაუწესებიათ, ჩვენ ამის მიზეზების განხილვაში არ შევალთ. ეს საქმე ველელებს ძრიელ სწყენიათ, მათ თხოვნა და საჩივარი გაუგზავნიათ იქ, სადაც აღაფი ყოფილა და თან უთხოვნიათ, რომ ჩვენ, რადგანაც ქართველ გვარის კათოლიკენი ვართ და ლათინის დამონადირებულნი, ამიტომ ვითხოვთ, რომ ქართველი რიგის მღვდელი განგვიწესდესო. უფროს პატრს თხოვნა შეუწყნარებია და მალე ველელებისთვის ლათინის წესს-რიგის პატრი დაუნიშნავსთ. აი თვით ველელების ერთი თხოვნა:

„ბატონო პატრი: უფროსს: და უმთავრესს: მამას: სამღრთოს: სიბრძნით: სასესეს: და: სამღრთო მარქალაქობით: აღზრდილს:

ქ. ცოდვანი: ერნი ველის ზოგად კათალიკებთა ქართველთა გვარისანი უმწყემსოდ დაცვიფრებნი მცხოვრებნი: შირველად: მღვთისაგან: რჩეულსა: და მერმე: წმინდის კრებისაგან აღმორჩეულსა აღმოსავლეთის კათალიკე ეკკლესიისა შვილებზედ ზედამხედველად დიდებულს ჩვენ ცოდვილნი და რ... (რამის კათოლსკედ) დირსად წოდებულნი კათალიკე სარწმუნოებისა... ქედ დადრეკით და დაგრდომით სულ ზერობილნი სამღრთოსა მის ფეხრთა ანბორებს მიუძღვნით, ახლა მამს გეხვეწებით: დავცენჯებით რომ ჩვენი რიგის მღვდლები ღმერთს გამოუგზავნია ჩვენთვის და ეგ ჩვენი კათალიკე მამები აუენებენ. ახლა ამ წყალობას ვითხოვთ თქვენის რომ ჩვენ საბრალთ სულებს მოუარათ ჩვენს ქართულს რიგზედ ანა თუ იმ შეჩვენებულის ფოციას რიგზედა, ან წმინდის მამის იოანეს ოქროპირის რიგზედა. ახლა თუ იკითხოთ ჩვენი ნამუყნობა ლათინთ ნამუყენი ნამუყონი დამოწაფულნი დამონადარებულნი ვართ და ანა თუ სომეხ გვარისაგან და ესეც უწოდეთ ბატონო დიად ბევრ სულებს შეგვიძინავს ღმერთი ამ წიგნის მოწამეა: ქ. შირველად ტერ სიმონი (მღვდელი) მისი ძმის წული ეფრემა, ქ. ალექსანდრე, ქ. ელისაბრი, ქ. უარაკოზი, ქ. დავითი ქ. ამოსტალი, ქ. მესროფი ქ. ასლანი ქ. ჯოჯო, ქ. სუნბულა, ქ. ზეტრე, ქ. ისაია, ქ. ზა-

ფლე, ქ. ოქრო, ქ. შიო ქ. ცაცო ქ. თათთ... ბოლო მოხეული აქვს შემდეგ: „პატრ უფროსს მიერთვას“.

ეს წერილი როდის არის ნაწერი, ამის არა ვიცი—რა, ის კი ცხადათ სჩანს, რომ იგი პაშინ უნდა იქნეს ნაწერი, როცა ველელები ქართულ ენაზედ ლაპარაკობდნენ. XIX საუკუნის პირველ წლებს, პ. შაჰყულიანს უკუერთხებია აქ ორი დიაკვანი მღვდლათ სომხის ტიპიკონზედ და ესენი დაუდგენიათ აქ. ერთი ყოფილი ტერ პეტრუს ყულახსუზოვი და მეორე ტერ ოჰანეზ ვართანოვი. ორივე ქართულად მოლაპარაკენი, სომხური ენა დიდეს წვალებით შეუსწავლიათ. პირველად ამათ უმწყსიათ ველელები სონხის ტიპიკონით, მალე ველელებს ლათინის პატრებიც მოსვლიათ.

როგორც სჩანს, არტაანისკენ ქართველ მაჰმადიანებში, ქართული ენა რომ დაკარგულა მის შემდეგ კათოლიკებშიაც შერყეულა, ქართველ კათოლიკებს ქართული ენა 1820 წ. შემდეგიდამ დავიწყებიათ. 1829წ. ველიდამ მთლად ახალქალაქისაკენ გარდმოსახლებულან და შემდეგ სოფლებში დასახლებულან: კარტიკანს, ხულგუმოს, ტურცხოს და ბავრას. 1860 წ. ხულგუმო და ბავრიდგან 18 კომლი ქართველ კათოლიკების უკანვე მიიქცნენ, იგინი დასახლდნენ სოფ. ხარაბას და რის ვაი ვაგლახით ერთი პატარა ეკლესია გააკეთეს. დღეს აქ სოფლის მცხოვრებთ რიცხვი 40 კომლამდე აღის. ამავე სოფლებიდამ 1890 წ. არტაანის ოლქისსოფ. ჰურს გადასახლდნენ 10 მოსახლე ქართველ კათოლიკეთა, დღეს ერთსა და მეორე სოფლებშიაც ქართული ენისა აღარა იციან—რა, თათრულად ლაპარაკობენ. სომხის კათოლიკის ტიპიკონზედ სდგანან და სომხის ხუცები განაგებენ სომხურად.

წმ. ჯვარის ეკლესია, (ახალქალაქის მაზრა, სოფელი ბავრა.) სოფელი ბავრა სძევს ახალქალაქის ახლოს, სამი ვერსის სიშორეზედ. აქ არის ძველის ძველი ეკლესია, აღშენებულ არის XVII საუკ. უკანასკნელს, იგი ისე დაძველდა,

რომ 1887 წ. შეაკეთეს საკმარისად და ისევ ძველი დასტოვ-
ვს. ძველი ეკლესია თლილის ქვით კი არის ნაშენი. ამ ძველ
ეკლესიას ხუცური წარწერიანი ქვებიც აქვს, რაც ცხადათ
ამტკიცებს ამ ეკლესიის ქართველობას. ეკლესიის გარშემო
საფლავის ქვებზედაც მრავლად სჩანს კიდევ ქართული წარ-
წერები; ქართველნი კათოლიკობას ძველადგანვე აღიარებდ-
ნენ, მათში ქართული ენა მეფობდა, საეკლესიო ლოცვები
მათ ზეპირად იცოდნენ, ღღეს კი მათში დედა-ენა ამოვარდ-
ნილია, არავან არ იცის. მოხუცებულთ კიდევ ახსოვთ ზო-
გიერთი ლოცვების დასაწყისი, თვითონ თავიანთ ვინაობას
ქართველ კათოლიკებათ სთვლიან, სარწმუნოებით სომხის
კათოლიკეთ ტიბიკონზე სდგანან, წირა-ლოცვა სომხურად
სწარმოებს, ხან ქადაგებაც-კი თათრულად წარმოსთქმენ, სომ-
ხის ხუცები მათ ასმენენ, რომ ვითომც ივინი სომხის შთამომა-
ვალნი არიან, ამით აჯერებენ კიდევ.

ნელ-ნელა სომხური ენა ფეხს იდგამს მათში, უკანასკ-
ნელს სრულს წერტილამდის ავა, ქართველობა თათრული
ენიდან სომხურ ენაზედ გადავა, მათ დედა-ენად სომხური
ენა შეიქმნება. ღღესვე სჩანს ამის ნიშნები. სომხის ხუცების
მეოხებით ქართველთ გვარების სომხურად გარდაკეთებაც და-
უწყეს უკვე. 1829 წ. გადმოსახლებულ სომეხ გვარის კა-
თოლიკენი აქაც დასახლდნენ, უმეტესს-კი ქართველ გვარის
კათოლიკენი მოთავსდნენ. არტანის სოფელ ველიდამ გად-
მოსახლებულნი, როგორც სხვა ქართველ სოფლებში ძველად
ბავრას ქართველებსაც პატრები ჰყვანდათ მღვდლებათ, რომე-
ლნიც ქართულად სწირავდნენ, მრევლს ქართველობასთან
აახლოვებდნენ, ქართულს ენას ასწავლიდნენ. 1841 წ. აქე-
დგანაც განიდევნენ ლათინის წესს-რიგის პატრები და მათ
მაგიერ სომხის ხუცები განაწყესეს. ბავრის მცხოვრებო ქარ-
თველთ კათოლიკეთ გვარები: ელიზბაროვი, ჭინაფნიანი, ჭი-
ქილქიანი, ოქროაანთი, ღვინიაშვილი, თუმანიშვილი, ყარამა-
ნიანი, გოჩუაანთი, ილიაძე, ბუმბულიანი და სხვანი მრავალნი.

გრიგოლ განმანათლებლის ეკლესია (ართვისის) ართვისის ქართველთა მართლმადიდებელთა მესამე ეკლესია დაჰქერილ იქმნა ქართველის გვარის კათოლიკეთაგან, ეკლესია აღშენებულია ძველად, თლილის ქვით, ჯვართ ამაღლების სახელობაზედ. შემდეგ იგი უკვე ქართველ გვარის კათოლიკეთ საკუთრებათ ითვლებოდა, ხოლო რა სახელით, ეს კი ჩვენ არ ვიცით, რომ „ართვისის ქართველთა მართლმადიდებელთა მესამე ეკლესია, რომელიც აღშენებულია ჯვართ ამაღლების სახელობაზედ, იხუროს ფრანგთა და განაგებენ მათი მონაწილე მღვდელნი.“ დრო და ჟამთა მიმდინარეობის მეოხებით ეს ეკლესიაც ისე დაძველდა, რომ XVII საუკუნის დასასრულს მისი არსებობა და შიგ ლოცვა საეჭვოდ, საშიშოდ შეიქნა, მაგრამ მრევლი მის კეთებას ვერ ახერხებდა, დრო შავი იყო და ქარიშხალიანი, ოსმალნი ეკლესიების კეთებას-კი არა თვით განახლების ნებასაც არ აძლევდნენ. ართვისის კათოლიკეთ მრევლის სიუხვემ და რომილამ ჰაპის გავლენამ ეს მესამე ქართველთა ეკლესიაც დაიფარა ოსმალთა მუსჯერისაგან და რადგანაც ართვისს აქა-იქ სოფლებიდან თითო ოროლა ქართველთა კათოლიკეთა რიცხვიც ემატებოდნენ საცხოვრებლათ, ამიტომ მათ ოსმალთაგან ნება აიღეს ახალი ეკლესიის გაკეთების, იხავ რველის ეკლესიის ალაგას მისავე საძირკველზედ.

მალე დაიწყო და 1690 წ. ეკლესია უკვე დაამთავრეს. მაგრამ ეკლესია არ იყო მაგარის კედლებით გაკეთებული, მასზედ სეტყვამ, ქარმა და წვიმამ თავისი ძრეელი გავლენა, იქონია და იგი მუსჯერას მიეცა თვით 1730 წლებიდან, ე ი აღშენების 40 წლის შემდეგიდან: მრევლი ყოველთვის ამაგრებდა და დაქცევამდე არ სტოვებდნენ. როცა ეს ძველი ეკლესია გაუკეთებიათ, მაშინ პისტვის სახელად „გრიგოლ განმანათლებლის“ ეკლესია უწოდებიათ. ქართველ გვარის კათოლიკენი ამას არ იზავდნენ, მაგრამ სჩანს იმ დროს სომეხ კათოლიკებს ისეთი ძალა და გავლენა ჰქონდათ ქართველებზედ, რომ მათთვის ძალა დაუტანებიათ და განახლებულ ეკლესიისათვის გრიგოლ ლუსაურჩი უწოდებიათ. ჩვენ ასე

ვფიქრობთ და ეს სწორეთაც ასე უნდა იყოს, 1730 წელი არის ისეთი დრო, როცა სომეხ კათოლიკებს ქართველ კათოლიკებზედ მეტად დიდი ზეგავლენა ჰქონდათ, ამ გრიგოლ ლუსაურჩის ეკკლესიაშიც ვერ ემსახურა კათოლიკებს კარგა ხანს, იგი დახავესებული იქმნა 1800 წლებამდის ისე, რომ 1810 წ. კვალად განაახლეს აქაიკ კედლებით და ჰერით, მაგრამ ვერც ეს განახლება გახდა დიდის ხნის განძათ 1850 წ. ისე შეიმუსრა, რომ მასში ლოცვა აღარ შეიძლებოდა, ამიტომ ძველის ეკკლესიის საძირკველზედ აღმოიყვანეს ახალი ეკკლესია, რომელსაც 9 საყენი სიგრძე აქვს და 5 სიგანე, სიმაღლეც თავის შესაფერიადა შიგ მორთულია შეძლებისა და გვარად. ნაშენია არის ბელტის ქვებით და მაგარის ტალახისაგან.

უნდა შევნიშნოთ რომ, რადგანაც ართვინი მეტად მაღალ ალაგს სდევს. ამიტომ აქ სეტყვა, ქარი და წვიმა ძირიელია და იგი ასეთ შენობათაც ადვილათ აუძლოურებს, მიზეზი სულ ეს არის, რომ ბაგრატ მესამის, ბაგრატ მეოთხის და სხვათა წარჩინებულ ქართველთ მეფეთაგან ასეთ ადგილებში აღშენებულ X, XI, XII საუკუნოებში, ისე მალე იმუსრებოდნენ და XVIII საუკუნემდე იშვიათობით აღწევდნენ. ასეთი უღმობელი ხვედრი მხოლოდ ასეთ მიუვალ ადგილებში აღშენებულს ეკლესიებს ევლინებოდათ გარს და ევლინებათ კიდევაცა, თორემ დაბალ მყუდრო ადგილას, არამც-თუ მე X, XI, XII-ტე საუკუნოებში აღშენებულთ, არამედ V, VI, VII და VIII საუკ. აღშენებულთაც არა უშავსთ-რა და მათ ჩვენ დრომდე უვნებლად ჩოუხწევიათ. ასეთი იყო გარემოება ართვინის ეკკლესიებისა და აშეთსავე გარემოებაში მოთავსებულს პირობებს წარმადგენს ყველა იმ ეკკლესიებთა მდგომარეობაც, რომელნიც ასეთ ადგილებში არიან მოთავსებულნი და აღშენებულნი.

კათოლიკეთ ეკკლესია სამეგრელოში მკელაღვანე ანუ XVI

საუკუნის დასაწყისის შედეგად, ზუგდიდში, ლათინის ბერებმა კათოლიკის ეკლესიაც აღიშენეს, სადაც განაგებდნენ და სწირავდნენ რომიდან მოსულ მქადმგებელთ ძმობის წევრნი. არქანჯო ლამბერტის სამეგრელოში 22 წელი უცხოვრია, ისევე იოსებ ზამპას და ბევრსაც სხვა მოძღვართა და აბა აქ როგორ შეიძლება, რომ ასეთ მოძღვართ თავიან საკუთარი სჯულის ეკლესია-კი არ ჰქონოდესთ, უამისობა მათგან შეუძლებელია, მით უფრო, რადგანაც იმ დროს, მეგრელებს შორის კათოლიკის მადიარებელნი საზოგადოთ ერს გარდა თვით მთავრებშიაც მოიპოვებოდნენ. პატრების დიდ მეტრფეთ ითვლება ლევან დადიანი XVII საუკუნეში, რომელსაც ლამბერტიც მოიხსენებს. კოსტანტინეპოლიდამ საქართველოში მომსვლელთ ლათინის მქადმგებელთა ძმობის ბინას შავი ზღვის ნაპირებზედ უპირველესს სადგომს სამეგრელო შეადგენდა, ვინც-კი გამოახწევდა შავ ზღვას, ის პირველად სამეგრელოში მოდიოდა. იქ ისადგურებდა, ასევე იყო თვით შარდენიც, რომელმაც პირველად სამეგრელო ნახა და იგი აღწერა. თუმცა ჩვენ კარგად ვიცით, რომ ძველად ზუგდიდში კათოლიკეთ ეკლესია არსებობდა, მაგრამ დღეს-კი მასზედ ხალხში არაფერი ცნობებია დაშთენილი. აქ ამას ჩვენ მოვიხსენებთ ვითაარცა ცნობას, როგორც განვლილ არსებულის შთენისას

შარდენი მოგვითხრობს, რომ ლევან დადიანმა სამეგრელოში მყოფთ კათოლიკის მისიონერ მღვდლებს მართლ-მადიდებელთ ეკლესია აჩუქა, ეს ამბავი, ზოგიერთ ქართველ მღვდლებს ძალიან სწყენიათო და საბერძნეთის პატრიარქისთვის საჩივარი გაუგზავნიათ და უცნობებიათ, რომ ლევან დადიანმა კათოლიკებს მართლ-მადიდებელთ ეკლესია აჩუქაო. პატრიარქი ამაზე ძრიელ გამწყრალა და წერილი გამოუგზავნია ლევან დადიანთან და დაუვალიებია, რომ უსათუოდ ლათინებს ჩამოართვით აღნიშნული ეკლესია და ისევ მართლ-მადიდებელთ დაუბრუნეთო. თუ ჩვენი თხოვნა შეწყნარებულ არ იქმნა, იმ შემთხვევაში შეჩვენებულ იქმნები ჩემ მიერ.

ზუმცა მართლ-მადიდებელთ ეკლესიის პატრიარქისაგან ასეთი წერილი მოუვიდა ლევან დადიანს, მაგრამ მან ასეთს ბრძანებას უურადღება არ მიაქცია და კათოლიკის ბერებს ხმაც არ გასცა. ცხადად სჩანს. რომ ლევან დადიანს საკმარისი მიდრეკილება ექნებოდა ლათინებისადმი, იგი დიდი, ჭკვიანი კაცი იყო და მასთან მკურნალიც, რომლის მკურნალობას ლამბერტიც ახსენებს. ვფიქრობთ, რომ დადიანისაგან ბოძებული ეკლესია ზუგდიდში უნდა ყოფილიყო, რომელიც შემდეგ დროებში სხვა და სხვა მტერთაგან იქმნა აოხრებული და რომლის არსებობას დღეს ჩვენ აქ მოვიხსენებთ.

კათოლიკენი ცხანჯალს ცხინვალში კათოლიკეთ რაცხვი XVIII საუკუნეში 20 კომლამდე იყო. მათ ჰქონდათ საკუთარი სამლოცველო. მოძღვრათ გორის პატრები ახლდნენ. XVIII საუკუნეში, გორის ქართველთ კათოლიკეთ მცხოვრებთ შორის 30 კაცამდე მოხსენებულნი არიან გორის ეკლესიის ძველს წიგნებში, სახელი და გვარებიც-კი სჩანს. შემდეგ აქ კათოლიკეთ რაცხვი ისე შემცირდა. რომ დღეს იქ თითქმის აღარაფერია ამის დაშთენილი. დღეს აღარც სამლოცველოს შთენი სჩანს.

ოლთისის ეკკლესია. ოლთისის ქართველ კათოლიკობა XV საუკუნის ნახევარს გაჩნდნენ და მათ თავიანთი ეკლესიაც მაშინათვე მოიპოვეს. ოლთისელთ შორის, ქართული ენა XVIII საუკუნის ნახევრამდე არსებობდა, შემდეგ მოისპო, იქ დღეს ქართველ კათოლიკეებისაც ისევე აღარაფერია დაშთენილა, როგორც ქართველ მაჰმადიანებში. ქართველ მაჰმადიანები ისლამმა შეჭამა და კათოლიკობაც სომეხთ-კათოლიკებამ. დღეს ჩვენ ოლთისის ქართველ კათოლიკობაზედ აღარას ვსწერთ, ვიტყვი იმას-კი რომ იქ სცხოვრებენ უმეტესი ნაწილი ქართველ გვარის კათოლიკენი, რომელთაც უამთა ვითარების მეოხებით თავიანთი დედა-ენა და-

იფიწყეს და გასომხდნენ, დღეს იგინი სომეხ-კათოლიკეთ იწოდებიან და მათში საქართველოს ხსენებაც კი ოცნებათ არის მიღებული

თელავის ეკლესიას XVII საუკუნის ნახევარს, თელავში სცხოვრებდა რამდენიმე კომლი კათოლიკეთა, ამათ ჰქონდათ თავიანთი პატარა ეკლესია, შემდეგ აქ ეს ეკლესია მოისპო, რადგანაც კახეთში კათოლიკეთ რიცხვიც მოისპო სრულიად. თელავში ეკლესიის ალაგი თეიმურაზ მეფემ აჩუქა პატრს ფრა თომასოს, რომელიც შაჰ აბაზმა გამოუგზავნა ერთ დროს მოციქულათ კახეთში კათოლიკეთ რიცხვი სპარსეთიდან იყვნენ მოსულნი, საქართველოში მცხოვრებთ კათოლიკეთაგანი, ანუ ამ სარწმუნოებასთან დაკავშირებულნი არავინ იყვნენ. კახეთში ვერც პატრებს ემარჯვებოდათ მისვლამოსვლა სიშორის, უგზო უკვლობის და შიშინობის გამო და არც კახელი მისდევდნენ კათოლიკობას, რადგანაც მათ მის წარმოდგენაც არ ჰქონდათ. კახეთში ქართველ გვარის კათოლიკენი იყვნენ სპარსეთში ყოფილნი, იქ დაკავშირებულნი კათოლიკობასთან. მოგახსენებთ, რომ სპარსეთში დიდი ძალი კახელობა იყო წაყვანილი ტყვეთ, ესენი იქ გათავთრების მაგიერ კათოლიკობას უკავშირდებოდნენ. ზოგნი ამათგანი შემდეგ სამშობლოში დაბრუნდნენ და მათ როგორც კათოლიკებმა თელავში ეკლესიაც აღიწენეს, კახელ ქართველ კათოლიკეთა შორის დიდი ძალი რიცხვი იყო ძვითთავად აზნაურებთაგანნიც, რომელნიც ჟამთა ვითარების მეოხებით შემდეგ სრულიად შემცირდნენ. დღეს აქ მარტოდ გვარებს გარდა ნასახიც აღარ არის დაშთენილი, იქნება ესეც გაუკვირდეს ბევრს, რომ კახეთში კათოლიკენი ანუსხეთ და მათი ეკლესიაც XVII საუკუნის გასვლამდე. XVIII საუკუნიდამ აქ კათოლიკობის აღარა სჩანს-რა.

მღვთის მშობლის ეკკლესია (ქ. ქუთაისს.) ქუთაისის ქართველ კათოლიკეთ ეკკლესიის დაფუძნების ხანად 1670 წლებში უნდა მივიღოთ. თუმცა ისიც ვიცით, რომ ამ დრომდე კი ანუ 1670 წ. ქუთაისს ქართველ გვარის კათოლიკენი სცხოვრებდნენ, ხოლო მათ თავიანთ ეკკლესია ხის სახლში ჰქონდათ მოთავსებული კერძოთ, 1650 წლების შემდეგ კი, ეკკლესია ცნობილ იქმნა, აშკარა სახე მიიღო, თუმცა ხის ეკკლესია იყო, მაგრამ მაინც იმერეთის სამეფოს წინაშე ცნობილ იქმნა ვითარცა საქრისტიანო ერის ქრისტიანური ეკკლესია. რაც შეეხება ქუთაისში ქართველ კათოლიკეთ ერის გამრავლებას ესკი უფრო ძველს დროს შეეხება, თითქმის იმ დროიდან იწყობა, როცა ჩვენ და სამწუხაროდ, საქართველო სამ სამეფოდ განიყო და ხუთ სამთავროდ, როცა იმერეთის სამეფო აღორძინდა. რადგანაც რომის პაპებისაგან გამოგზავნილს წერილებში ჩვენ იმერეთის მეფეებსაც ვხედავთ მოხსენებულს, ასეთია მაგალითებრ პაპის ურბან მერვის წერილი. როცა ამ პაპმა პატრის ავითაბოლის წინამძღვარობით იმერეთს და ქართლს ოცდა ოთხი მქადაგებელი ბერი გამოგზავნა. პაპი წერილში სადაც ქართლს, ანუ საქართველოს მეფეს იხსენიებს, იქ იმათ შეფის გვერდით, იმავე ღირსებით მოიხსენებს იმერეთის მეფესაც. მასაც ისევე ვედრებით ავედრებს მოძღვართა მფარველობას, როგორც ქართლის მეფეს. იმერეთის მეფის და სამეფოს გარდა, რომის ტახტის წინაშე ცნობილ იქმნა კარგად თვით იმერეთის სამეფოს სამთავრო სამეგრელო, მისი ერი, მთავარი და მათი ყოფაცხოვრება, გურიის, სვანეთის და აფხაზეთის. სწორეთ ეს გარემოება უნდა ჩაითვალოს მის უმთავრესს საფუძვლად, რომ სამეგრელოში, გურიაში, აფხაზეთში და სხვაგანაც ლათინის ბერები აღრიდგანვე გასჩნდნენ და XVII საუკუნეში სამეგრელოსა და გურიაში მთელი რიგი სცხოვრებდა ლათინის წესს-რიგის მსწავლულ ბერებისა. მოკლედ უნდა მოგახსენოთ, რომ იმერეთს და მისს სამთავროებს რომი ძველადგანვე კარგად იცნობდა, ამ კუთხეში უფრო ეადვილებოდათ ლათინის ბე-

რებს ცხოვრება ვიდრე ქართლსა, კახეთში. და სხვაგან.

ქუთაისის ქართველ კათოლიკეთ მოძღვართ რიცხვი მხოლოდ XVII საუკუნის დასაწყისიდან სჩანს, მინამდე-კი აქ გადმოდიოდნენ სხვა და სხვა ძმობის წევრნი სამეგრელოდგანა, რადგანაც სამეგრელოში ლათინის მოძღვარნი ძველადგანვე სცხოვრებდნენ მრავლად, ხანდისხან ახალ ციხიდანაც გამოდიოდნენ სხვა და სხვა მოძღვარნი და ქუთაისის ქართველ კათოლიკებს ალოცებდენ. ზემოხსენებულის საუკუნის ნახევრიდან კი მათ საკუთარი მღვდელი ენიშნებათ, როცა ერთი მიდის, მის ალაგას, მისს მაგიერ მეორე მოდის, უმეტეს-კი რომიდან ნიშნავდნენ. სომხებს საქმე არ ჰქონდათ.

ქუთაისს, ქართველთ კათოლიკენი, უფრო სხვა და სხვა კუთხეებიდან სჩნდებოდნენ და სახლდებოდნენ, ვგონებთ, ზოგნი ვაჭრობის მიზნით და ზოგნი სხვა და სხვა სახელოსნოს საქმის კეთებით. ესეთია მაგალითებრ ახალციხელ კათოლიკეთა გარდმოსვლა იმერეთს. ქართველთ გვარის კათოლიკენი ძველგანვე სცხოვრებდენ. მათა ეკკლესია არსებობდა ვითაარცა საქრისტიანო ერის ეკკლესია და მას იმერეთ მებატონენი ისევე პატივს სცემენ და აღიარებდენ, როგორც თავიანთ ეკკლესიებს. ხოლო ქუთაისის ეკკლესია 1690 წლიდან დევნას ეძლევა, ბერძნები მათ წინააღმდეგ იმერეთში ქადაგებას იწყებენ, მცირე ხნის უსმდეგ ეს დევნა და მღელვარება იმერეთ შორის წყნარდება, კათოლიკეთ ეკკლესია მოსვენებას ეძლევა, მაგრამ არ გადის დიდი დრო და იმერეთ შორის კვლად იბადება მტრობა, კათოლიკეთ დევნა, ეკკლესიის შემუსვრა. ამ ტრობას ხელს უწყობს იმერეთის ფანატიკი სამღვდლოებაც. XVIII საუკუნის დამდეგს, საქმემ იქამდე მიადწია, რომ ეკკლესიაც-კი დაუკეტეს და როგორც ქართლში, იქაც, სამარცხვინოთ იმერთა, საეკლესიო ნივთე'ი წაართვეს და ბრძანება მისცეს კათოლიკებს, რომ დღეის შემდეგ თქვენ ქართველების ეკკლესიაში იარეთო; მაგრამ ეს მათ ვერ მოუხერხდათ, რადგანაც კათოლიკენი სასტიკათ აეწინააღმდეგნენ და უკანონო განკარგულება უარი ჰყვეს,

არ შეიწყნარეს და უმართებულოთაც დააკანონეს, მერე ამათ-
თავიანთი მოქიშვე მტერი სამღვდლო პირნი ფულით შეის-
ყიდეს.

თუმც ასეა და ჩვენ კარგად ვიცით, რომ იმერეთის სა-
მეფო ქალაქ ქუთაისს, ქართველ კათოლიკენი და მათი ეკ-
კლესია ძველადგანვე არსებობდნენ, ხოლო ის კი არ ვიცით
თუ XVII საუკუნის დამდგეიდამ, სად, ან რომელ ალაგას
არსებობდა ის ხის კერძო სამლოცველო სახლი, რომლის
ცნობა 1801 წ. სჩანს; ჩვენის ფიქრით, XVIII საუკუნის
კათოლიკეთ ეკლესია უნდა იყოს განახლებული იმავე ალა-
გას, იმავე ეკლესიის საძირკველზედ, რომელ ეკლესიაც
1670 წ. არის ცნობილი, და რაც მისს დაარსებას შეეხება
ეს-კი XIV დი XV საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს. ასე რომ,
XVIII საუკუნემდე, ქუთაისის ეკლესია ყოველთვის ერთალა-
გას ყოფილა, შემდეგ-კი აღვიღო შეუცვლიათ. დღეს, ქუთა-
ისის ქართველთ კათოლიკეთ შორის დარჩენილია შემდეგი
გარდმოცემა, რომელიც უკლებლივ გარდმოგვცა ქართველ კა-
თოლიკეთ მოძღვარმა პატრმა გაბრიელ ასლანიშვილმა:

„ძველად, ქუთაისს, ქართველთ კათოლიკეთ ეკლესია არსებობ-
და, აწინდელ ეკლესიის ზემოთ, უანთართან, იქ ეს ეკლესია კარ-
გა ხანს ყოფილა, შემდგომ იგი გადმოუტანიათ ქვემოთ, აწინდელ
ეკლესიის ახლოს ვიდაც კათოლიკის სახლთან, მისს მეკე, ეს
ეკლესიაც დაუტოვებიათ და გაუკეთებიათ სხვა, ქვით-კირის, აწინ-
დელი ეკლესიის ახლოს, რიონის ნაპირას, რომელ ეკლესიის
არსებობამაც 1840 წლამდე მასტანა. აწინდელ ეკლესიის გადავან-
ში, რიონის ნაპირას, დღესაც-კი სჩანს ამ ძველი ეკლესიის საძირ-
კველი, იგი საკმარისად მოზრდილი ყოფილა თავის დროის კვლად.
მისი სრულიად გაუქმება, ანუ მოშლა 1850 წლებს ეკუთვნის. ასე-
თი განლაგეთ ქუთაისის ქართველ კათოლიკეთ ძველი ეკლესიის ის-
ტორია“.

დღევანდელი ეკლესიის შენება დაუწყებიათ 1814 წლი-
დგან, მიზეზი ახალის ეკლესიის გაკეთებისა ის ყოფილა,
რადგანაც ქუთაისს ქართველ კათოლიკებს გამრავლება და-

უწყვიათ. ამ სიმრავლეს ხელს უწყობდა ის გარემოებაც უფრო, რადგანაც ოსმალეთის საქართველოდამიგრეთში დიდი ძალი ქართველთ კათოლიკეთ ვაქრები გადმოდიოდნენ სავაჟკროთ, ბევრნი ქუთაისშივე სახლდებოდნენ და უკან აღარ ბრუნდებოდნენ, რადგანაც როგორც ძირეულ ქართველთ თავიანთ მეფის ხელში გაქირებით ცხოვრება უფრო ენატრებოდათ, ვიდრე ოსმალის ფაშის ხელში ყოფნა, გინდ კარგად ვაქრობა და ცხოვრება. ერის სიმრავლის რიცხვმა გამოიწვია ახილი ეკლესიის გაკეთება და როგორც ზომოთაც ვსთქვით 1814 წელს ეკლესიის ადგილი და საძირკველი გააკეთეს, 1820 წლიდგან შენება დაიწყო და რამდენიმე ხნის შემდეგ ეკლესიის კედლები აღაგეს, გუმბათიც გაუკეთეს, გარე სამკაულებით შეამკეს. შიგ-კი დაურჩათ შეუმკელ-მოურთავი, ამას იგინი არც ჩქარობდნენ, რადგანაც წირვა-ლოცვის გარდახდით ძველის ეკლესიითაც იოლად მიდიოდნენ. ასეთ ეკლესიის კეთებასა იმ დროის ქუთაისის კათოლიკება ვერ შესძლებდა, მათ კი დახმარება მოუვიდათ რომიდან, ამით დაიწყეს შესრულება და ნელ-ნელა საქმეს ასრულებდნენ, ჯერეთ ეკლესია არ იყო სრულიად დამთავრებული, რომ 1846 წ. საქართველოში გამოცხადდა ლათინს წესს-რიგის პატრების განდევნა, განდევნეს ქუთაისის პატრებიც. ამათ შემდეგ, ქუთაისის ეკლესიაზედ განწესებულ იქმნა რომიდან მოსული 1846 წ. დონ ანტონ გლახაშვილი, ამან დაიწყო მრევლში ფულის შეკრება და ეკლესიის დამთავრება. ამ საქმეში მას ემხრობოდნენ თ. ვ. გაბრიელ იოსების ძე ანდრონიკოვი, ბაინდუროვი, ყაუხჩოვი და სხვანი. საერთოდ მრევლშიაც იქმნა შეკრებილი ფული და ასეთის საერთოს დახმარებით ეკლესია სრულიად დამთავრდა 1860 წლებს. ეკლესია აღშენებულია ყვითელის თლილის ქვით. ცხრა საფენი სიგრძე აქვს, ექვსი საფენი სიგანე და შვიდი საფენი სიმაღლე, გუმბათემდე, შიგნით შემკულია შესაფერის კარგის საკურთხეველით, ტრაპეზით, აქვს ორი აივანი მლოცველთათვის, ეკლესიის თითო კუთხეს სამსამი სვეტი აქვს, მთლად ეკლესიის გუმბათ-

თი და ქერი ამ სვეტებზედ სდგას. აივანზე ხშირად დღესასწაულ დღეებს მგალობელთ ქალნიც გალობენ. საკურთხეველი შემკულია სხვა და სხვა ხატებით, რომელნიც რომიდგან მოუტანიათ. მთლად ეკკლესიის გარშემო დასვენებულია 14-ტი ჯვრის ვაზის ხატი, პარსილამ მოტანილი, რომელნიც შეუწირავს ქართველ კათოლიკეს იოსებ ყაუხჩოვს.

სხვათა შორის, ბევრს ძველს საეკკლესიო ხატებს და ნივთებს შორის შენახულია ძველი ხატი მღვთის მშობლისა, რომელიც ივერიის მღვთის მშობლის ხატს ჰგავს; ეს ხატი აქ მოუსვენებიათ ყირიმის ომის დრო, მანამდე-კი იგი დასვენებული ყოფილა ოზურგეთის ქართველ კათოლიკეების ეკკლესიაში, რომელ ეკკლესიის დაარსების დრო XVII საუკუნის დამდეგს ეკუთვნის. ეს ხატიც იმ დროისა არის, ამ ხატთან ერთად ზარი და საეკკლესიო ნივთებიც მოუტანიათ, ზოგი რამ საეკკლესიო ქაღალდები და საეკკლესიო ნივთებიც-კი ოზურგეთელ თუმანიშვილებს დაშთენია სახლში. ეკკლესიის იატაკზედ აწყვია საჯდომი სკამები. ამ სკამის საჯდომებს თავ-თავის ნომრები აქვს და მასთან იმ პირის გვარის და სახელის წარწერაც, ვისაც იგი ეკუთვნის. ამის საშაგიეროთ თითო პირი წელიწადში 12 მან. იხდის, ასეთის შეკრებულის ფულით ინახვენ ხსენებულ ეკკლესიის სამრევლო კოლას, სადაც სწავლობენ ღარიბ ოჯახის შვილები. ეკკლესიას აქვს მშვენიერი ეზო, ბაღით შემკული, რიონის პირას ძირელ კარგი სანახავია. ეზოს აკრავს კარგი გალავანი. ამბობენ, რომ XVIII საუკუნეში, მთლად ეს ადგილები გიორგი აკოფოვს შეუწირავს, რომლის შთამომავალნი ქუთაისის გიორგის შემდეგ მეოთხე თავობათ ითვლებოა. ზემო ხსენებულსავე დონ ანტონ გლახაშვილს ეკკლესიის მოძღვართათვის გალავანში გაუკეთებია კარგი ქვის სასახლე, რომელიც ღღემდე სდგას მკვიდრათ, შემდეგ დროს, ამავე მოძღვრის თავოსნობით მოძღვართ სასახლის გვერდით გაუკეთებია სამრევლო სკოლა, რომელ შენობის კარის შესავალში, თლილ ქვაზედ ქართულის მხედრულის ასოებით შემდეგი სიტყვებია

ამოკრილი: „სამრევლო სსწავლებელი ესე აღშენებულ არს სსა-
შუალოთა მრწამუნეთა კათოლიკეთა მფარველობის ქვეშე წა მამა
იოსების წ. უ. 1879 წ. ნოემბრის 13-სა“.

ამ წარწერას თავზედ შემდეგი ლათინური ასოები აქვს:

„D. O. M“. ამავე მოძღვარს დონ ანტონ გლახოვს აღუ-
შენებია პატარა საყდარი ქუთაისის ქართველ კათოლიკეთ
სასაფლაოზედ, რომელიც დღემდე სდგას მკვიდრათ. ამ მოძ-
ღვარმა აქ 40 წელი განაგო, დასაფლავებულია შიგ ტაძრის
შუა გულს, მხოლოდ მისს სამარეს წარწერა ან სხვა რამ ნი-
შანი არა აქვს. პატივცემულის მოძღვრის გაბრიელ ასლანი-
შვილის ჩვენებით იგი დასაფლავებულია საკურთხევის წინ
ტრაპეზის კარის შესავალში. ეკლესიის გალავანში დასაფ-
ლავებულ არიან რამდენიმე პირნი, რომელთა საფლავის ქარ-
თული წარწერანი აქვე მოგვყავს:

„მთხსენე უფალო სიმრავლისამებრ მწყალებითა შენითა სუ-
ლი მონისა შენისა სტეფანე ანტონის ძე ყაუხჩოვისა. იგი შობილ
არს წელსა ჩუღჯ. აზრილსა იდ და გარდაცვალებულ არს სამარის წელსა
ჩუღჯ, მაისის იხ. შემდგომ გვამი მისი სამარადამ გადმოტანილ
ექმნა თვისი ძმის იოსების მიერ და დასაფლავებულ არს ადგილსა
მასვე წელსა შინა ოქტომბრის 6-სა“ ამ საფლავის მახლობლად,
თითქმის გვერდით მოიპოვება მეორე საფლავის ქვის ქართუ-
ლი წარწერა:

„მთხსენე უფალო სული მონისა იოსებ ანტონის ძის ყაუხჩო-
ვისა, რომლის გვამი მდებარე არის ამა ლოდსა ქვეშ, შობილ არს
ჩუღჯ სს ივნისის იმ, და გარდაცვალებულ არს წელსა ჩუღჯ სს ივ-
ლისის აბ სს .“

ამ საფლავის ქვების პირდა-პირ აღმართულ არს თლილი
ქვის ძეგლი, რომელზედაც აგრეთვე წარწერილი არს ზემო-
ხსენებულ ძმათა დაბადების და გარდაცვალების წელიწადი ლა-
თინურს ენაზედ. გარდმოგვცეს, რომ ამ პირთა აღთქმით და
დავალებით ეკლესიას კარის წინ გაკეთებულ ექმნა ის გუმ-
ბათიანი ბქე, რომელიც დღეს ცხადლივ ამშვენებს ეკლესი-
ასა. ეს კარგი თლილი ქვის ბქე გაუკეთებია ივანე ყაუხჩოვის.

სტეფანე და ანტონის შთამომავალს. 1892 წელს. ამ შენობას გარედგან ლათინური წარწერაც აქვს. რაც მოწმობს მისს აღშენებას და აღმშენებელთ ვინაობის ცნობას. არის აგრეთვე სამარე, სადაც მოიპოვება შემდეგი ქართული წარწერა:

— „გიორგი აკოფოვი, მოხსენე უფალთ რდეს მოხვიდე სუფევითა შენითა. შიიტვაჲს აგვისტოს 10. წ. 1838 სს.“

ეს გიორგი აკოფოვი ის უნდა იყოს. ვისაც ხსენებული ეკკლესიისთვის XVIII საუკუნეში დღეინდელი ეკკლესიის საეკკლესიო ადგილიც შეუწირავსა ურიგო არ იქნება აქ მოვიყვანოთ შემდეგი საყურადღებო ცნობაც: ამ ეკკლესიის შენობის დროს, სამეგრელოს მთავარ დადიანს შეუწირავს ექვსი წყვილი კამეჩი, თავის ურმით და ბიჭებით, რომელნიც ეკკლესიის შენების დროს მუშაობდნენ. ეკკლესიის აქვს ერთი დიდი შკაფი სადაც ძველად დაბეჭდილი ლათინური წიგნები აწყვია, ვრცელი ტომებია, დიდროვანი, ზოგი XV. XVI, XVII, საუკუნოებში ნაბეჭდებიც არის. სიძველით არიან საყურადღებონი, უმეტესი ნაწილი სამღრთო მეტყველების, ფილოსოფიის, მკერ-მეტყველების და კამათობას შეეხებიან. ეკკლესიასვე აქვს ძმობის წიგნი და ამ წიგნიდგან სჩანს, რომ „საფარდისის“ ძმობა კათოლიკებს აქაც აღრევე შეუდგენიათ და დაუარსებიათ იმავე წესებით, როგორც ეს იმ დროს თფილის და გორს არსებობდა.

სხვათა შორის ეკკლესიის „კანდაკში“ მოხსენებულ არიან შემდეგნი მოძღვარნი, რომელთაც უეკველია: ამ ეკკლესიაში უმწყსიათ: 1802 წლიდგან „პატრი ანტონ პადუელი, პატრი ჩელარინე ენათონტელი, ტერ-იოსებ მღდისიანთ (?) ახალციხელი, ტერ სტეფანე მეფეთსაშვილი, პატრი იოსებ აქალციქანი (?) პატრი ბასილი, პატრი მარიოსი, გორშიაც იყო მარიოსი, ტერ იოანე ბეთანიანი 1813 წ., გრიგორ ვართაპეტე მულაშვიანი, ახალციხელი პატრი ნიკოლოზ თელიანი, პატრი ფილიპე რომაული, პატრი იოსებ ჯენეველი, ტერ ანტონ თუმანოვი, ბერნარდო რომაული 1818 წ., გრიგოლ აზრუმელი, სტეფანე მაზმიანი, ტერ ანტონ ოპანანი, გრიგოლ ნათაღე

ქალდეველი, მოსული ქუთაისს, უეჭველია როგორც მგზავრი, პატრი ემანუელ 1824 წ. პატრი აკოფაშვილი ქუთაისელი, პატრი იაკობ ქუთაისელი, ამის ვინაობა არ ვიცით და არც რამ ძველი წიგნებიდამ სჩანს, პატრი გიორგი ქუთაისელი“, არც ამის ვინაობა ვიცით და სხვანი უახლეს დროის.

ქართველ კათოლიკენი აქ მოხსენებულ არიან სულ ქართულ გვარებით, სხვათა შორის, ბევრი ძირეული ტეტიური გვარებიც არიან და ზოგნი ისეთნიც, რომლის სახლი-კაცები ქართლში და კახეთშიაც სცხოვრობენ, მაგალითებრ ნემსაძე, გვარიშვილი, როაშვილი, წალდაძე, ჩილაშვილი, გლახაშვილი, პურადაშვილი, მალხაზაშვილი, დათიაშვილი და მრავალიც სხვანი. რაც შეეხება ქალთა და კაცთა სახელებს, ესეც სულ ქართულია, მოიპოვება: რუსუდანი, თინათინი, დარეჯანი, ქეთევანი, ნინო და სხვა. მოხსენებულია აგრეთვე პატრი ონოფრე სააკოვის დედა ნათელა, რომელიც სიკვდილის შემდეგ 1782 წ დაწერილა ქუთაისის „საფარდისის“ ძმობაში. აქ საყურადღებოა ის, რომ 1782 წ: ქუთაისის ეკკლესიაში „საფარდისის“ ძმობა უკვე არსებული ყოფილა, სადაც სიკვდილის შემდეგა ნათელა 1782 წელს წევრათაც ჩაწერილა. საყურადღებო ეს მით უფრო მიგვაჩნია, რადგანაც „კანდაკის“ წიგნს ზედაპირზედ აწერია, რომ ეს წიგნი დაწერილია 1802 წელსა, რადგანაც „საფარდისის“ ძმობაც ამ წელს შესდგა ქუთაისის ეკკლესიის მრევლთ შორის. ამ ცნობას ცხადლივ აქარწყლებს ხსენებული ცნობა. წიგნს ზედა პირზედ 1802 წ. აწერია და შიგ-კი ამაზედ უძველესს დროის პირნი არიან ჩაწერილი და მოხსენებულნი, ამ ძმობის დაარსების შესახებ, ჩვენ იმ ჰაზრის ვართ, რომ ოდესაც ეს „საფარდისის“ ძმობა თბილისს 1705 წელს შეადგინეს და გორის 1735 წ., ქუთაისშიც უეჭველია ან 1705 წ. უნდა შეედგინათ და ან 1735 წ. რადგანაც ქართლ-კახეთის და იმერეთის კათოლიკენი ერთ უფროსს საეკლესიო აბატს ემორჩილებოდნენ, ესე იგი თბილისისას.

შეიძლება, ეს ასე იყო, ხოლო ამ დროის შედგენილ

ძმობის „კონდაკმა“, ან სხვა რამ ცნობებმა 1800 წლამდე ვერ მოაღწიეს და ამიტომ ეს ახალი ძმობის წიგნი დასწერეს და წიგნსაც ის დრო-კი არ დააწერეს, რა „ძმობის“ დაარსების დროის აღწერასაც უნდა შეჰხებოდა, არამედ ის დრო დააწერეს, როცა ეს წიგნი გადასწერეს და დასტოვეს. რაკი ძველი წიგნი არ ჰქონდათ, ამიტომ იგინი ახლად ჩაწერილ „კონდაკში“ სახელებსაც ვერ ჩასწერდნენ, რადგანაც მათი მოგონება ძნელი იქნებოდა. ნათელას სახელი-კი მოუგონიათ და ვგონებთ, მეორედ ჩაუწერიათ, ამ გვარად სხვა სახელებიც არის მოხსენებულნი, რომ ესა და ეს პირი მეორედ ჩაეწერთო, მათ რა ძალა ადგათ, მაგრამ საქმე აქ იმაში იყო, რომ ძველი „ძმობის“ წიგნი დაკარგულიყო, მისს დაკარგვით მრავალთ მოხსენებაც გამჭრალიყო და რაკი დაკარგულის მაგიერ, ახალი შეედგინათ, მიტომ ეს ძველად დაწერილი სახელ გვარები ახალშიაც დაუწერიათ. ამ დაწერილს მიტომ მოხსენებდნენ მეორედ ნაწერს. ასე და ამ გვარად, ქუთაისის „საფარდისის“ ძმობის დაარსება ჩვენ ძველად მიგვაჩნია და არა 1802 წ.

კონდაკში მოხსენებულია ერთი კათოლიკის მეუღლე, ვითაარცა სომხის ასული, მაგალითებრ:

— „გიორგი სომხის ასული ელისაბედი“, სხვაგან არსად სომხის ხსენება არ არის, ყოველგან კათოლიკობით არიან მოხსენებულნი. მოხსენებულნი არიან კიდევ „ვახტანგის შვილი, ბატონჯანა ფცხელი, აგვისტინე არტანუჯელი, ჩხარელი, გაბრიელ სამონაშვილი“ ამ სახელებიდან და მოხსენებიდგანც სჩანს, რომ XIX საუკუნის დამდეგს კათოლიკენი ჩხარშიაც ყოფილან და არტანუჯის კათოლიკებსაც ჯერეთ ქართული ენა დავიწყებული არ ჰქონიად. მოკლედ უნდა ითქვას, რომ ქუთაისის ეკკლესიაზედ საკმარისთ შრომა მიუძღვის დონ ანტონ გლახაშვილის. თვით ქუთაისის ქართველ კათოლიკობა არის დაბრძნილი ერი, ბევრათ სხვებზედ მაღლა მდგარნი, მათი სახე და ცხოვრების მიდრეკილება ნამდვილს ქართულ ძირეულს სურათს წარმოადგენს. წინეთ აქაურდ კათოლიკეთა მამა-კაცნი

ქართლის სამოსით ანუ ქართულის კაბებით იყვნენ შემოსილნი და მდებარეობითი სქესნიც ქართულად თავს იხურავდნენ. ეს იყო ნიშანი და გავლენა იმ პირობისა, რადგანაც ქუთაისის ქართველ კათოლიკეთ შორის ძრიელ ბევრნი იყვნენ სამცხე საათაბაგოდამ გარდმოსახლებულნი, მაგალითებრ: ახალციხიდან, არტანუჯიდან, შავშეთიდან, თბილისიდან, გორიდან და სხვ. მიტომაც ქალთა და კაცთა ჩვენებური ტანთსაცმელი დიდხანს დარჩათ იმერეთში, ეს დღესაც ისევა მათში და ძრიელ ბევრნი იმოსებიან ქართულად, ნამეტურ ქალები.

მათში წერა-კითხვა და მეცადინეობა წინ არის წასული, კაცნი მხნე და ქველ ვაჟარ მრეწველნი არიან, მოზარდნი განათლების მიმდევარნი და მეტყველნი, მოქალაქენი და ამის მეტრფენი. ქალებშიაც დიდათ არის გავრცელებული ხელ საქმე, ჭრა-კერვა, ქართული წერა-კითხვის სიყვარული და ისკრძალულებით სათნოება, რითაც ძველად ქართველთ მდებარეობით სქესი უხვათ იყო დაჯილდოვებული. მოკლედ უნდა ითქვას, რომ ქუთაისის კათოლიკობა რჩეულია სხვებისაგან, იგინი თვალსაჩინოდ განირჩევიან ყოველნაირის მხრით, და ქართველობის მხრითაც სრულს ქართულს მკვიდრს საფუძველს წარმოადგენენ. დღეს ქუთაისის ქართველ კათოლიკობა ვაჭრობას გარეშე სხვა დაწესებულებაშიც გამოსჩნდნენ. იგინი მსახურებენ ყველა საქმეში. საზოგადოთ უნდა ითქვას, რომ ქუთაისის კათოლიკობა არის სწავლა განათლების მიმდევარი, ამ სწავლის სასარგებლოთვე უპყრავთ მათ ეკლესია და მთელი არსებობა ეკლესიისა, და ირგვლივ მისი მოწყობილებაც ამ დანიშნულებას ემსახურება. აქ ჰპოვებენ შვებას და იხარებენ გვემულნი, ლატაკნი, ქვრივნი, ოხერნი, მოხუცნი და უქონელნი. აქ ჰპოვებენ მფარველობას და მის ხიდათ კი ხსენებულ ეკლესია არის გამხდარი და მის შვებულ მრევლთა წვლილი, რომელსაც იგინი ხშირად გარდაცემულნი ზოლმე.

ენა რაბათის ეკლესიას, ენი რაბათი ერუშეთში სძევს.

ძველად ამ სოფელს, სხვა სახელი ერქვა, აქ სულ ქართველნი
სცხოვრობდნენ. შემდეგ გაათათრეს, ზოგნი გაფრანგდნენ.
ქართველთა ძველი ეკლესია ქართველ კათოლიკებმა დაიჭი-
რეს. მე ეს სოფელი არ მინახავს, სხვათა სიტყვით ვსწერ.
ამათი ძველი ეკლესია ქვიტკირის არის, მცხოვრებთ რიცხვი
40 კომლია, თვით მცხოვრებნი ამბობენ, რომ ჩვენ ქართველთ
შთამომავალნი ვართო, იმასაც ამბობენ, რომ ამ სოფელში,
ძველად ზოგნი სოფ. ტანზოთიდგან მოსულან, ზოგნი არდა
ნუჯიღამაო, ყველანი ქართველნი ყოფილან, შემდეგ ქართუ-
ლი ენა დავიწყებიათო. დღეს ესენი სომეხთ კათოლიკეთ ტი-
ბიკონზედ სდგანან. წირვა-ლოცვა სომხურად სწარმოებს, გვა-
რი და სახელები გადაკეთებულები აქვსთ. ეკლესია მშვენი-
ერიაო, ძველს დროს ნაშენი ქართველთაგან.

იოანე ნათლის მცემლას ეკლესია სოფელ სათლეს. (შა-
ვშეთში). შავშეთის სოფლებშიაც კათოლიკობის აღორძინება
სწორეთ იმ დროს ეკუთვნის, როცა ეს მესხეთსა და ჯავახე-
თის ქართველებშიაც აღორძინდა. შავშეთის დაბნთა და სო-
ფელთ შორის უპირველესს კათოლიკეთა ბუდეთ უძველესს
დროიდან ართვინი და არტანუჯი ითვლებოდა, ამათ შემდეგ
კათოლიკობამ სოფლებშიაც აიდგა ფეხი. სათლეში, ქარ-
თველთ შორის კათოლიკობის გავრცელება ეკუთვნის XVI
საუკუნის ნახევრიდან, ხოლო XVII საუკუნის ნახევარს სა-
თლეს გარდა კათოლიკობამ სხვა სოფლებშიაც მოიკიდა ფეხი
და გამაგრდა. ქართველ მართლ-მადიდებელთ რიცხვი სათლე-
ში 1650 წლებს შემცირდა, მთლად მოიხპო, მათი ეკლესია
გაუქმებული იქმნა, მცირე ხნის შდმდეგ იგი კათოლიკებმა
დაიკავეს და თვისი წირვა-ლოცვა შიგ მოაწყეს. მაშინ სათ-
ლეს კათოლიკენი, როგორც კორძულისავე, ქართველ-კათო-
ლიკეთ ირიცხებოდნენ და მართმ მათს ეკლესიაშიაც წირ-
ვა-ლოცვა ლათინურად სწარმოებდა, ხშირად ქართულადაც.
ეკლესია ძველი იყო და ამიტომ იგი XVIII საუკუნის ნა-
ხევარს შეიშუსრა, ამ შემუსვრით მოიხპო ყველა ის ნიშნები

და სახსოვარი სამკაულები, რაც კი ამ ეკკლესიას გარს ეკრა და ცხადილივ მოწმობდა მის ისტორიას და წარსულს. ახალი ნაშენი ძველზედ მეტად პატარა იყო და მასთან უხეირო ნაშენი, 1820 წლებს, იგი სრლიად დაიქცა. მრევლთა იმეცადინეს და დაქცეული მალე აღადგინეს, ეს აღდგენილიც ისე მხატვ აღმოსჩნდა, რომ 20 წლის წინეთ, ეს ეკლესია მთლად შეიმუსვრა, უკანასკნელ დროს-კი სხვა და სხვა პირთა დახმარებით გაკეთებულ იქმნა კარგი ფართო ეკლესია, რომელიც დღესაც არსებობს, ეკლესია შავის თლილის ქვით არის გაკეთებული, სიგანე აქვს 7 საეგნზედ მეტი, სიგძე ხუთი საეგნი.

ამავე სოფელში არის მეორე ეკლესია ძველ ქართველთ მართლ-მადიდებელთა. დღეს იგი ჯამეთ არის გადაკეთებული, ეკლესიის ნიშან წყალი მთლად წახოცვია.

მცხოვრებთ რიცხვი შესდგება 100 კ., მათში გრიგორიანებიც ურევია. XVIII საუკუნის ნახევრიდგან იწყო მათში ქართული ენის დავიწყებამ, ამ დავიწყებას ის გარემოებაც კარგად ეხმარებოდა. რადგანაც 1740 წლებში, ანიდგან აქ გარდმოსახლებულ იქმნა 7—8 კომლი სომეხთა, რომელნიც სომხურად ლაპარაკობდნენ სათლელებში, ამავე დროს ოსმალთაგან შემოვიდა ქართული ენის დევნა და დროის განმავლობის მეოხებით, როგორც ქართველ მაჰმადიანებმა დაკარგეს თავიანთი დედა ენა, ისევე კათოლიკებს მოუვიდათ. დღევანდელ სათლელ ქართველ კათოლიკებს ქართულის მოდგმის აღარა ეტყობათ რა ისევე, როგორც შავშელ ქართველთ მუსულმანებს. სათლელ ქართველთ კათოლიკეთ შორის, ქართული ენა 1780 წლამდე სჩანს, მცხოვრებთ ქართული სახელები და გვარებიც-კი აქვსთ, ბევრი ამათგანი ახალციხის ეკლესიების ძველს „კონდაკის“ წიგნებშიაც მოიხსენებიან. იქ ესენი აღნიშნულ არიან ქართულის ასოებით, ქართულის ენის ცოდნით და ქართული სახელით და გვარით. სოფელი სათლე შავშეთში სძევს, ტბეთის ტაძრის უახლეს 10 ვერსით, იქ საბოქაულო გამგეობაც არის, ამ სოფელს,

ვახუშტიც მოიხსენებს და მას აღნიშნავს როგორც დაბას, სადაც ვაჭარნი მოსახლეობენო, მისს დროსაჲ სომეხთ კათოლიკეთს რიცხვი სრულებით არ იყო და იგი მიტომაც არ აღნიშნავს მას. თორემ როგორც ვიცით, ვახუშტის აღნიშნული აქვს, არამც თუ მარტოდ ის საქართველოს სოფლები, სადაც ქართველებთან ერთად ნამდვილ სომხის შთამომავალ სომხები სცხოვრებდნენ, არამედ მოიხსენებს და აღნიშნავს ისეთს სოფლებს და მათში მცხოვრესთ სომხებსაც, რომელთაც მხოლოდ სარწმუნოება აქვსთ სომხის, თორემ ენა და ცხოვრების ყოველნაირი ზნე ჩვეულება ქართულია და რომელნიც ჩვენგან, დღეს „ქართველ გრიგორიანებათ“ უნდა იქმნენ წოდებულნი.

ცხადია, რომ ვახუშტის დროს, სათლელნი არ იყვნენ სომეხნი და მიტომაც არ აღნიშნავს მას, თორემ ვახუშტიმ, სადაც აწერასათლელ იქ სომხებსაც მოიხსენებდა, მოუხსენებულ დასტოვა ესენი, რადგანაც სათლის ქართველ გვარის კათოლიკენი მაშინ ქართულს ენაზედ ლაპარაკობდნენ, იგინი ქართველთაგან არაფრით განირჩეოდნენ. ვახუშტის კიდევ ქართველ კათოლიკების გვაროვნობის შესახებ წარმოდგენაც არ ჰქონდა. ამ სოფლიდგან მრავალნი XVIII საუკუნებში კონსტანტინებოლს გარდასახლებულან, რადგანაც აქარლებისაგან დიდათ შეწუხებულნი ყოფილან. მიაბებს სათლეს: მაქახლელები არტაანაში მგზავრობის დროს ჩვენს სოფლებში მოდიოდნენ, ჩვენ ჩვენის სახლებიდამ კარში გაგვრეკამდნენ და შიგთითონ დადგებოდნენ და ვიდრე გაემგზავრებოდნენ, მინამდე შიგთამაშობდნენ და ყველაფერს გვიმტვრევდნენო და ახალ ახალ ტანისამოსებსაც გვტაცავდნენო, მათის შერშით ქალი თუ კაცი ახალ ტანთ საცმელს ვერ ატარებდაო.

დღეს სათლელებს ქართულ ენასთან ერთად დაკარგული აქვთ თვით ქართული გვარებიც, სულ სომხურებრ აქვთ გადაკეთებული. თვით სოფელი მშვენიერია, კარგს ალაგს, ხე ტყიანი, ვენახიან, წყაროიანი არის. უკანასკნელ დროს მათში ქართული ენის სიტყვებმაც იწყო ფეხის ადგმა, სა-

თღელნი უფრო ვაქრობას და მეურნეობას მისდევენ, მათში ბევრი ძველი ამბებია დაშთენილი, იციან თამარ მეფის ამბებიც, სახეც ნათლად ამტკიცებს მათს ქართველ მოდგმას ამას გარდა, სხვაც ბევრი რამ ნიშნებია მათში ქართველობის შესახებ დაცული-

არდანუჯის წმ. სტეფანეს ეკლესია არდანუჯი ისეთივე ძველი ქალაქია, როგორც ართვინი და სხვა ასეთ უძველეს დაბა და ქალაქები საქართველოსი მისი დაარსება ეკუთვნის ქრისტეს წინეთ II საუკუნის უძველესის დროდგანვე იგი ერთ შესამჩნევს ქალაქად ითვლებოდა, შავშეთის მთავარ ადგილად იგი იყო მიღებული. თუ რამდენად მნიშვნელოვანი იყო იგი ძველად, ეს გამოსჩნდება იმ გარემოებიდამაც, რომ VII საუკუნეში, ბაგრატიონების გვარის წევრნი აქ გაპრა ვლდნენ, მერე აქედგან აფხაზეთში გადასახლდნენ, აფხაზეთ შ გაიმაგრეს ფეხი და მერე აფხაზეთში გამაგრებულთ შეართეს ნაკუწ-ნაკუწათ ქცეული საქართველო და ერთ ძრიელ სამეფოთ აღადგინეს და განასახელოვანეს მთელს აზიის სახელმწიფოებთ შორის. ასეთი ვალი დასდეს არტანუჯელ ბაგრატიონებმა აღრინდელ საქართველოს. ამიტომ ძველადგანვე წარჩინებულ ქართველთა ამ ქალაქს ჯეროვანი ყურადღება მიაქციეს, პატივით დაუწყეს მზერა და ამ პატივის საცემლად მათ არტანუჯში გააშენეს რამდენიმე ტაძარი ქართველთა, არდანუჯის ციხე კოშკი, ხიდი და სხვანი, მაგრამ ყველაზედ უკეთესად ტაძრები განამშვენეს. ასე იყო მაშინ ძლიერება ქართველთა, მერე, შემდეგ კი საქმე სულ სხვაფერ წავიდა, ქართველთ ძლიერების იქ ყველაფერი დაემხო და მოიშალა. ამ გარემოებას, აი, რამ შეუწყო ხელი:

ოსმალთა დასავლეთ საქართველოზედ გაძლიერება იწყეს, შემდეგ ომები და ომების შემდეგ მებარკეთა ც გაიხადეს ქართველნი უკანასკიელ ქართველთ გათათრება ც დაუწყეს და ძრიელ ბევრნი გაათათრეს, ოსმალთა მძლავრი მახვილი პირ-

ველად ყარს, არტანს, ოლთს, ქანეთს და სხვა კუთხეებს მოველინა, მათ ამ კუთხეებში არც არდანუჯი გამოსტოვეს, რადგანაც ეს ქალაქი შავშეთში მათ ქრისტიანთ ბჭეთ მიანდნო, ანუ საჭეთ, ამიტომ ოსმალთა არდანუჯს პირველ დროის ბრძოლის დროსვე დაუწყეს დევნა და გაათათრება, გული ისრულეს და აქ ხალხიც მალე გაათათრეს. ამ დროს, ზოგი ქართველთაგანი კათოლიკობაზედ იქმნენ გადასულნი, რადგანაც არდანუჯს კათოლიკობა აღრიდგანვე არსებობდა. ხოლო წინეთ, აქ ცოტანი იყვნენ XVII საუკუნის ნახევრიდამკი აქ ამათ გამრავლება იწყეს, ქართველნიც ისე ისპობოდნენ, რომ სულ მცირე დროის განმავლობაში ქართველთ ხსენება არდანუჯში მთლად გაქრა, დარჩნენ მხოლოდ ქართველ კათოლიკენი, ქართველთ მუსულმანები, ქართველნი კი მთლად მოისპნენ ისე რომ ვახუშტის დროს (1735 წლებში) აქ ქართველთ რიცხვი მთლად გამქრალი იყო და სახლობდნენ მხოლოდ ქართველ გვარის კათოლიკენი, გაათათრებული ქართველები და რამდენიმე სული, რომელნიც 1730 წლებში ანიდგან და არზრუმიდგან გადმოსახლდნენ და არდანუჯში დასახლდნენ.

წინეთ, ვიდრე არდანუჯი ოსმალეთს სრულიად დაუმორჩილდებოდა, მინამ არდანუჯის ქართველ კათოლიკებში წირვა-ლოცვა რათინურს ენაზედ სწარმოებდა, ხშირად ქართულს ენაზედაც კითხულობდნენ და ქადაგებდნენ, მოძღვარნი რომიდამ მოდიოდნენ, იტალიელები იყვნენ, ქართული უჭირდებოდათ, მაშინ ჯერეა ქართველ გვარის მოძღვარნი არ იყვნენ გამრავლებულნი, ქართველთა გვარის მოძღვართ მხოლოდ 1720 წლებში იჩინეს თავი და ისიც ქრიელ მცირედ. ოსმალეთისაგან ამ კუთხის სრულიად დამორჩილების შემდეგაც არდანუჯში, ქართველთ კათოლიკეთ შორის, ლათინის წესს-რიგის პატრებმა შემცირება იწყეს და მათ მაგიერ სომეხთ-კათოლიკეთ ხუცები მრავლდებოდნენ, რომელთაც ქართველ კათოლიკებში სომეხური ენა და ტიბიკონი

შემოჰქონდათ და ეს მერმისთვის არდანუჯში მტკიცეთაჲ დაამყარეს.

რადგანაც ძველად არდანუჯის ქართველ კათოლიკებს საკუთარი ეკკლესია არ ჰქონდათ გაკეთებული, ამიტომ მათ 1585 წ. დაიჭირეს არდანუჯის ქართველების წმ. გიორგის ეკკლესია და მასში მოაწყეს ყოველივე და ლოცვა დაიწყეს. ეს ეკკლესია XI, თუ XII საუკუნეშია გაკეთებული. ძველს ქართულს წიგნებშიაც ასე მოიხსენებენ. შემდეგ დროებში დრო და დრო ამ ეკკლესიას აახლოებდნენ ხოლმე, იგი განახლებულ იქმნა XVII საუკუნის ნახევარს, შემდეგ XVIII საუკუნის დამლევს და უკანასკნელ-კი მიმატებულ ანუ განდიდებულ იქმნა იმით, რაც დღეს ძველს ეკკლესიას წინილამ აქვს მიღებული. არდანუჯის ეკკლესიას იქვს 8 საჟენი სიგრძე და 5 საჟენი სიგანე, თლილის ქვით არის ნაშენი, განახლეს 1830 წლებს. ამ ეკკლესიას ძველად ბევრი ხატები აქვდა, სხვა და სხვა ნივთები და წიგნებიც, მაგრამ ყველა ესენი XVIII საუკუნის დამლევს რაღაც მანქანებით გაქრა, მისი კვალი ვერაინ შეიტყო, რასაკვირველია სომეხ-კათოლიკეთ ხუცეებმა მიმაღეს, რომ მით არდანუჯში, სრულიად მოესპოთ ქართველთ ხსოვნა. ასეც ჰქმნეს მათ და დღეს, არდანუჯის ქართველ კათოლიკობასაც ისე აქვს თავისი ენა დავიწყებული და მოღვმის ისტორია, როგორც ქართველთ მაჰმადიანებს, გარდა ამისა, გვსრებიც მთლად სომხურად აქვსთ გადაკეთებული, თუმცა შათში დღესაც არის ქართული გვარის ნიშნები, მაგალითებრ: „ზაქარიაშვილები, გიორგობიანი, ჰეტრიაშვილები და სხვ“ თვით გადაგვარებული და ქართველთ მტერი სარუხნაოვიც-კი ქართველ შთამომავალია და მასთან მრავალიც სხვანი. სომეხთ კათოლიკეთ ტიბიკონმა და მათმა სამღვდლოებამ ასეუ ჩანთქა არდანუჯის ქართველ კათოლიკენი.

დღეს არდანუჯის ქართველთ შთამომავალთ კათოლიკებს შორის ქართველობის ხსოვნის აღარათერია დაშენილი, ის კი იციან, რომ ხსენებული კუთხე საქართველოა,

რომ აქ ყოფილია ძველ ნაშთები ქართველ მეფეების გაკეთებულია, თვით არდანუჯიც, მისი ციხე, ეკკლესიის ნაშთები და თვით ის ეკლესიაც, რომელიც დღეს მათ უბყრიათ, მაგრამ ამასთან არიან ისეთნი სომეხნიც, რომელნიც მთელს ამ კუთხეს სომხეთის ნაწილად აღიარებენ და არდანუჯსაც სომხის ქალაქად სთვლიან, ამას ესენი თვით ბექლვითაჲც აცხადებდნენ და კიდევაც აცხადებენ. დღეს არდანუჯი სომხების საკუთრება არის. XVIII საუკუნის დამლევს, ახალციხიდან აქ რამდენიმე კომლი გადმოსახლებულან ქართველ კათოლიკების, ამის ხსოვნა გარდმოსახლებულთ შორის დღესაც არის დაშენილი, ხოლო ქართული ენაჲც მთლად დაჲწყუბიათ. გადმოცემა არის, რომ არდანუჯის, ქართველ კათოლიკენი ახალციხიდანაც გადმოსახლებულან XVIII საუკუნეშიო. მაშინდელ მოსულ ქართველ კათოლიკეთ შთამომავალნი დღესაც სცხოვრებენ არდანუჯსა, მაგალითებრ ზურაბიანი, მელიტონიანი, პეტრიანი, გიორგობიანი, ბეთანიანი და სხვანიც მრავალნი. არდანუჯში მთლად მცხოვრებთ რიცხვი 220 კომლია, მთლად კათოლიკენი, ყველა ესენი ქართველთ შთამომავალნი არიან, საქართველოს შვილები, მაგრამ დროის და სომეხთ გავლენით ისე გადაგვარებულან, რომ დღეს მათ ქართველობის შთამომავლობის არა ეტყობათ-რა, ნამდვილბ კრუები გეგონებათ. ასეა ეს წუთი სოფელი, რა გაეწყობა.

წმ. ანტონას ეკკლესია (სოფელ ტანძოთს). სოფელი ტანძოთი სძევს შავშეთში, არდანუჯს ახლოს 15 ვერსხედ, ეს სოფელი ჩვენს გეოგრაფიულ მწერლობაშიაც ისევე ჩენილია, როგორც სათლე, ოქრობაგეთი, მამანელისი, ფხიკაური კორძული და სხვ., რომელნიც შავშეთს არიან ძველადგანვე დაარსებულნი. აქ ძველადგანვე სცხოვრობდნენ ქართველი გვარის კათოლიკენი, მათ აქვდათ თავიანთი საკუთარი თლილი ქვის ეკკლესია და ეკკლესიაში წირვა-ლოცვა ქართული-

სა და ლათინურს ენაზედ სწარმოებდა. შემდეგ დროებში, მცხოვრებთ შორის, ქართული ენა ამოვარდა, მის მაგიერ ქართველთ სხვა ენაზედ იწყეს საუბარი. სოფელში 100 კომლი ითვლება, ნახევრიზედ მეტი ქართველ გვარისანი არიან, თუმცა მათ დღეს ქართულის არა იციან რა და თავს სომხათ სთვლიან. ეკლესიაში წირვა-ლოცვა სომხურად სწარმოებს და მთლად სომეხ კათოლიკეთ ირიცხებიან.

სოფლის ვარგავას შატრას ეკლესია, (ახალ-ქალაქის მაზრა, სოფელი ვარგავი.)

სოფელი ვარგავი ხიზაბაგრასთან ახლოს სძევს. ვარგავის მცხოვრებთ რიცხვი ქართველ კათოლიკეთაგან შესდგება, 5 კომლი მართლ მადიდებელნიც ურევიათ. ვარგაველთ კათოლიკობა ძველადგანვე მიუღიათ, იმ დროს, როცა ხიზაბაგრელთა და სხვათ, როგორც ხიზაბაგრელნი და სხვანი, ვარგაველნიც ძველად ლათინის ტიბიკონზედ იდგნენ, XVIII საუკუნის დამდეგიდამ ესენი სომხის ტიბიკონზედ მდგარ მღვდლების ხელში შთაცვივდნენ, მათს სამლოცველოში ყველაფერი სომხურს ენაზედ მოათავსეს. 1829 წ. გადმოსახლებული ხომეხთ კათოლიკეთაგან ამათაც ეწვევოდათ რამე უბედურება და გადაგვარდებოდნენ, მაგრამ აქ ეს ვერ მოხდა რადგანაც ვარგაველნი მათგან შორს დაშთენ, სომხებმა აქ ბინა ვერ აშოვნეს, მიტომ ვარგაველნიც არ ვასომხდნენ, თორემ აქაც რომ დასახლებულიყვენ სომეხთ კათოლიკენი, მაშინ ესენიც ისევე ჩაიყლაპებოდნენ მათგან, როგორც სხვები.

ვარგაველთ რიცხვი 20 სულზედ მეტია, იგი მიწერილია ხიზაბაგრის ეკლესიაზედ, დღესასწაულებში აქ ხიზაბაგრის კათოლიკეთ მღვდელი გადმოდის და ის ასრულებს სამლოცველო მსახურებას. ვარგაველ ოჯახის შვილათ ირიცხებოდა განსვენებული იაკობ ლაზარეშვილი. ქართველ კათოლიკე, რომელმაც დასწერა ჩინებული დრამა „მტარვალი“ ჯავახელმესხელ ქართველთ წარსულის ცხოვრებიდამ და რომელმაც

საკმარისი გავლენა იქონია ქართველთა საზოგადოებაზედ.

როგორც ვარგავი, ისევე აქაური სოფლები, მეტად ლატაკი სოფლებია, ზამთარი დიდრიცხის, შეშა მცირე აქვთ, ხშირად წვავს სწომენ. მოსავალი მცირე, ჰევა მრისხანე, ხალხის უმეტესი ნაწილი ფეხშიშველა დადის, ნამეტურ ქალები და ყმაწვილები, სახლები მათი სოროებსა ჰვავს, უფრო დაწებს, შიგ ჰაერი სულ არ სწარმოებს, ბევრს ოჯახში ხალხი და საქონელი ერთად სცხოვრობენ. მამულის მებატროვნენო უცხო თესლის კაცნი არიან, ამჟამ ზიზლი აქვსთ ქართველობისა, ამიტომ ესენი სასტიკათ სდევნიან მათ. ამ კუთხის ერის პატრონი არავინ არის. სილატაკე და მისი ბრძკალები აქ მძლავრათ არის გართქმული. ჩემის მგზავრობის დროს, გაცხებული დაგმთი, ერთ თავად ავათი წიყვ, რადგანაც თითო ღამესაც ვერ ვათიებდი აქაიქ სახლებში, ამა იმათ რა უნდა ქმნან, რომელნიც დაბადებიდგანვე სიკვდილად მდგე შიგ სცხოვრობენ. აქარელნი და შავშელნი სახლ კარის სისუფთავით, შეძლებით და მოწყობით ბევრად მაღლა სდგანან ამ უბედურ კუთხის ხალხზედ. ამ მიყრუებულს-კუთხეში, კაცს გული ცეცხლით აევსება როცა კი ნახავს ამ უბედურებას. სომხის კათოლიკენი და სომხის გრიგორიანებს ბევრად მაღლა სდგანან ქართველ მართლ-მადიდებლებსა და კათოლიკებზედ, ცხოვრების მხრით შედარებაც არ შეიძლება. აქეთ განათლებამა და ხელოვნობამ ფეხი ზეჟ არ შესდგა, უამისოთ თქვენი მტერიც რაც ამათ დაემართებთ.

ვარგავის სამლოცველო საყდარი უბრალო მიწურის ქოხის მსგავსად არის გაკეთებული. სივრცეაქი საკმარისი აქვსა წირვა-ლოცვა სომხურათ სწარმოებს, ზოგიერთ ლოცვებს ქართულად ასრულებენ, ქადგებაც ქართულათ აქვსთ. სოფელს არა აქვს სასწავლებელი და მეტად მიუვალს უბედურს აღაგს სძევს ხალხი ხენა თესვას და მეურნეობას მისდევს.

შამა ნელსას წმ. იოანე ნათლის მცემლის ტაძარი. ძველად აქ სახლობდნენ ქართველ გვარის კათოლიკენი, იგინი ქართულად ლაპარაკობდნენ, მათს ეკლესიაშიაც წირვა ლოცვა ქართულად და ლათინურად სწარმოებდა, მაშინ მთელი შავშეთის კათოლიკენი ლათინის ტიბიკონზედ იდგნენ. მათი მოძღვარნი რომიდგან მოდიოდნენ. შემდეგ დროებში რომის გავლენა შემცირდა და ქართველ გვარის კათოლიკენიც სომეხ კათოლიკეთ ჩაუვარდათ ხელში და მათში ყველაფერი სომხურათ მომართეს წირვა-ლოცვა და მრევლიც სომხურენას შეაჩვიეს.

სოფელ ბნელის სამოციქულო (ახალქალაქის მაზრა, სოფელი ბნელა). სოფელი ბნელა ხიზაბავრის ახლოვს სძევს, მტკვრის ნაპირას, ბნელა ვგონებ მიტომ დარქმევია, რადგანაც სოფელი ერთობ დაბლა, ღრმა ხევში სძევს. სოფ. ბნელის ქართველთ კათოლიკობა XVII საუკუნეში მიუღიათ. წინეთ, ანუ XVIII საუკუნეში, აქ ქართველთ კათოლიკეთ რიცხვი 60 კომლი იყო, მათ ჰქონდად საკუთარი ეკლესია, ლათინის ტიბიკონზედ იდგნენ და ჰყვანდათ პატრიარქის წირვა-ლოცვა ქართულად და ლათინურად სწარმოებდა. ეს სოფელი თავის მცხოვრებლებით აოხრებულ იქმნა 1775 წ. ოსმალთა ქურდებისაგან. სოფელი ისე ააოხრეს, რომ ეკლესიის ნაშთიც აღარ დასტოვეს, მთლად დააქციეს, ზოგი კათოლიკენი წაიყვანეს, ზოგნი გაათათრეს, ამ უბედურებას მხოლოდ სამიოდ კომლი გადარჩენილან, რომელთ შთამომავალნი დღესაც მცხოვრებენ იმ სოფელში. მცხოვრებთ გამრავლება-ვი აქ ვერ მიდიოდა წინ, რადგანაც სოფელი ერთობ დაბლა სძევს აქ ციებას გარდა სხვა და სხვა სატკივრებიც ხშირათ სცოდნენია და მიტომ ხალხიც ხშირად იხოცებოდანო ასევე მარწმუნა ხიზაბავრის მოძღვარმა. სოფელი ბნელა მიწერილია ხიზაბავრის ეკლესიაზედ. მღვდელი აქ ხიზაბავრიდამ გადმოდის და ალოცებს, წირვა ლოცვა სომხურს ენაზედ სწარმოებს,

ხანდიხან ქართულადაც აქვს. სამლოცველო მიწურს ქობშია მოთავსებული, სოფელ ბნელის ქართველთ კათოლიკეთ რიცხვი 60 სულისაგან შესდგება. ხალხში წერა-კითხვა და ამის ტრფიალება თითქმის დამხოვილია, უპატრონოთ არიან და შთენილნი. ამ სოფლის ზემოთ არის საქართველოს ისტორიაში გამოჩენილი სოფელი დაღეში. დიდათ საინტერესოა ამ კუთხის საფუძვლიანათ გაცნობა. გასაცნობია არა მარტოდ ქართველ კათოლიკენი, არამედ ქართველ მართლ-მადიდებელნიც, რადგანაც ესენიც მიგდებული და მივიწყებულ არს ქართულ მწერლობისა და საზოგადოებისაგან.

ასპინძის ეკკლესია. ასპინძა მოგეხსენებათ ხომა, შესანიშნავი სოფელია, იგი მტკვრის ნაპირას სდევს, მდიდრათ მოსავლიანი სოფელია, ვენახოვან, ყანიან, ხილიანი. ეს სოფელი საქართველოს ისტორიაშიაც ჩენილია. საქართველოს დაუძღურების შემდეგ, ქართველ კათოლიკენი ასპინძაშიაც გაჩნდნენ. XVII საუკუნეში ასპინძის შემძლე კაცებად სულ ქართველ კათოლიკენი ირიცხებოდნენ. ამათ დიდი ხმა და გავლენა ჰქონდად ახალციხელებზედ. 1740 წლებში ასპინძას კათოლიკეებმა თავიანთი საკუთარი პატარა ეკკლესიაც გაიკეთეს. 1770 წ. ესენი შენიშნულ იქმნენ ოქმალთაგან და მიტომ სდევნეს სასტიკათ. მიზეზი დევნისა ის ყოფილა, რომ ამათვის დაუწამებიათ მეფე ერეკლეს მომხრეობა. ასპინძის ომში. მაშინ ამ საქმეში, ზუბალაშვილებიც რეულან, რომელნიც ასპინძას სცხოვრებდნენ, სარწმუნოებით კათოლიკენი იყვნენ და ასპინძის ქევხა კაცებათაც ითვლებოდნენ. ეს ცილი კათოლიკეებს ოსმალებმა ვერ დაუმტკიცეს, მაგრამ მაინც სოფლის მკვიდრნი შეაწუხეს, კათოლიკეების მრავალნი გაათათრეს, მაშინ გაუთათრებიათ ზუბალაშვილების ზოგიერთი წევრნიც. ეკკლესიაც დაუტკევეიათ და კათოლიკეთ რიცხვი და ძალა იქ სამუდამოთ დაუბნიათ და ძირიანად ამოუგდიათ. ჩვენდა სამწუხაროთ, ასპინძის ეკკლესიის შესა-

ხებ ძრიელ მცირე ცნობებია დაშთენილის რს-კი ვიცით, რომ 1770 წ. აქაურს კათოლიკობას და ეკლესიას, რომ ეს რისხვა არ მოვლენოდა, მაშინ იქ ქართველ კათოლიკობა ძრიელ გაიდგამდა ფეხს, ხალხი წინ წავიდოდა, გამრავლდებოდა, რადგანაც ასპინძა ძრიელ მშვენიერია, მოსახლიანი სოფელია და ქართველ კათოლიკეთ ვაჭრები და სოფლის მეურნენი ძრიელ ეტანებოდნენ იქ დასახლებას,

სოფელ ტატანისელი კათოლიკენი და ეკლესია ქართველ გვარისანი მოიხსენებიან XVIII საუკუნეს, 1770 წ.

სოფელ ატოცელ კათოლიკენი და ეკლესია მოიხსენებიან 1770 წ.

შხაგურას ეკლესია მღვთის მშობლის სახელზედ არის აღშენებული, ფხიკიური შავშეთში სძევს, აქ ძველადგანვე ქართველთ კათოლიკენი სცხოვრობდნენ. ამათი ენა ქართული იყო, ლათინის ტიბიკონზედ იდგნენ, შემდეგ ამათ სომეხთ კათოლიკენი დაეპატრონენ, ენით და შთამამაელობითაც გადააგვარეს, გაასომხეს, დღეს ფხიკიურელთ ქართული ენის აღარა ეტყობათ რა, იგინი ყველგან სომხათ არიან ცნობილნი და მიღებულნი. ქართველ კათოლიკობა აქ XVII საუკუნეში წასულა წინ და ამათი ეკლესიის აღგებაც იმავე დროს მიეწერება, დღევანდელი ეკლესია ძველის ეკლესიის საძირკველზედ სდგას. ფხიკიურელთ ზოგნი გასომხებულან კიდევც გათათრებულთ რიცხვი ხომ ერთობ დიდია და ამან ჩანთქა წახევარ საქართველო. დღევანდელი პხიკიურელი უფრო არზრუმელ და ვანელ კრუას წააგავს, ვიდრე ქართველ მოდგმას.

ტიტო ხაჩუბას ეკლესია, ალექს. პოლ. მაზრა, (ერევან გუბერნიაში) ტიტო ხარება სოფელს ჰქვიათ, იგი სძევს ერე-

ენის გუბერნიაში, ალექსანდრეპოლის მაზრაში. ამ სოფელში სახლობენ ქართველ კათოლიკენი, მათი რიცხვი 400 სულამდეა. აქესთ სამლოცველო. ამ სოფელში ქართველ კათოლიკენი ჯავახეთიდან გადასახლდნენ 1860 წ. 15 კომლი და ხსენემულს სოფელში დასახლებულან, დღემდე იქ სახლობენ, იგინი ეკუთვნიან სომხის კათოლიკის ტიბიკონს. წირვა-ლოცვა მათში სომხურად სწარმოებს, ქართული ენა 'მათში უკვე ამოვარდნილია, მოკლე დროის განმავლობაში, მათ მგონია, თავიანთ გვარ ტომობის ხსოვნაცკი დაავიწყდეთ.

სოფელ კლდედა ქართველთ კათოლიკენი და ეკლესია მოიხსენებიან 1760 წ.

ვაჩქაქ ქართველთ კათოლიკენი და მათი ეკლესია მოიხსენებიან 1750 წლებში.

სოფ. აქრამბაგეთის ეკლესია. (შაგშეთში) აქ მთლად ქართველ მართლმადიდებელნი სცხოვრებდნენ. XVI საუკუნის დამლევს, ზოგნი გათათრებულ იქმნენ, ზოგნი კათოლიკობას დაუკავშირდნენ და ზოგნი გრიგორიანობას. XVII საუკუნეში, ამ სოფელში, ქართველ კათოლიკებს თავიანთ საკუთარი ეკლესიაც ჰქონდათ და თვითაც ქართულად ლაპარაკობდნენ. ეკლესია აღშენებულ იყო წმ. სტეფანეს სახელზედ. ოქრო ბაგეთელ ქართველნი ქართულს ლაპარაკობდნენ 1780 წლამდე, ამ დრომდე აქ მცხოვრებ სხვა და სხვა ისეთ ქართველ კათოლიკეთ პირნიც სჩანან, რომელნიც ქართულად სწერენ და კითხულობენ და ქართულის გვართვე იწოდებიან. მაგალითებრ: ოქრო ბაგეთელნი ქართულის ენით მოლაპარაკენი 1790 წლებშიაც სჩანან, ასეთ პირთა სახელები და ცნობები მე თვით ამომიკითხავს გორის, ქუთაისის და ახალციხის ეკლესიის კონდაკის წიგნებში; ძველადგან ამ სოფლიდგან ქართველ კათოლიკეთ მოძღვარნიც გამოდიოდნენ.

ასეთი იყო მაგალითებრ მოძღვარი იოანე გასქევანიშვილი.

რომელიც სომეხთაგან 5 თებერვალს, 1779 წ. მოწამ-
ლულ იქმნა და ამ მოწამლითვე გარდაცვალებულა. ძველად-
განვე სომეხ გრიგორიანებს დიდი მტრობა ჰქონდათ კათო-
ლიკების. მათ საწადელს მიაღწიეს და ოქრო ბაგეთის კათო-
ლიკენი გრიგორიანობას ძველადგანვე დაუკავშირეს, ღწვა და
შრომა მათში ადრიდგანვე იყო გამოწვეული, ასე რომ ოქრო
ბაგეთელთა გრიგორიანობასთან დაკავშირება XVIII საუკუ-
ნის მიწურულს უნდა მიეწეროს. ისიც-კი უნდა ვსთქვათ, რომ
XVIII საუკუნის დამდეგს ოქრო ბაგეთს მცირედ გრიგორიან-
ნებიც სცხოვრობდნენ. სულ ამ მცირე ნაწილის ღწვა იყო,
რომ შემდეგ კათოლიკენი მათ დაუკავშირდნენ ძალ-დატა-
ნებით.

კათოლიკეთ მოსპობის დროსვე მოისპო ძველი ეკკლე-
სია კათოლიკეთა და მასთან გაქრა ყველა ის ნიშნები ქარ-
თველთა, რაც-კი ამ ეკკლესიას ეხვია შიგან თუ გარეთ. დღეს
ოქრო ბაგეთის ქართველ გვარის კათოლიკენი სომეხბად
სთვლიან თავიანთ ვინაობას და შინა თუ გარეთაც საყოველ-
თაოდ სომეხურად საუბრობენ. მათი ტიპი და სახელები ცხა-
დათ წააგავს შავშელ ძველ ქართველ ქრისტიანებს და თვით
დღევანდელ გადაგვარებულ ქართველთ მაჰმადიანებსაც. ასე
და ამ გვარად გაქრა შავშეთის სოფელს ოქრო ბაგეთს ქარ-
თველ კათოლიკენი და მათი ეკკლესიის ხსენება. დღეს იგინი,
სომეხ გრიგორიანები ირიან, ამასვე ამტკიცებენ და ავრცე-
ლებენ მათი მოძღვარნიც.

კარბუღას ეკკლესია. სოფ. კორძული ართვინის ახლოს
სდევს, კარგი სოფელია, ვენახიან-ხილიანი. კათოლიკობა აქ
ქართველთ შორის XIV საუკუნის ნახევარს უკვე გავრცელე-
ბულად იყო. კათოლიკეთ რიცხვიც თავისს დროის კვალად
ყოფილა. XIV საუკუნის გასულს, აქ ქართველთ კათოლიკეთ

რიცხვი 50 კომლი იყო. მათი ეკლესია ძველადგანვე იყო აშენებული, XI საუკუნის დამდეგს, ბაგრატ მესამეს დროს, ეკლესია იყო თლილის ქვით ნაგები და აღშენებულ იყო წმ. გიორგის სახელზედ, შემდეგ დროს, ე. ი. როცა ქართველნი კათოლიკობას დაუკავშირდნენ, თუ მაშინ როგორღა იწოდა ეს ეკლესია ამის ცნობა ჩვენ არ გვაქვს, ისე კარგათ სჩანს, რომ ქართველთ კათოლიკობასთან დაკავშირების შემდეგ, სოფლის ეკლესიაც კათოლიკის ეკლესიად გადაუკეთებიათ. მაშინდელი ეკლესია შემკული ყოფილა გარედგან და სხვა და სხვა ჩუქურთმიანის ყვავილებით და შიგაც მთლად ფერადის წამლებით ყოფილა დახატული. ეკლესიას სიგრძე ჰქონია ექვსი საყენი და სიგანე სამი საყენი. იმ დროის ქართველ კათოლიკენი ლათინის ტიპიკონზედ იდგნენ, საზოგადოათ ისევე როგორც მთელს დასავლეთ საქართველოში იქმნა ქართველთ შორის, ამის მაგალითს ცხადათ ამტკიცებს არტანის ხეობის სოფელ ველელების თხოვნა, რომელნიც XVIII საუკუნის დამდეგს თავიანთ ვინაობას ქართველად აღიარებენ, ლათინის ტიპიკონზე მდგარათ და არა სომხის, ამიტომ როგორც ქართველ გვარის კათოლიკენი ლათინის წეს-რიგის პატრს სთხოვენ იქ სადაც რიგი არს.

კორძულის ძველი ეკლესია და მასში მცხოვრებთ ქართველ გვარის კათოლიკენი რომის ტახტის წინაშე XIV საუკუნის ნახევრიდგანვე ყოფილან ცნობილნი. პაპი და მისი გამგეობა ამ სოფლის კათოლიკებს ჯეროვან ყურადღებას აქცევენ. XV საუკუნის დამდეგს, კორძულის ქართველთ კათოლიკეთ ხსენებულის ეკლესიისთვის მამულები შეუწირავსთ და მამულების შეწვირვის გუჯარი პაპი სიქსტოს წინაშე წარუდგენიათ დასამტკიცებლათ, პაპი იმ გუჯარს 1501 წ. ამტკიცებს, დღემდე ეს გუჯარი ამავე ეკლესიაში ინახება, ხოლო საუბედუროთ ჩემდა მე იგი ვერ ვნახე, ჩემს იქ ყოფნისას ეკლესიის შენობას აკეთებდნენ და მღვდელმა სთქვა: ქალღმერთი არეულ-დარეული მაქვსო და მალე ვერ ვიპოვნიო. ამ ეკლესიას ძველიდგან სხვაც ბევრი რამ სიგელ გუ-

ჯრები და ქართული წიგნებიც ჰქონია, მაგრამ ყველა იგინი დაკარგულა. მღვდელმა მითხრა, რომ 100 წლის იქითა დროის ჩვენ არაფერი ქალაქები გვაქვსო.

ჩვენ ეს მოკლე ისტორიული მიმოხილვა მოვიყვანეთ და ახლა მოვიყვანთ შემდეგ ზეპირ გარდმოცემას: კორძულს ზემოთ, სადაც დღეს სახელმწიფო გზა გადის ართვინსა, არდანიუჯს და არტაანს, იქ სძევს ძველად გამოჩენილი სოფელი სვეტის ნასოფლარი, ამ სოფელში, ძველადვე ქართველნი სახლობდნენ, სარწმუნოებით კათოლიკენი ყოფილან. შემდეგ ამის, სვეტში ერთს ოჯახში ორი ძმა გაყრილან, ერთი მათგანს მგზავრობის დროს კორძულში დაღამებია, კორძული-დამ აღარსად წასულა, იქ ერთ ოჯახში გაუთიებია, ღამე ყოფნის დროს, დღევანდელ ეკკლესიის ალაგას, ერთი მშვენიერი ნათლის სხივი დაუნახავს, მალე წასულა იმ ალაგას და იქ უნახავს ქართველების ძველი დაქცეული ეკკლესია, რადგანაც ქართველები გაათათრეს და ეკკლესიაც დაუქციეს, დაქცეულ ეკკლესიის ერთ ერთ მხარეს დოლაბში, საცაღასამალავ კუნჭულში დებულა დღეინდელი ის მღვთის მშობლის ხატი, რომელიც ამ ეკკლესიაში ასვენია და რაც შემკულია დიდად მრევლთაგან. იგი ივერიის მღვთის მშობლის ხატსა ჰგავს. შემდეგ ეს დაქცეული ეკკლესია განუხლებიათ, შეუკეთებიათ და მღვთის მშობლის ხატიც აქ დაუსვენებიათ, შემდეგ ეს ხატი საკვირველ მომქმედ იქმნაო და ბევრს ავადმყოფებს, კუტებს და ბრმებსაც არჩენდაო! ერთი კუტი დედაკაცი სოფ. მამაწმინელ თვით გაათათრებულ ქართველსაც კი მოუჩინაო, რომელსაც აქ რამდენიმე ხანი დაუყვია და ღამე უთევია. ღამის მთევლები აქ ძალიან ხშირად იცის და მასთან მრავლად, რაის გამო დღეს ეკკლესიის გვერდით მღვდლის საცხოვრებლად და ღამის მლოცველთათვის, ანუ ღამის მთევლთათვის სახლი კეთდება.

მღვთის მშობლის ხატი დღემდე ამ ეკკლესიაში ასვენია, შემკულია სხვა და სხვა ოქრო ვერცხლით, ძველად, უკანა გვერდზედ, ქართული წარწერაც აქვდა, დღეს ეს წარწერა

ალარ სჩანს, მის მაგიერ მოსჩანს სლავიანური შემდეგი წარწერა „Казанскій Боже матери“ ხატი საკმარისის ზომის არს. ამ ხატს გარდა, ეკლესიაში ბევრიც სხვა და სხვა ძველი ნივთებია დაცულ-შენახული. დღევანდელ ეკლესიას წ საყენი სიგძე აქვს, ცოტა მეტი და ხუთი საყენი სიგანე და ამდენივე სიმაღლე. გაკეთებულია აკურით, გალავანით მეტად პატარა აქვს და თვით კორძულელთათვის ძრიელ მცირეა ეს ეკლესია. 1800 წლების შემდეგ ეკლესია ძრიელ დაქვეითებულა, დაძველებულა, 1815 წ. ეკლესიის კედლები აუმაღლებია ტერ თომას კათიკრიანის. ამაზედ წინეთ მღვდლათ აქ ყოფილა მღვდელ ჰალაჯიანი. ამათ შემდეგ დიდი ამაგი დაუძს ართვინის ეპისკოპოსს ზაქარიანს, რომელიც ქართველთ შთამომავლად ითვლება, თავის ქართველობა თვითვე აღიარა თბილისის კათოლიკეთ ეკლესიაში ქადაგების დროს, სთქვა: რომ ჩვენ, ქართველთ შთამომავალნი ვართო. დღეს ამ ეკლესიას განაგებს მხითარისტი ბაშარიანი.

თვით დღევანდელ კათოლიკობასაც ატყუია კარგად, რომ ისინი სომხის შთამომავალნი არ უნდა იყვნენ, ქალები და ვაჟებიც უმეტესს ქართველის ერის სახისანი არიან, იგინი არ ჰგვანან არზრუმის და ვანის შავს და გასუქებულს სომხებს. რაც შეეხება ლაპარაკის დროსაც თქვენ კარგათ შეატყობთ, რომ ისინი ძრიელ ხშირად ქართულ სიტყვებს ხმარობენ. ხშირად ისე წინადადებას არ იტყვიან, რომ იქ ქართული სიტყვები არ დაატანონ. ჩემს იქ ყოფნის დროს, ერთის ოჯახის წინაშე პატარა გოგუებს ერთმანეთში ჩხუბი მოსვლოდათ და მათს ყვირილზე დედამ მრისხანებით დაუყვირა: „გოგოო“ და სხვანიც... გარდა ამისა. თვით კათოლიკეთა მოხუცებულნიც ლაპარაკობდენ, რომ ამ სოფელში მთლად ქართველ კათოლიკენი ყოფილან ძველადო. ამის შესახებ გარდმოცემანიც აქვსთ დაშთენილი. თვით ეკლესიის მნათემაც კი ისაუბრა სომხურს ენაზედ, რომ ადრე კორძულელები ქართველ კათოლიკენი ყოფილანო. ზემოდ დასახლებული მღვდლის სიტყვით, ამ სოფელს კორძული შემდეგის გარემოებიდამ დარქმევია: რო-

ცა ეს ეკკლესია აღუდგენიათ, მაშინ ეკკლესიაში ერთი ძველის ეკკლესიიდან მოტანილი კარები ჩაუტანებიათ და ამ ეკკლესიასაც მიტომ დარქმევია კორძული. ეს სიტყვა წარმოდგარა სიტყვა „კარ ძველი“ დამო, „კარ-ძველი“ ხომ იცით რას ნიშნავსო. მე ამაზე ვერა ვსთქვი რა, ვინ იცის, ესეც შეიძლება იქმნეს, თუმცა ჩვენს ძველს წიგნებში ყოველგან კორძულათ მოიხსენება, ასევე მოხსენებულა 1500 წ. ეკკლესიაში ჩატანებულ ძველი კარების გამო თუ დაერქვა ეს სახელი, უნდა ითქვას, რომ ეს ერთობ ადრე იქნებოდა, ე. ი. იმ დროს, როცა იგი აღშენდა XI საუკ. შემდეგ ეს არ მოხდებოდა ადვილათ, ასე და ამ გვარათ დღევანდელი კორძულის ეკკლესია აღშენებულ არს XI საუკუნეში, შემდეგ შემუსვრილ და გაცარცულ იქმნა თათრის ბეგებისაგან. ეს დრო მიეწერება XVII საუკ. ნახევარს, მცირე ხნის განმავლობაში იგი ისევ გააკეთეს, მაგრამ ისე-კი არა, როგორც ძველად იყო, არამედ შეძლებისა და გვარად, შესაფერად აამალღეს, საძრკვლის კედლები არ იყო ამოგდებული და ამიტომ იგივე დაშთნენ. ეკკლესიის გარშემო, ანუ სოფელში მთლად ქართველ გვარის კათოლიკენი სცხოვრობენ, ხოლო ჟამთა ვითარების მეოხებით ქართული ენა დაუკარგავსთ, ამათაც ქართული ენა დაკარგეს ისევე როგორც ქართველ მაჰმადიანებმა. ტანთსაცმელიც უმეტეს ნაწილ ოსმალურათ აცვიათ, ზოგს მესხურათაც, ქალები-კი მთლათ ოსმალოს თათრის და სომხის ქალების წესით ირთვებიან და შუბლზედ დიდი ძალ ოქროს ფულებს იკეთებენ.

მცხოვრებთ რიცხვი 100 კომლია, ამბობენ რომ ამ სოფელში მცხოვრებნი რომ გამრავლდნენ, მერე იგინი ზემოთ ავიდნენ და დასახლდნენო, ე. ი. ართვინში. ამავე სოფელში მცირედ ქართველ მაჰმადიანებიც სცხოვრობენ, ქართული ენა დაკარგული აქვს და თათრულზე საუბრობენ, აქვსთ ჯამე და ხოჯაც ჰყავსთ. რაც შეეხება ნამდვილ სომეხთ კვალსა და შთამომავლობას, შეიძლება მცირეთ ესენიც ერივნენ მათში, ამას ჩვენ მიტომ ვფიქრობთ, რადგანაც აქეთ გრიგო-

რიანებიც სცხოვრებენ, ეს გრიგორიანები ანილამ უნდა იქმნენ მოსულნი და არა ქართველთაგანი. ქართველ კათოლიკობას ჩვენ ავნიშნავთ როგორც ისტორიულ ფაქტს, თორემ სხვაფრივ მათთან ჩვენ არა გვესაქმება რა, რადგანაც იგინი ენის და გვარების მხრით მთლად გადასხვაფერებულან, გვარები ისე აქვსთ გადაკეთებულ-გადასხვაფერებული, რომ კაცი მათს აღრინდელ ქართველობას სულ ვერ მოიფიქრებს, ვერას შეატყობს, ისე არიან გადასხვაფერებულნი, ამათი გადასხვაფერება სულ 200 წლის განმავლობაში მოხდა, უფრო ნაკლებ-კორძულში ქართულს ენაზედ ლაპარაკობდნენ 1770 წლებამდე. ამ წლების ქართულად მოსაუბრე კათოლიკეთ გვარნი აქაიქ მოხსენებულნიც არიან. კორძულის კათოლიკენა თავიანთის ქართულის გვარებით მოიხსენებიან ახალციხის კათოლიკეთ ეკკლესიის კონდაკებში, გორის და სხვ.

ბევრნი გაკვირვებით ამბობენ, რომ ეს როგორ მოხდა, რომ ქართველ კათოლიკებმა ქართული ენა დაივიწყესო? ბევრნი ექვს აღიარებენ ამაზედ, მაგრამ თუ დავაკვირდებით, აქ საეჭვო არაფერი არის, ჩვენ აქ პირველად ის გარემოება უნდა ვიქონიოთ სახეში, თუ როგორ და რა გვარ დაკარგეს ქართველ მაჰმადიანებმა ქართული ენა. ქართველ მაჰმადიანებთ რიცხვი უფრო დიდი იყო, მაგრამ დღეს, ჭოროხის ხეობაში აღმოსავლით არტაანიდგან ვიდრე ართვინის იქით, დასავლით 15 ვერსზედ მდებარე ქართველთ ძირეულს ძველის ძველს სოფლებში, ქართული ენა მთლად დაიკარგა. თუ-კრ ამოდოლა ხალხმა დაკარგა თავისს დედა-ენა, ნუ თუ კათოლიკებისთვის-კი ძნელი იქნებოდა ეს, როდესაც მათი რიცხვი თითო ოროლა იყო სოფელში, გარდა ამის ისიც საყურადღებოა, რომ როცა ეს კუთხე ფორმალურად საქართველოს სამეფოს მოსცილდა, მისს შემდეგ აქ მცხოვრებ კათოლიკენიც სომეხ-კათოლიკეთ სასულიერო გამგეობაზე იქმნენ მიწერილნი, ამიტომ ქართველებს ენიშნებოდათ სომხის ხუცების, რომელნიც სომხურად ვსაუბრებოდნენ მრევლს. ეკკლესიაში სომხურად სწირავდნენ და ქადაგებდნენ, ერთის სიტყვით.

მათ სულიერ და ხორციელ ენათ ეს ენა ეპყრათ ხელში და აბა ასეთ გავლენის ქვეშ რომ ქართველთაც დაეკარგათ ქართული ენა, ეს რა ძნელი უნდა ყოფილიყო და მოუვლენელი. ასეთი გავლენა უნდა ვიქონიოთ სახეში, რომ მარტო აქ-კი არ მოხდა, არამედ სხვაგანაც მრავალი და ენით დაუთვლელნი. ამაზედ ჩვენ ამათ ძველებს არ ვკიცხავთ, საკიცხია მხოლოდ ოსმალეთის დესპოტიური მთავრობა, რომელიც სდევნიდა ქართულს ენას ყველა გვარში, სდევნიდა ქართველ მუსულმანებში და ამ დევნით მათ საწადელსაც შიალწიეს და საქართველოს მესამედი ნაწილს ქართული ენა დაავიწყებინეს და თათრული შეასწავლეს, სდევნიდნენ თვით ქრისტიან კათოლიკებში და სომხებშიაც, ქართულს ენას გარდა რა ენაზედაც გინდათ ისაუბრეთო, ოღონდ ქართულს ენაზედ კი არაო.

სულ ეს მრისხანება გახლავსთ, რომ ქართველთ მაჰმადიანებთ ისე სძულთ თავიანთი შთამომავლობა, მისს შესახებ რაჟე ცნობის გახსენება და ქართული საუბარი, რაც მოხდა ამათში, იგივე მოხდა ქართველ კათოლიკებში. დღეს ჩვენთვის ორივე წარსულია: კათოლიკენი ქრისტიანები მაინც არიან, ამათ თავიანთი ძველების თუ აღარა შერჩათ რა, და არას ამბობენ, ვნება მაინც არა მოაქვსთ რა და აღამიანურს ცხოვრებას და მოქალაქობას ელტვიან, საწუხარი და საწყენი ქართველ მაჰმადიანები არიან, რომ იგინი სჯულიდამ გადასვლას და ენის დაკარგვის გარდა თვით დაუძინებელ მოსისხლე მტრებიც არიან თავიანთ თანამემამულე და მონათესავე ქართველობას, ქართული ენის და საქართველოსი, და შემთხვევა რომ ექმნესთ, თვით ქართველ კაცის სისხლსაც დაღვევენ და საქართველოსაც მთლად გაანადგურებენ და აიკლებენ ისე, რომ მისს ხსენებას ძირიანათაც მოსპობენ. ეს არის საწყენი, სავალალო და საყურადღებო, რომ კაცი, ანუ მთელი ხალხი ისე დაეცეს, რომ თავისს სისხლის მსმელს მტერს მიეკედლოს, თავის ყველაფერი დაივიწყოს, მტრის შეიძინოს, ესეც არ იკმაროს და უკანასკნელად თვის თანა

მემამულეთ მტერთაჲც აღმოჩნდეს, ეს არის საქმე და საწყევარი, თორემ გადაგვარებულს კათოლიკებზედ ჩვენ არას ვამბობთ. ამას აღვნიშნავთ როგორც ცნობას და არა ქადაგებას, რომ ჩვენი საუბარი ვინმემ რამე ქადაგებათ მიიღოს.

აქ საკვირველი ერთი ის არის, რომ კორძულის მღვთის მშობლის ხატი XVIII საუკუნის ბოლოს ვიღასაც ყაზანის მღვთის მშობლათ დაუსახავს და ზედაც სლავიანურად მიუწერა: „ყაზანის მღვთის მშობელია!“

ოზურგეთის ეკკლესია (XVII საუკუნეში), ოზურგეთში, ქართველ კათოლიკეთ ეკკლესიის აღშენება XVII საუკუნის ნახევარს მიეწერება, როდესაც გურიასა და სამეგრელოში, ანუ მთელს იმერეთში 10 ათასამდე ქართველ გვარის კათოლიკენი ირიცხებოდნენ. გარდმოცემა არის, რომ ოზურგეთის ეკკლესია აღუშენებიათ ივერიის მღვთის მშობლის სახელობაზედ, აღმშენებელნი ყოფილან ადგილობრივ კათოლიკის სარწმუნოების ქართველ მრევლნი და მასთან რომიდგან მოსული პატრებიც. თუმცა დღეს, ამ ძველი ეკკლესიის აღარაფერი ნაშთებია დაშთენილი და ბევრს იქმნება ეს გასაოცებლათაც დაუშთეს, მაგრამ ჩვენ მაინც აღვნიშნავთ ძველს ეკკლესიის ცნობებს და ამ გარემოებასაც, თუ ვის მიზნით უნდა მოსპობილიყო იმავ თავითვე ეს ეკკლესია. თითქმის ნათლად სჩანს, რომ ამ ეკკლესიის აღშენების შემდეგ, არ გასულა 50 წელი, რომ იგი შემუსვრილა უმეცართაგან, მისი შემუსვრა ეკუთვნის 1675-82 წლებს, ზედმიწევნით, ისე რომ, ამ წლებს ადრე თუ გვიან ხსენებულ ეკკლესიის შემუსვრის შესახებ არა უნდა ვძებნოთ რა. რაც შეეხება ეკკლესიის დაფუძნებას, ეს-კი ზედ მიწევნით ეკუთვნის 1620 წლებს.

ძველის ცნობებიდგან კარგად სჩანს, რომ საქართველოში, რომიდგან მოსულს ლათინის ბერებს ისე არსად ემარჯ-

ვებოდათ ცხოვრება და ხალხში მოქმედობა, როგორც შავი ზღვის ნაპირას მცხოვრებ ქართველებში და მათს დაბებსა, სოფლებსა და ქალაქებში. ამ ცნობებს ცხადათ ასაბუთებენ თვით რომიდგან მოსულთ მოძღვართ ცხოვრების ცნობებიც რომელნიც ჩვენ ხელთა გვაქვს, მაგალითებრ რაც სამეგრელოში, არქანჯო ლამბერტიმ იცხოვრა, აოსებ ზამპიმ და სხვათაც მრავალთა, იგოდენი წელნი დანარჩენ საქართველოს ადგილებში არც ერთს ლათინის ბერს არ უცხოვრია. ზემოხსენებულ მცხოვრებთ მოძღვართ გარდა საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ მათ ხსენებული კუთხეების შესახებ ვრცელი აღწერანიც დაგვიტოვეს და მისთან მეტად საყურადღებონიც. ამბობენ, რომ მაშინდელის კათოლიკეთ ეკკლესიის ივერიის მღვთის მშობლის ხატი XIX საუკუნემდე დაშთა და 1850 წლებში იგი ქუთაისის ქართველ კათოლიკეთ ტაძარში მოასვენეს და დღემდე აქ არის დაშთენილიო, მარცხენა კედელზედ არის ჩამოკიდულიო. ოზურგეთის ძველი ეკკლესიის ადგილი, ნაეკკლესიარი და ქვებიც-კი დღემდე სჩანს. დღეს ოზურგეთში რამდენიმე კომლი სცხოვრებს ქართველ კათოლიკეთა, მათი სალოცავი მოთავსებულია ოზურგეთის მოქალაქის თუმანიშვილის სახლში, სადაც ბათუმის მოძღვარი ადის და მღვდელ მოქმედებას ასრულებს. კათოლიკენი აქ ლათინის წესსზედ სდგანან. ძველადგანვე ასე ყოფილან. ოზურგეთელ ქართველთ კათოლიკის შვილია სომეხთ მხითარისტი დიონოსე კალატოზოვი, ნასწავლი ბერი, მოყვარე თავისს ტომის, დედა-ენის, მწიგნობრობის, სომხურს ძველსა და ახალ მწერლობაშიაც დახელოვნებული, ჩენილი და სუფთა მოძღვარი. ოზურგეთში, დღეს კათოლიკეთა ხუთი კომლი არის. ორი კომლი თუმანიშვილებისა, ძველადგანვე ოზურგეთს გადმოსახლებულნი და პატივცემულნი გურიელებისაგან. ამ თუმანიშვილების შტოს წევრთა ზოგნი თავადისშვილებს ეკუთვნიან, ზოგნი აზნაურისშვილებს. ამ გვარის წევრთა ცხოვრების შესახებ მე ერთ ღროს ბევრი ცნობები ვპოვე ოზურგეთის სამაზრო გამგეობის არქივში, შემდეგ ეს ცნობე-

ბი მთლად დაიკარგა: ოზურგეთის კათოლიკებს ნატვრა აქვსთ, რომ ოდესმე შესაფერი ეკკლესია გაიკეთონ. თორემ ასე სახლში მსახურება ერთობ ემძიმებათ.

არტაანის ეკკლესია. არტაანს ქართველთ კათოლიკეთრიცხვი ძველადგანვე იყო გავრცელებული, XVII საუკუნეში, მათ იქ თავის საკუთარი ეკკლესიაც ჰქონიათ, ლათინის წესზედ იყვნენ მდგარნი. ეკკლესიაში რომიდგან მოსული პატრები მსახურებდნენ, ესენი ყოველთვის ლათინურათ და ქართულათ სწირავდნენ. შემდეგ დროს, არტაანის ქართველ კათოლიკებს მიემატნენ სომეხ გვარის კათოლიკენიც, სხვა და სხვა მიზეზების გამო არტაანის ქართველ გვარის კათოლიკენი სომხის გვარის კათოლიკეთ იქმნენ შერაცხილნი, მათში სომხური ენა იქმნა გამეფებული. XVIII საუკუნეში, ქართველ კათოლიკეთა საყოველთაოდ დაკარგეს ქართული ენა და მასთან გვაროვნობის ხსოვნაც. არტაანის ქართველთ გაფრანგება 1650 წლებს მიეწერება, თუმცა ამაზედ წინეთაც იყვნენ იქ ქართველ გვარის კათოლიკენი და მათ ჰქონდათ ძველი ეკკლესია, ოდესმე ქართველ მართლ მადიდებელთაგან აღგებული.

მანჯოვრის ეკკლესია, ახალციხის მაზრა, სოფელ თბილას. წყალ-თბილა მშვენიერი სოფელია, მართლაცა და აქ თბილი წყლებიც გამოდის. ქვაბილიანში სძევს. წინეთ აქ სახლობდნენ ქართველ მაჰმადიანები და მცირედ ქართველ კათოლიკენიც. 1829 წ. ომის შემდეგ, ამ სოფლიდგან ბებუთოვის წაქეზებით ქართველ მაჰმადიანები ოსმალის სამფლობელო საქართველოში გადასახლდნენ და მათ მაგიერ ამ სოფელს არზრუმელი და ვანელი სომხები შემოვიდნენ, ესენი დასახლდნენ, ამათში აირია წყალ-თბილის ძველ მოსახლე.

ქართველ გვარის კათოლიკენიც, შემდეგ ამათ ენაც დაკარგეს. წყალ თბილას ეკკლესია 1849 წ. აღაგეს. მცხოვრებთ შორის ბევრი სომხის კათოლიკის გვარია, რომელნიც ქართულიდგან არის გადაკეთებული ძველადგანვე. მრევლის რიცხვი 1100 სულზედ მეტია, ქართული ენის აქ ყოველივე მოსპობილია.

წმიდა ჯვარის ეკკლესია, ახალ. მაზ. სოფ. აბდახევს. აქაც ძველად ქართველ მაჰმადიანები და კათოლიკენი სახლობდნენ, ეს სოფელი წყალ თბილას ახლოს სძევს. 1829 წ. ამ სოფლის მცხოვრებნი ოსმალეთის სამფლობელო საქართველოში გადასახლებულან, მათ მაგიერ არზრუმელი სომხის კათოლიკენი დაასახლეს. ამ სომეხ გვარის კათოლიკებში ქართველ გვარის კათოლიკენიც ურევია, ამათაც დაკარგეს ქართული ენა, დღეს ქართველობის აღარა ეტყობათ-რა, ასე 5—7 კომლი იყო აქ ქართველ კათოლიკის 1829 წ. სომხურს ენაზედ ლაპარაკობენ დღეს. ამათ ძველად პატარა ეკკლესიაც ჰქონდათ, შემდეგ 1870 წ. განაახლეს, რადგანაც აღარ ვარგოდა. მცხოვრებთ რიცხვი 300 სულამდეა.

მღვთის მშობლის ეკკლესია, სოფ. სუფლის. ეს სოფელი წყალ თბილას დაბლა ხევის ახლოს სძევს. ამ სოფელშიაც ძველად ქართველ კათოლიკენი და მაჰმადიანები სახლობდნენ. მაჰმადიანები 1829 წ. ვ. ბებუთოვის მეოხებით ოსმალეთს მთავრობას გადაჰყვეს ოსმალეთის სამფლობელო საქართველოში და ამათ მაგიერ აქ დაასახლეს არზრუმელად მოსული სომეხ კათოლიკენი, ქართველთ კათოლიკეთ რიცხვი მაშინ აქ მცირე იყო, ესენი აირივნენ სომეხ-კათოლიკებში და მისს მეოხებით მალე ქართული ენაც დაკარგეს. დღეს აქ

თითო ოროლმა იცის ქართული. ძველ ქართულ ეკკლესიის ალაგას ამათ ალაგეს ახალი ეკკლესია 1843 წ. 500 სულამდე ირიცხება.

მღვთის მშობლის ეკკლესია, ახალციხის მაზრა, სოფ. წინაუბანს. ამ სოფელშია, როგორც სხვაგან სახლობდნენ ქართველ მაჰმადიანები და კათოლიკენი, ესენი სხვათა ქადაგებით ოსმალეთს გადასახლდნენ, ამათ მაგიერ 1829 წ. სომხები დასახლდნენ, ამათში ხუთი კომლი ქართველ კათოლიკების იყვნენ, ესენი სომხებში აირივნენ და დღეს ქართული ენის აღარა იციან რა. ამათი ეკკლესია 1879 წ. განაახლეს. 300 სულამდე არის მცხოვრებთ რიცხვი.

მაცხოვრის ეკკლესია, ახალციხის მაზრა, სოფ. ნახაბებს. აქაც ისევე მოხდა, როგორც ზემოხსენებულ სოფლებში, 1829 წ. არზრუმის სომხები დასახლდნენ, მაშინ აქ ქართველ გვარის კათოლიკენიც იყვნენ, ესენიც აირივნენ მათში, დღეს ქართული ენის არა იციან-რა, გასომხდნენ, ეკკლესია 1870 წ. განაახლეს, მცხოვრებთ რიცხვი 400 მდგა, ამათში ქართველ გვარის კათოლიკენი აღარა სჩანს, მოსპობილია.

ბალაჯიარის სამღვდლო, ახალციხის მაზრა, სოფელი ბალაჯორი აბესთუმნის გზაზეა, სოფ. უდის პირ და პირსძევს. ადრე, ამ სოფელში, მთლად ქართველ კათოლიკენი სცხოვრებდნენ. რამდენიმე კათოლიკენი ამ სოფლისა 1770 წ. ოსმალთაგან ძალით იქმნენ გათათრებულნი. დღეს ამ სოფელში, ქართველ კათოლიკეთ რიცხვი 7 კომლია, სულ

სამი ოჯახის, სამის გვარის ხალხნი არიან. ამათ მეგვარე მუსულმანებიც სცხოვრებენ ამ სოფელში, რომელთაც გარდმოცემა აქვს დატოვებული, რომ ისინი წინეთ კათოლიკენი ყოფილან და მერე ოსმალთ ძალით გაუთათრებიათ. ყველა ესენი-კი ძველად მართლ მადიდებელნი ყოფილან, თვით ბალაჯორიც დიდი სოფელი ყოფილა. დღეს ამ სოფელში ორი პატარა ძველი ეკლესია არის დაშენილი. ერთში მოთავსებულია კათოლიკეთ სამლოცველო, ამათ მღვდლათ ირჩევა, სოფ. უდის მოძღვარი. ხანდისხან ეს გადმოდის აქა და სწირავს.

სოფელ ჯუღჯის სამლოცველო, ახალციხის მაზრა, სოფელი ჯუღჯა. ამ სოფელში რამდენიმე კომლი სცხოვრებს სომეხ და ქართველ კათოლიკეთა, ქართველნი გასომხებულ არიან. აქვს სამლოცველო. მცირე რიცხვია. სომეხნი 1829 წ. არიან გარდმოსახლებულნი და დასახლებულნი.

კულაღის სამლოცველო, ახალციხის მაზრა, სოფელი კულაღისი. აქაც სომხის კათოლიკენი სახლობენ, მათში მცირედ ქართველ კათოლიკენი ურევია. სომეხნი 1829 წ. არიან გადმოსახლებულნი. ქართველ კათოლიკეთ რიცხვი მოსპობილია.

მღვთის მშობლის ტაძარი დაბა აბასთუმანს ახალ. მაზრა. ყველამ კარგად ვიცით, რომ ახალციხის და ახალქალაქის მაზრებში, თქვენ ერთს სოფელსაც ვერ ნახავდით სადმე რომ იქ ქართველ მაჰმადიანებთან ერთად ქართველ გვარის კათოლიკებსაც არ ეცხოვრათ. ბევრი სოფლების გამო შეიძლება ზვენ ცილი დაგვწამონ, რომ ვითომც, აქ კათოლიკენი არ

სცხოვრობდნენ, ვითომც ეს ჩვენი მოგონილია, სულაც არა, დღესაც მრავალთ ახსოვთ ახალციხის ქართველ კათოლიკეთა მოხუცებულთ, რომ მესხეთსა და ჯავახეთში ვერ ნახავდით სადმე ქალაქს, დაბას და სოფელს, რომ იქ ქართველ მაჰმადიანებთან ერთად ქართველ კათოლიკებსაც არ ეცხოვრათ. ასე იყო ძველად, მაგრამ დრომა და ჟამთა ვითარებამ საქმე სხვაფერ მომართა, ხსენებულს კუთხეში სომეხ კათოლიკენი იქმნენ შემოსეულ და დასახლებულნი, რომლებშიაც აირივნენ აქა-იქ მცირედ შთენილ ქართველ კათოლიკენი და შემდეგ, სულ მალე ენით და ტომითაც გასომხდნენ. ერთის სიტყვით, სადაც-კი სომხებმა შედგეს ფეხი და აირივნენ ქართველ კათოლიკებში, იქ ქართველ კათოლიკენი აღარ დაშთენ, გასომხდენ, ჩვენთვის დაიღუპნენ. სადაც სომხებმა ფეხი ვერ შედგეს, იქ-კი ქართველ კათოლიკენი დაშთენ გაუსომხებელ. ასეთია მაგალითებრ: სოფელი ბალაჯორი, ახალციხის მაზრას, აბასთუმანი და ახალქალაქის მაზრას სოფ. ბნელა და ვარგავი, სადაც ქართველ კათოლიკეთ მცირე რიცხვი სცხოვრებს, მაგრამ რა-კი ამ სოფლებში რაღაც შემთხვევის გამო მოსულ სომხები არ დასახლდნენ, ამიტომ ამ სოფლის ქართველ კათოლიკენიც დღემდე ქართველად დაშთენ და ქართულათაც ლაპარაკობენ, ქართველ კათოლიკეთ მიაჩნიათ თავი. ვიტყვით, რომ აქაც დასახლებულიყვნენ სომეხ კათოლიკენი, დღეს აქ ქართველ კათოლიკეთ ხსენებაც აღარ იქმნებოდა, გაქრებოდა.

აბასთუმნის კათოლიკეთ თავიანთი საკუთარი სამლოცველო ძველადგანვე ჰქონდათ და როგორც სხვა სოფლებში, აქაურ ქართველ კათოლიკენიც ლათინის ტიბიკონის კათოლიკეთ იგულისხმებოდნენ, მათ სამლოცველოს ყოველთვის ახალციხის ლათინის წესს-რიგის სავარდისის ეკლესიის ჰატრი განაგებდა. აბასთუმნის ძველი სამლოცველო 1866 წ. განაახლა თავისს ხარჯით ახალციხელმა ქართველ კათოლიკემ კაროლს მღებრიშვილმა. დღეს ეს სამლოცველო ქართველ კათოლიკეთა საკუთრება არის და მას თუ რამ ხიფათო

არ მოუვლინა, მაშინ უეჭველია აქ ქართველ კათოლიკენი თა-
ვიანთ საკუთარ ეკკლესიასაც გაიკეთებენ. ამისთვის დღეს
უკვე ცდაც აქვსთ დაწყობილი.

ნამეტურ იღწვის ცნობილი მამულისშვილი პატრი გაბ-
ბრიელ ასლანიშვილი.

მღვთის მშობლის მიძინების ეკლესია ახალქალაქის მს-
ზრას, სოფელ ვანკანს. ვარევანი ალასტანის და ვარგავის პი-
რდაპირ სძევს, ამ სოფელში ძველად მართლმადიდებელ ქი-
რთველნი სცხოვრობდნენ და მცირეთ ქართველ კათოლიკე-
ნიც. ქართველ კათოლიკებს ძველადგანვე ჰქონდათ თავი-
ანთი საკუთარი ეკკლესია. 1829 წ. ამ სოფელს შემოვიდნენ
არზრუმდამ მოსული სომეხ კათოლიკენი და დასახლდნენ,
დღეს, ამ სოფელში ქართველ მართლმადიდებელთ ჯარდა-
კათოლიკეთა 500 სულამდე ირიცხება. ზოგმა ქართულიც
იციის. ეკკლესიაც აიშენეს 1856 წ. ქართველ მართლმადიდე-
ბელთ და კათოლიკეთ შორის განწყობა სუფევს. სომეხ გრი-
გორიანებს აქეთ ქართველები ვერ ეთვისებიან და კათოლი-
კებს-კი ძრიელ ადვილათ. აქ ცხადია ის გარემოება, რომ კა-
თოლიკენი იმდენის გვარ-ტომულის სიმძულვარით არ არიან
საესენი, რამდენადაც გრიგორიანები.

მღვთის მშობლის ეკკლესია, ახალქალაქის მსზრას სო-
ფელ ტარაას. ამ სოფელშიაც მოსახლეობენ სომეხ-კათოლი-
კენი, მათში მცირედ ქართველ კათოლიკენიც არიან არეუ-
ლები. სომეხნი ახალ მოსულნი არიან 1829 წ. 500 სულა-
მდეა, ძველად, აქ ქართველ კათოლიკებს სამლოცველოც ჰქო-
ნდათ. აქ ალაგეს ეკკლასია 1893 წ. მთლად სომეხთ კათო-
ლიკენი არიან.

აიანე წათლის მცემლის ეკლესია, ახალქალაქის მახრდა, სოფ. უჯმანას. ძველადგანვე ამ სოფელში სახლობდნენ ქართველ გვარის კათოლიკენი, შემდეგ ამათ მიემატნენ სომეხ-კათოლიკენიც. დღეს აქ კათოლიკეთ რიცხვი 500 სულამდებ, ეკლესია ძველითაც აქვნდათ, 1857 წელს, ძველის ალაგას ახალი გააკეთეს. ქართველ კათოლიკეთ რიცხვი აქაც ამოვარდა.

მღვთის მშობლის ეკლესია ახალქალაქის მახრდა, სოფელ ეშტას. ეშტია ძველი სოფელია. აქ ძველადგანვე ქართველ მაჰმადიანები და კათოლიკენი სცხოვრებდნენ. ქართველ მაჰმადიანები 1828 წ. ოსმალეთის სამფლობელო საქართველოში გადასახლდნენ. მათ ალაგას არზრუმიდამ სომხები მოიყვანეს და დაასახლეს. დღეს ეს სოფელი ამ ტომის კათოლიკებით არის სავსე. ის რიცხვი ქართველ კათოლიკეთა, რომელნიც ძველად სახლობდნენ აქ, სომხებში აირივნენ და სადღეისოთ სულ გადაგვარდნენ. უნდა ვსთქვათ, რომ ქართველ კათოლიკეთა ასე უხვად და ადვილათ გათახსირებას ერთობ ხელს უწყობდა და უწყობს კიდევაც ის გარემოება, რომ სომეხთ კათოლიკის მღვდელნი ქართველ კათოლიკებზედ ძრიელ მძლავრათ მოქმედებენ. სომხური ენის სიყვარულს სომეხ კათოლიკეთ ტიბიკონის საშუალებით ერთობ ადვილათ უნერგამენ გულში. ამ სოფლის მცხოვრებთ რიცხვი 2000 სული ირიცხება. ძველს ეკლესიაზედ ახალი ეკლესია 1882 წ. გააშენეს. ასეა ქართველ კათოლიკეთ გარემოება.

ზეტრე ზაგლეს ეკლესია ართვინს. ართვინს, ქართველთ შორის, კათოლიკობა ძველადგანვე აღორძინდა, თითქმის, უპირველეს ხნიდამ, ყველაზე წინეთ აქ მოიფინა ეს სარწმუნოება, ხანა კათოლიკობის დაწყებისა მიეწერება XIII საუ-

კუნის ნახევრიდგან. მაშინ ართვინი ძირეულს ქართველთ ქალაქათ ითვლებოდა, მცხოვრებთ რიცხვიც ქართველის ტომისაგან შესდგებოდა, ყველა ქართულად ლაპარაკობდა, კათოლიკობამ აქ ისე აიდგა ფეხი რომ, XVI საუკუნის დამდეგს, მთელი ართვინის ქართველთ მცხოვრებნი კათოლიკობას აღიარებდა, იგინი კათოლიკობასთან დაკავშირებულ იქმნენ რომიდგან მოსულ ლათინის ტიბიკონის წესს რიგის მექონ პატარებისაგან, მაშინდელ აქაურ კათოლიკენი „ქართველ გვარის კათოლიკეთ“ იწოდებოდნენ, ხოლო ლათინის ტიბიკონზედ მდგარათ. წირვა-ლოცვა აქ სწარმოებდა ლათინურათ, სახარების კითხვა, ზოგი ერთი რამ ლოცვების გალობა და ქადაგება-კი ქართულათ იცოდნენ. პატრები, როგორც უცხონი დიდს წვალებაში იყვნენ ჩავარდნილი, ქართული ენის უცოდინრობის გამო. იგინი დიდათ მეცადინეობდნენ, რომ ქართული ენა მალე შეესწავლათ და მისს მეოხებით უფრო ხშირად ეწირათ ქართულად და ექადაგნათ.

მაშინდელ ქართველ კათოლიკებს ეკკლესია აქვნდათ სწორეთ იმ ალაგას, სადაც დღეს, ეს პეტრე პავლეს ეკკლესია არის აღშენებული. მაშინდელი ეკკლესია პატარა იყო და იგი ქართველთაგან მათ წილათ ერგოთ თვით იმ დროს, როცა მათ კათოლიკობა მიიღესო. მაშინ, ანუ XIII საუკუნეში, ქართველებს ექვსი პატარა ეკკლესია ჰქონდათ, ერთი კორძულს და ხუთი თვით ართვინს, ოთხი ეკკლესია პატარა ზომის იყვნენ და ერთი-კი ფართო იყო, მთავარ ეკკლესიად დანიშნული. უფროსი ეკკლესია კარგა ხანს დაშთა ხელ შეუხებელად. მაშინ აქაურ მცხოვრებთ რიცხვი დიდი იყო, მაგრამ ნელ-ნელა ოსმალთ თავ-დასხმისაგან შემცირება იწყეს, თუმცა არც მტერს ერიდებოდნენ და ბრძოლაშიაც თავს იჩენდნენ.

საბერძნეთის დაცემამდე ართვინი და მისებურად საბერძნეთთან ახლოს მდებარე ქალაქებში ქართველნი არ იყვნენ მაინცა და მაინც დიდათ შევიწროებულნი. კოსტანტანეპოლის დაპყრობის შემდეგ გარემოება შეიცვალა და აქეთ მტე-

რთა თავ დასხმისაგან ქართველნი დევნას მიეცნენ, მაგრამ არც ეს იქმნა მათთვის მეხათ მოვლენილი. აქ კათოლიკობამაც იჩინა თავი, პირველად ქართველნი გაიყვნენ. შუაზედ, ერთინი აღიარებდნენ მართლმადიდებლობას და მეორენი კათოლიკობას. XVI საუკუნიდგან მათში თათრობამაც იჩინა თავი და ამავე საუკუნის დამლევს, საქმე ისე მოეწყო, რომ ართვინში ქართველთ ქრისტიანთ რიცხვი სრულიად შემცირდა, მცირედ კათოლიკენი დაშთნენ. უმეტესი გაათათრეს, კათოლიკებს აქვნდათ ერთი ძველი ეკლესია, რომელსაც პეტრე ჰავლეს ეკლესია უწოდეს. ძველი მღვთის მშობლის ეკლესია ოსმალეთის მთავრობამ 1670 წლებში დააქცევინა და მის მასალით თავიანთი ჯამე გააკეთეს, ქართული ეკლესიები და სამღვდლოებაც დიდს დევნას მიეცა.

ქართველთ მკაცრად სჯიდნენ, ამიტომ უმრავლესობა ქართველობისა კათოლიკებს მიეკედლნენ, კათოლიკობა აღიარეს და 1690 წლიდგან დანარჩენ ეკლესიებიდგან ორი ეკლესია კიდევ დაიკავეს და კათოლიკის ეკლესიად გადააკეთეს. XVII საუკუნის დამლევს, ართვინში იყო სამი ეკლესია კათოლიკების, ერთი ჯამე, სადაც ქართველ მაჰმადიანები ლოცულობდნენ, ერთიც მართლ-მადიდებლებისთვის იყო დაშთენილი და მიტომ დაკეტილიც. მალე აქ მართლმადიდებელთ რიცხვი მთლად მოისპო და ეს ერთად ერთი ეკლესიაც უპატრონოთ დაშთა. 1702 წ. ანის და არზრუმის კუთხილამ ართვინში გარდმოსახლდნენ 20 კომლი სომეხთ გრიგორიანებისა და 10 კომლიც სომეხ-კათოლიკების; სომეხთ გრიგორიანებმა დაიჭირეს ზემოთ ხსენებული ქართველების ეკლესია და სომხურათ მორთეს

ეს ეკლესია იყო ის ეკლესია, სადაც დღეს, ართვინის გრიგორიანებს ეკლესია აქვსთ განახლებული. 1735 წ. ართვინში სრულიად მოისპო ქართველთ რიცხვი და ხსენებაც-კი.

XVIII საუკუნის დამდევილამ, ართვინში, ფეხი გაიმაგრეს სომეხთ კათოლიკეთ ხუცებმა და უკანასკნელ საქმემ იქ-

ამდე მიაღწია, რომ ართვინში, ლათინის წესს რიგის პატრუ-
ბი მოისპნენ და მათ მაგიერ სომხის ხუცები გაჩნდნენ, რომელთაც ქართველ გვარის კათოლიკენი 1720 წლამდე უკვე სომეხთ-კათოლიკობას დაუკავშირეს. ამ გარემოებას ისიც უწყობდა ხელს, რადგანაც რომის ტახტი სომეხთ კათოლიკეთ სამღვდლოების წინააღმდეგ სულ არ იღვწოდა იგინი ამათ ხელსაც უწყობდნენ, დრდათ უძნელდებოდათ თათრის ხელში პატრების გზავნა და ქადაგება. სომხის კათოლიკის ხუცებმა ქართველ კათოლიკებში და ეკკლესიაში სომხური ენა შეიტანეს სახმარებლად და ერშიაც, ანუ მრევლშიდაც. ეს ენა გახადეს საჭიროთ, ამ ენის შესწავლა ყველასთვის საჭირო გახდა, ენერგიულის მღვდლების მეოხებით 80 წლის განმავლობაში, ქართველთ ისე შეისწავლეს სომხური ენა როგორც თავის დედა-ენა, ამ გარემოებას ისიც უწყობდა ხელს, რომ 1702 წ. აქ გადმოსახლებულ იქმნენ რამდენიმე კომლი სომხის გვარის კათოლიკენი და გრიგორიანების, რომელთა მეგობრობაც სომხურს ენას ადვილათ ავრცელებდა, მაშინ აქ, თათრული ენა შეიქმნა საჭიროთ, როგორც სახელმწიფო ენა და მასთან სომხური, როგორც სჯულის, ანუ საეკკლესიო ენა. ასე და ამ გვარად, ართვინში, როგორც ქართველ მაჰმადიანებში ამოვარდა ქართული ენა და ოსმალურათ იწყეს ლაპარაკი, რადგანაც ეს ენა მათი სახელმწიფო ენაც იყო და ჯამეში სახმარებელიც, ასევე ამოვარდა ქართველ კათოლიკებში ქართული ენა, ქართველთ მოდგმის ხსოვნა და დროის განმავლობის და სომეხთ კათოლიკეთ ხუცების წყალობით საქმე ისე დატრიალდა, რომ როგორც ქართველ მაჰმადიანებმა ქართული გვარები—ოღლებათ შეცვალეს, ისევე ქართველ კათოლიკებსაც ქართული გვარები სომხურად შეეცვალათ და შეეცვალათ ისე, რომ დღეს მას ქართულის ერთი სხივიც აღარ სცხია.

თუმცა ასე მკაცრათ ამოვარდა ქართველობა და ქართული ენა, შაგრამ მაინც მათში ბევრი რამ ქართული სიტყვები დაშთა, რომელნიც დღესაც ისევე და იმ ჰზრით იხმარე-

ზიან, როგორც ეს აღრე, ქართული ენის მეფობის დროს იხმარებოდა. ნამეტურ დედა-კაცობაშია ზოგი რამ სიტყვები შენახული. დედაკაცების ნახვა და მათი სახის მოყვანილობაც ხომ ცხადათ გამცნევსთ, რომ იგინი ქართველის ტომის უნდა იყვნენ და არა სომხის. თქვენ მათ უადვილესად გაარჩევთ თვით სომეხთ გრიგორიანებისაგან, რომელნიც-კი მართლაც სომხები არიან და ანუ სომხის კათოლიკეთაგან, რომელნიც სომხის მოდგმას ეკუთვნიან და რომელთა გარდმოსახლება ართვინში 1698—1702 წლებს შეეხება.

ჩვენის მოსაზრების საფუძვლად ჩვენ ვიხმარებთ იმ გარდმოცემებსაც, რაც ქართველ კათოლიკებში დარჩენილა და ეს დანარჩენი ამბები მათში სხვა დი სხვა მოხუცებულთაც კარგათ იციან, ესენი თამამად ლაპარაკობენ, რომ ჩვენ, აღრე ქართველ კათოლიკეთ ვიწოდებოდითო. ნელ-ნელა, ასეთ მოხუცებულთა რიცხვიც ისპობა. ყველა ამაების სახსრად ჩვენ ხელთ გვრჩება ის ცნობები, რაც აქამდის მოვიპოვეთ და ანუ ის მოსაზრებანი, რაც პ. იეზოვმა წარმოსთქვა ძველ ართვინის მცხოვრებთ ქართველ კათოლიკეთა გადაგვარების შესახებ. დღეს ართვინში, ქართული ენა მცირედ არსებობს, იქაურს მოხელეებში, აქარიდგან და სხვა კუთხიდან მოსულ ქართველ მაჰმადიანებში, სადაც ქართული ენა დღემდე არ ამოვარდნილა. ესენი ლაპარაკობენ ართვინში ყოფნის დროს, მოგზაურობის, ვაჭრობის და ან სამსახურის დროს.

დღეინდელი პეტრე-პავლეს ეკკლესიის საძირკვლის ჩაყრა ეკუთვნის XIII საუკუნის დამდეგს, მართლმადიდებლობიდან კათოლიკობაზე გარდასვლა XV საუკუნიდამ. სრულიად შემუსვრა ეკუთვნის 1465 წ., მცირედ განახლება და დაფარვა 1480 წელს. სიძველის გამო განახლებულ და გავრცელებულ იქმნა 1650 წლებში, რასაც რომიდამაც დახმარებია. შემდგომ ამისა, ამ ეკკლესიის არსებობა გაგრძელდა და 1830 წელში კვალად იქმნა შეკეთებული. ეკკლესიას აქვს ათი საყენი სიგრძე, რვა საყენი სიგანე, სიმაღლეც სა-

კმარისი. წინ კარის შესავალთან არის ოთხი ბურჯი და მას-
ზედ გადაყვანილია თალი ეკლესიის კედლამდე, ეკლესიას
შიგ თვითო მხარეს სამ-სამი სვეტი აქვს, შიგ მორთულია სა-
კმარისად მდიდრათ და ბევრი ძველი საეკლესიო ნივთებიც
აქვს. იგი საეპისკოპოზო ეკლესიად ითვლება, უკანასკნელ
ეპისკოპოზათ აქ იყო ეპისკოპოზი ზაქარიანი, ქართველ კა-
თოლიკეთ შთამომავალი. თბილისში იყო, კათოლიკების ეკ-
ლესიაში სწირა. სადაც აღიარა ქადაგებაში, რომ ართვი-
ნის კათოლიკენი ქართველთ შთამომავალნი ვართ, ჩვენი წი-
ნაპარნი ქართველები იყვნენო, ამის ქადაგება, უეჭველია
ბევრს უნდა ახსოვდეს კარხად. ეს ეპისკოპოზი თბილისიდან
რომ დაბრუნდა ართვინს, გზაში ავად გახდა და ართვინში
მისვლის უმალ გარდაიცვალა, დასაფლავებულია ამავე ეკლეს-
იაში, ამისს საფლავს არაფერი ქვა აქვს და არც არა სხვა
წარწერა მოიპოვება რამე.

ამ ეპისკოპოზმა აქ კარგა ხანს იმსახურა და მასთან მე-
ტად ჩინებულადაც, გვარიანად. ზაქარიანზე წინეთ ეკლესი-
აში მხოლოდ ორი სხვა ეპისკოპოსნი ყოფილან. მეტი არა,
წინეთ წინამძღვარნი მჯდარან და ზაქარიანის სიკვდილით
მოიხპო აქ ეპისკოპოზის რიცხვი. ეკლესიის გალავანი საესეა
მიცვალებულთა საფლავებით, გალავანში რომ გაიაროთ,
ერთ ბეწო თავისუფალ ალავს ვერ ჰპოვებთ, მთლად საფლა-
ვის ქვებით არის სავსე. ერთი ქვა მეორეს გვერდზედ ისეა
დადებული, თითქოს ეკლესიის გალავანი ამ სასაფლავოს
ქვებით მოუკირწყლავთო, მაგრამ ამ შეხედულებას ქვების
წარწერა არღვევს. აქედგან სჩანს, რომ ძველად, ართვინის
კათოლიკებში, ეკლესიის გვერდით დასაფლავება ძრიელ ყო-
ფილა მიღებული და მასთან ერთობ ძვირათაც ფასებულა.
ამის შესახებ ართვინელებს ვკითხე მე. მათ სთქვეს: „რომ
ეს მიცვალებულნი ასე ახლო, ერთი მეორეზედ მიტომ არის
დასაფლავებული, რადგანაც ოსმალთა ფლობელობის დროს,
ჩვენ აქ სასაფლავოს ადგილს ძრიელ ძვირად გვაძლევდენ,
თითქმის არც-კი გვიშვებდენ, რომ თავისუფლად დაგვესაფ-

ლავებინა, ამიტომ აქ ეკკლესიის გალაფანში ასე ახლო ვასაფლავებდით. ისიც უნდა გითხრათ, რომ თითო ქვის ქვეშ, არამც თუ ერთი შიცვალეებულია დასაფლავეებული, არამედ რამდენიმე, საფლავებს ვსთხრიდით და ერთს მეორეზედ ვმარხავდით, ვინ იცის, აქ თითო საფლავეში ორი და სამი შიცვალეებულია დასაფლავეებული და არა ერთი. დღეს-კი მადლობა ღმერთს, ასე აღარ ვართ, თავისუფალი სასაფლავეო გვაქვს.

მღვთას მშობლის მიძინებას ეკკლესია (მოზდოკს). მოგეხსენებათ, რომ ძველად საქართველოს ერთი მრავალნაირად იყო ახვეწილ დახვეწილი, მისს მცხოვრებთ მკვიდრნი ხშირად აქეთ იქით მიემგზავრებოდნენ და ხან უცხო სახელმწიფოშიაც. ქართველთ ძველადვე დაინახეს სასარგებლო კუთხეთ ქ. მოზდოკი, რომელიც რუსეთის სამფლობელოთ ითვლებოდა. აქ ძველად თავი მოიკრიბეს თვით ქართველთ კათოლიკეთაც, მართლმადიდებელთ რიცხვი ხომ ერთობ დიდი იყო და ამასთან გრიგორიანის სარწმუნოების მექონი ქართველნიც მრავლად იყვნენ. ქართველ კათოლიკეთ რიცხვი XVIII საუკუნეში იმოდენი იყო, რომ მათთვის კათოლიკის ეკკლესიაც საჭირო შეიქმნა. აქ კათოლიკეთ ეკკლესია ძველადგანვე დაუარსებიათ, ხოლო იგი პატარა ეკკლესია ყოფილა, შემდეგ 1873 წ., აქ ეს პატარა ეკკლესია სხვაფერ აღუგათ.

კათოლიკეთა რიცხვი ძველადგანვე აქ ლათინის წესზედ მდგარან. ყველანი ქართველ გვარისანი ყოფილან. ქართველებში მოიპოვებიან თვით აზნაურისშვილებიც და თავადიშვილების გვარიც, მაგალითებო მხეიძეების გვარის წევრთა თავადიშვილები დღესაც სცხოვრებენ აქ. ამათ გარდა ქართველთ გვართაგანი არიან მაისურაძენი, მამულაშვილი, საყვარელიძენი და მრავალიც სხვანი ქართველ გვარის კათოლიკენი. თუმც ისიც უნდა ითქვას, რომ ამ ქართველ კათოლიკე-

თა უმრავლესობას დედა-ენა დავიწყებული აქვსთ და იგინი სომხურს და სხვა ენებზედ საუბრობენ, ესეც საკვირველი ნარუჟია ქართველის კაცის მცონარეობისა. სანატრელი-კია, რომ მოზღოკის ქართველ კათოლიკეთ შორის დედა-ენამ ფეხი აიდგას, ფრთები შეისხას. დავსძენთ, რომ მოზღოკს გარდა, ქართველ გვარის კათოლიკენი და ნამეტურ მართლ მადიდებელნი. ამ კუთხისკენ სხვა ქალაქებშიაც სცხოვრებენ, რომელნიც ძველად გასულან საქართველოდგან და იქ დასახლებულან, მაგრამ ყველა მათ ქართული ენა კი დაუკარგავსთ, სომხურს გარდა აქ ქართველთა ქართველობის არავის რა ეტყობა. ყველგან ქართველობა აქეთ აშკარა რიცხვითაც მცირდება. ძველად-კი მოზღოკს ქართველთ კათოლიკეთ რიცხვი 300 კომლზედ მეტი იყო, უმეტეს ნაწილი რუსეთის ქალაქებისაკენ განბნეულან XIX საუკუნის დამდეგიდამ.

მოზღოკში ქართველთ გარდმოსახლება ეკუთვნის XVIII საუკ. შემდეგიდამ, ზოგნი ვახტანგ მეფის თანხლებულთაგანი დასახლდნენ აქ და მეფეს რუსეთში აღარ გაჰყვნენ. ზოგნი გადასახლდნენ კახეთიდან და ქართლიდან 1733 წ. ზოგნი 1760 წლების შემდეგ, ზოგნიც 1795 წ. ამ წელს ანანურიდგან მოვიდნენ. იქ XIX საუკუნეში გადასახლდნენ რაჭიდანაც, ხოლო ესენი სად დასახლდნენ, ამის ჩვენ არა ვიცით რა, ის კი ვიცით, რომ ზოგნი ამათგანი მოზღოკს მოვიდნენ და აქ დასახლდნენ. რაჭიდან და იმერეთიდან 1878 წლებშიაც გადასახლდნენ იქ. გარდა ასეთის გარდასახლებისა საქართველოს კუთხეებიდგან ყოველს თვეს და წელს მირბოდენ მებატონეთაგან დევნილნი ყმანი და მოზღოკს იკრეფდენ თავს, იქ სახლობდნენ, რადგანაც საქართველოს მოსამზღვრეთ რუსეთის უახლოეს ქალაქს მოზღოკი შეადგენდა. გარდა ამისა, საქარუთველოს სამეფოს პირთა უპირველეს რუსეთის სამფლობელო ადგილთა ეს ქალაქი ითვლებოდა, ყოველი ქართველი მოგზაური თითქმის აქ უნდა მოსულიყო, აქ უნდა მოესაქმიანა, აქ უნდა ენახა რუსეთის მოწინავე მოხელე პირი, რაც შეეხება ქართველ კათოლიკობას, ესენიც ზემოხსენებულ

დროს არიან გარდასახლებულნი, ზოგნი აქ დაკავშირებულან კათოლიკობას, ზოგნი გასომხებულან კიდეც, უფრო მრავალნი-კი გასომხებულან დროთა მიმდინარეობის მეოხებით და ეკკლესიის საეროს წესით. ამათ შესახებ წერილი დაიბეჭდა „ცნობის ფურცელში“, დამწერი პატრი გაბრიელ ასლანიშვილი სწერს, რომ მოზღოკის კათოლიკენი შთამამავლობით ქართველები არიანო.

პეტრე ჰაგლეს ეკკლესია თბილისში. ეს ეკკლესია აღშენებული არის 1877 წ. ლათინის წესზედ. აღსაშენებლად ფული შეკრებილ იქმნა საზოგადოთ და ნამეტურ საკმარისად შესწირეს თბილისის მოქალაქეთ ქართველ კათოლიკებმა. თითქმის მთელი ეკკლესია ამათგან აღშენდა, მაშინ აქ პოლონელების რიცხვი ძირიელ მცირე იყო. ალაგი, შენობა და სხვა შრომა სულ ქართველ კათოლიკებს ეკუთვნისთ. ეს ეკკლესია თბილისში კათოლიკების მეორე ეკკლესიათ ითვლება, აქ უმეტეს დადიან დღეს პოლონელები და უცხოელნი. ქართველ და სომეხ კათოლიკის მრევლიც მრავლად ჰყავს. ამ ეკკლესიის აღშენების შემდეგ შუა ბაზრის ძველი ეკკლესია ქართველთ საკუთრებათ დაშთა. კავკასიის ვიზიტატორები ამ ახალს ეკკლესიაში მახურებენ და განაგებენ. დღევანდელ თფილისის პოლონელებს ეს ეკკლესია თავიანთ საკუთრებათ მიაჩნიათ, იგი თავიანთ აღშენებულათ ჰგონიათ.

ეკკლესია ვრცელია, გაკეთებულია ქართულის აგურით. შიგ შემკობილია სხვა და სხვა ხატებით და სხვანი. იშვიათის რამ მხატვრობისა შიგ არაფერი მოიპოვება, ეკკლესიის გალაფანი აღაშენა ქართველ კათოლიკემ ჯიმშერაშვილმა, რომელ რკინის ქვითკირის გალაფანს კარზე შემდეგი ქართული წარწერა აქვს: „გალაფანი ესე ადგებულ არს 1891 წელსა წარსაკებელითა მახეილ, ჰაგლე, ნიკოლოზ და დედისა მათისა მარამ ჯიმშერაშვილისათა. საუკუნო სახსენებელად ქრისტეს მოყვარე შემწირველი“.

სა მამისა და მეუღლის ივანე ზეტრეს ძე ჯიმშერაფისა“ შემდეგ ამი
სა არს ეს ლათინური წარწერა Joanne vivas in Domino P. XXI

ბათუმის ძველა ეკკლესია. ბათუმში, კათოლიკეთ ეკ-
კლესია, ძველადგანვე არსებობდა, იგი სომეხთ კათოლიკეთ
ეკკლესიათ ირიცხებოდა და ექვემდებარებოდა ართვინის კა-
თოლიკეთ სასულიერო გამგეობას. ბათუმში, ქართველთ კა-
თოლიკეთ რიცხვი ძველადგანვე იყო, აქ ხშირად მესხელ,
ჯავახელ კათოლიკენიც გადმოდიოდნენ სავაჭროთ და საც-
ხოვრებლათ. ყველა ესენი სომეხ კათოლიკეთ ირიცხებოდნენ
და მიტომ იგინი სომეხ კათოლიკეთა ეკკლესიაშიაც დაიარე-
ბოდნენ. ჰუდმივ იქ ცხოვრებამ და აღებ-მიცემამ იგინი სო-
მეხ კათოლიკებთან ისე დააკავშირა და ისე დაახლოვა, რომ
უკანასკნელ მათ ქართული ენაც დაკარგეს და მთლად გასო-
მხდნენ. ბათუმის კათოლიკეთ ეკკლესია მცირედ განაახლეს
1860 წ. შემდგომ ამისა, აქ კათოლიკობამ ისე იმრავლა, ისე
წავიდა წინ, რომ მათ ეს მცირე ეკკლესია ფართოდ განაახ-
ლეს, დღეს ეს ეკკლესია სომეხ კათოლიკეთა საკუთრებათ
ითვლება და მასში წირვა ლოცვაც სომხურათ. სწარმოებს
ერთ ხნობით-კი ქართველ კათოლიკენიც აქ დადიოდნენ სა-
ლოცავათ. ეკკლესია ქვიტკირის არის, მაგრათ ნაშენი, სიგ-
ძე 10 საჟენი აქეს, სიგანე 6 საჟენი და ამდენივე სიმაღლე.
სომეხ კათოლიკეთა რიცხვის კვალობაზე იგი საკმარისია, მა-
გარი ქვის შენობა არს, შინაგან მორთულია შესაფერად. დღეს
მღვდლათ ირიცხება ართვინელ მოძღვარი პუჩინიანი, ქა-
რთველ გვარის შთამომავალი. ეკკლესია აღშენებულ არს სო-
მეხთ კათოლიკეთა ფულით და სხვა ტომის ერთა შემოწირუფ-
ლებითაც.

ტრაპიზონის ეკკლესია. ტრაპიზონს ლათინის პატრებს
ეკკლესია ძველადგანვე ჰქონდათ. საქართველოს გარეშე, პი-

რველი მათი რეზიდენცია ტრაპიზონს იყო, XVIII საუკუნეში ტრაპიზონში ქართველ კათოლიკენიც სცხოვრებდნენ. აქ ამათ თავი მოიკრიბეს ოსმალეთის საქართველოს დაბა, ქალაქ და სოფლებიდან. ესენი უმეტესად ვაჭრობას მისდევდნენ. ტრაპიზონის კათოლიკეთ ეკლესიაში ბევრი ცნობები უნდა იყოს დატოვებული საქართველოს შესახებ. 1880 წლებში, ტრაპიზონში მყოფ საფრანგეთის ვიცე კონსულმა მარენგომ საქართველო ასწერა, რომელიც „მისიონ კათოლიკში“ დაიბეჭდა. იგი სწერს, რომ ამ აღწერის ცნობები მე სხვა და სხვა კათოლიკის მოგზაურ ბერების ნაწერებიდან გამოვკრიბეო. პატრებს საქართველოდან დიდი ძალი მასალები გაუტანიათ 1755 წ. და 1815 წ. როცა ესენი განდევნილ იქმნენ. ესლახანაც გვაუწყეს ტრაპიზონიდან მოსულთ ქართველთ კათოლიკეთა, რომ ტრაპიზონის კათოლიკების ეკლესიაში ბევრი რამ ცნობებია დატოვებული საქართველოს შესახებ, ცნობები პატრებს გადაუტანიათ საქართველოდან დევნულების დროსაო, მასალები ნაწერია ლათინურს ენაზედ, იტალიურს, ფრანგულს, ქართულს და თათურულზედაცაო.

დღეს, ტრაპიზონს ქართველ კათოლიკეთაგან აღარავინ არის დაშენილი, ჟამთა ვითარებამ ჩაყლაპა. ტრაპიზონს ლათინის წესის ეკლესიის გარდა სომეხ კათოლიკების ეკლესიაც არის, რომელსაც ლაზარისტები განაგებენო. სხვა რამ ცნობები ჩვენ არა გვაქვს რა. ის კი ვიცით კარგად, რომ ძველად, კათოლიკის მღვდლები ლაზისტანშიაც ავრცელებდნენ კათოლიკის სარწმუნეობას. ბევრს ლაზს მიუღია კათოლიკობა, ამის ამბები თვით ლაზებშიაც არის დაშენილი გარდმოცემით, რომ ძველად ლაზები გათათრებას გარდა, კათოლიკობასაც უკავშირდებოდნენო. XVIII საუკუნის ნახევარს, ლაზისტანში კათოლიკ ლაზთა რიცხვი საკმარისი უოფილა. მერმე ყველა ამ ლაზთა კათოლიკებს ტრაპიზონში მოუკრიბიათ თავი, იქ უცხოვრიათ ერთობის გამო, შემდეგ კი აქაც შემცირებულან და გაჭირების გამო აქეთ იქით გადახვეწილან ოსმალეთის სამფლობელოს ქრისტიან ქალაქე-

ბში, ისიც ხომ ვიცით კათვით, რომ კათოლიკობა თვით ჩხა-
ლის ხეობის ლაზებშიაც კი გავრცელებულა ერთ დროს.
ვიტყვი, რომ ლაზებს გარდა, ძველად კათოლიკობა ოსე-
ბშიაც კი გაუვრცელებიათ ლათინის პატრებს და ჩერქეზებში
კათოლიკობა ისე გამრავლებული ყოფილა, რომ XVIII
საუკუნეში, იქ კათოლიკის არქიეპისკოპოზიც მჯდარა, (ნახეთ
ისარლოვის ნაწერები).

აქ თუ ასე იყო კათოლიკობა მოფენილი, აბა ლა-
ზისტანზედ ექვი რაღათ შეგვიძლიან ვიქონიოთ, როცა ლა-
ზისტანი კათოლიკის ძრიელ მისიასთან ზედ იყო მიკედლე-
ბული.

მღვთის მშობლას მიძინებას ეკვლეჰა (თფ. მაზ. დ.
ახბულახს). ახბულახს ძველად სხვა სახელი ერქვა, რასაკვირვე-
ლია ქართული. ეს სახელი მას დაერქვა XVII საუკუნის ნა-
ხევარს, იგი თათრული სახელია. დღეს ამ დაბას რუსულად
„ბელი-კლუჩი“ ეწოდება. ახბულახის ქართულს სახელს არც
ვახუშტი ახსენებს, სჩანს მის დროს ქართული სახელი დაკა-
რგული ყოფილა, თორემ ვახუშტი ქართულ სახელს მოუხსე-
ნებულს არ დასტოვებდა. ახბულახი სძევს საქართველოს სა-
მხრეთ კუთხისაკენ, ანუ სამშვილდეს. ხსენებულს კუთხეში,
ძველადგანვე ქართველი ტომის ხალხი ესახლა, აქ ქარ-
თველთ რიცხვი იმოდენი იყო, რომ მათვის არსებობდა
სამი საეპისკოპოსო კათედრა. დღეს კი ამოდოლა კუთხეში
სულ 25 სოფელია არსებობს. ბორჩალოს მაზრაში ქართვე-
ლნი მარტოდ ამ სოფლებში სცხოვრებენ. ასე მოიპოვა აქ ქარ-
თველთ რიცხვი, ქართველო ხსენება.

ხსენებულ კუთხეში ქართველთ მოსპობის მიზეზი ბევრ
ნაირია და უპირველესად კი ისიც უნდა მივილოთ, რომ შაჰ-
აბაზმა კახელებთან ერთად ამ კუთხის ქართველნიც სპარსე-
თში გადაასახლა, ამათ ალაგას თათრები და სომხები დაასახ-
ლეს, ერთი საუკუნის განმავლობაში აქ ქართველი ტომის

კვალი სრულიად მოისპო. ხალხის ცხოვრების სამახსოვროდ აქეთ დაშთა მხოლოდ სხვა და სხვა ტაძრები და ზოგიც სხვა რამ ნაშთები. რაც შეეხება ქართველთ მებატონე მემამულეთა ეს კი ხელ შეუხებლად დარჩა, ე. ი. ქართველების საკუთრებათ. დღეს, ბორჩალოს მაზრას, ანუ სამხრეთ საქართველოში სცხოვრებენ ქართველები, სომხები, თათრები, სექტანტები, და კათოლიკები. მემამულეთა შორის, ალგეთის ხეობაზედ, სოფ. არაშენდას, ცნობილნი არიან ქართველ მემამულეთ შორის, ქართველ გვარისავე კათოლიკენი ისარლის შვილები, სამცხე საათაბაგოს ცნობილ აზნაურის ხურსიძის შთამომავალნი.

მეცხრამეტე საუკუნის შემდეგიდამ, როგორც მთელს კავკასიაში, ისევე კერძოთ საქართველოში, ქრისტიანობის დროშის ქვეშ გამრავლება იწყეს კათოლიკებმაც. კათოლიკეთ რიცხვმა თვალ საჩინოდ იწყო გამრავლება ბორჩალოს მაზრაში და ახბულახს. ადგილობრივ კათოლიკეთ გარეშე თვით სამხედრო ჯარის კაცთა შორისაც იწყეს გამრავლება. მხოლოდ სამწუხაროდ აქეთ კათოლიკობას თავ-თავის ალაგას არ ჰქონდათ შესაფერი ეკკლესიები. ასეთი ნაკლი მეტად დიდათ ეტყობოდა ახბულახს და მის მკვიდრთ მეცხოვრებთ კათოლიკებს- ამ გარემოებას დიდი ყურადღება მიაქცია ზემოდ დასახელებულ ისარლიშვილის გვარის წევრმა იაკობ პეტრეს ძე ისარლოვმა, ამან დაიწყო შრომა, ცდა და ზოგი ერთ კეთილ პირთა დახმარებით ახბულახში ალაგო შღვთის მშობლის მიძინების სახელზედ შესაფერი ეკკლესია.

ეკკლესია აღშენებულია ალგეთის ტლილის ქვით, მშენებნიერად, კარგად და მკვიდრად. ეკკლესიას აქვს 20 არშინი სიგძე, 10 არშინი სიგანე და 12 არშინი სიმაღლე. ეკკლესია შემკულია საეკკლესიო სხვა და სხვა ნივთებით და საეკკლესიო მოწყობილობით. აქვს აგრეთვე რამდენიმე რქოლს ნივთები, მაგალითებრ: ძვირფასად ნაკეთი ბარძიმები. ერთი ბარძიმი შეუწირავს გრაფს სუმარკოვს, მეორე ბარძიმი შეუ-

წირავს ღონ დიმიტრი თუმანიშვილს, ოქროსი, კარგად შემკული, პიზონებით. ბარძიშს აქვს გარშემო შემწირველის გვარი და სახელის მომხსენებელი წარწერა, ამას გარდა სხვანივთებიც არის დაშთენილი, ეკკლესია შესაფერად შემკულია როგორც გარეგან, ისევე შინაგან.

უნდა მოგახსენოთ, რომ როგორც ამ ეკკლესიის შენების დამწყობ მეთაური იაკობ პეტრეს ძე ისარლოვი, ისევე ღონ დიმიტრი თუმანოვი თავის დროის კვლად შესანიშნავ მოღვაწეთ ითვლებიან ქართველთ წინაშე. ამიტომ ამათ მოქმედების ხსოვნას ყოველთვის აფნიშნავთ. ამათი ამაგი არას დროს არ იქნება დაკარგული. ეკკლესია ახბულახში მცხოვრებთ კათოლიკეთ კვალობაზედ საკმარისის ზომისა არს. ასეთი ეკკლესია ბევრს ალაგას თვით ქალაქებშიაც იშვიათია. სამხრეთ საქართველოში, კათოლიკეთ შორის, ეს პირველი სამაგალითო ეკკლესია არის. ეკკლესიის კარის შესავალს ზემოთ, ერთს ქვაზედ მოიპოვება შემდეგი ლათინური და ქართული წარწერა: *Ecclesia Assuptionis B. M. V. Edificata 1892.*

„ეკკლესია შიძინების წმინდის ქაღწულის მარიაშისა. აღშენდა 1892 წ.“ ეს გახლავთ ლათინურის თარგმანი. შემდეგ ამის მოიპოვება ეს ქართული წარწერა, რომელიც მოწმობს და მოიხსენებს აღმშენებელთ ცნობას.

„შეწევნითა მღვთისათა აღშენდა ესე ღვთის მშობლის შიძინების ეკკლესია სამცხე-საათაბაგოს აზნაურის იაკობ პეტრეს ძე ხურსიძის ისარლოვისაგან და სხვათა კეთილ მარწმუნეთა ქრისტიანეთა დახმარებით. საუკუნო იუცს ხსენება მათი წელსა 1892“. ამ წარწერიდამ სჩანს, რომ ახბულახის კათოლიკეთ ეკკლესიის აღშენების ზრუნვა იაკობ პეტრეს ძე ისარლოვს უკისრნია და უთაოსნებია, ხოლო ამ საქმის შესრულებისათვის სხვებსაც თავიანთ შეძლების და გვარად ადამიანური დახმარებაც აღმოუჩენიათ, რომელსაც თვითონ აღმშენებელის მიერ გაკეთებული წარწერაც მოწმობს.

ჯგაფთ აძაღლებას საყდაწა და თფილასის კათოლიკეთა
სასაფლაფო. ქართველ მეფეების დროს, ქართველ გვარის კა-
თოლიკენი თფილისში უმეტესად Ⴕცხოვრებდნენ ჯვარის მა-
მის ზემოთ, სოლოლაკის შეყოლებით და თვით სოლოლაკ-
ზედაც, ჯვარის მამის მახლობლათვე იყო ამათი ხარების ეკ-
კლესია. ზემოხსენებულ ადგილებს გარდა ქართველ კათო-
ლიკებმა დასახლება იწყეს თფილისის იმ კუთხისაკენ, სადაც
დღეს შუა ზაზრის ეკკლესიაც არსებობს. როგორც შუაგულ
თფილის ისევე განაპირა სოლოლაკისკენ. კათოლიკენი ძვე-
ლადგანვე სცხოვრებდნენ. XVIII საუკუნეში, როცა ევრო-
პილამ საბა ორბელიანი საქართველოში დაბრუნდა, თფილის-
ში ქართველი სამღვდელოება ჩაქვაგებას უპირებდა. ამი-
ტომ საბა ორბელიანი საბურთალოდგან სოლოლაკზედ წავი-
და და იქ მცხოვრებ ერთს ქართველ კათოლიკეთა ოჯახში
შეაფარა თავი. ამ ოჯახის ნათლია იყო და ნათლის დედა ელე-
ნე დიდს მფარველობას უწევდა. სოლოლაკზედ რამდენიმე
ოჯახი სცხოვრებდა ასეთ ხელოსან და მოქალაქე ქართველ
კათოლიკეთა.

ძველ ქართველ კათოლიკეთ ცხოვრებთ შესახებ თუმცა
მეერი არაფერი ვიცით, მაგრამ ის კი სჩანს, რომ სოლოლა-
კის განაპირას ქართველ კათოლიკენი მიტომ მისდევდენ ცხო-
ვრებას, რადგანაც მათ უფრო ქართველთა და სომეხთაგან
შორს ყოფნა სურდათ, მშვიდობიანი, მყუდრო ცხოვრება.
ასეთ გარემოებას ითხოვდა თვით კათოლიკეთა სასაფლაფოს
თავისუფალი მდგომარეობაც, რადგანაც საფლაფებიც კი ეძლე-
ოდნენ ხშირად დევნას და ქცევა-ნგრევას. ეკკლესიას გარეშე
ჩვენ არც ის ვიცით, თუ კათოლიკეთ სასაფლაფო თფილისში
ძველად საით არსებობდა. ჰაზრი არს, რომ სოლოლაკისკენ
უნდა ყოფილიყოს. ისიც ვიცით კარგად, რომ თფილისის
კათოლიკეთ სასაფლაფო დიდს შერყევაში იყო ჩავარდნილი,
ქართველნი და სომეხნი ხშირად სდევნიდენ, საფლაფის ქვე-
ბსაც უმტვრევდენ. მეტად მწარე, უნუგეშო მდგომარეობა
იყო იმ დროის ქართველ კათოლიკეთა თფილისში. XVIII

საუკუნის ნახევარს, მეფის ირაკლის გამეფების შემდეგ, თფილისში ხშირად იწყო გადმოსვლა ახალციხის მკვიდრთ ძველ აზნაურისშვილთ ხურსიძე ისარლოვის შთამომავალმა ლუკა ერეკლეს ძე ისარლოვმა. ლუკა ისარლოვი მალე დაუახლოვდა მეფეს, მათში წმინდა კავშირი მალე აღორძინდა, ასპინძის ომის, ანუ ახალციხის აღებისთვის ბევრი რჩევა და თათბირი ეკუთვნის ლუკა ისარლოვს. მეფე ერეკლეს თითქმის ლუკა ისარლოვი აძლევდა ცნობებს ახალციხეზედ გალაშქრებისას და ომზედ. მეფე ერეკლეს გარდა ლუკა ისარლოვი დაახლოვებით იცნობდა ახალციხის ფაშას, მათ წესებს, თითქმის საიდუმლოებასაც. ამათ გარდა ლუკა ისარლოვი იმერეთის მეფესაც მეგობრობდა, იქაც ხშირად მგზავრობდა, იმერეთის მეფესაც ბევრს რამ საიდუმლო ცნობებს ატყობინებდა. ასეთის ერთგულებით ლუკა ისარლოვმა უპირველესი ალაგი დაიკავა როგორც თფილისში მეფას ირაკლის კარზედ, ისევე იმერეთის სამეფოს წინაშე. უკანასკნელ მან იმ პატივისცემას და ნდობამდის მიაღწია, რომ იკავებს უპირველეს ადგილს, ხდება მეფის სანდო პირად და ბოლოს მეფე ერეკლესაგან წარგზავნილი სპარსეთში ელჩად ყოფილი კვდება შაჰის კარზედ.

ლუკა ისარლოვის წინაპარნი სამცხე-საათაბაგოს ძველადგანვე დაუკავშირდნენ კათოლიკის სარწმუნოებას. მაჯი გვარის წევრნი ძველადგანვე იქმნენ რომისწინაშე სარწმუნოების მხრით ცნობილნი. ლუკა ისარლოვი როგორც თავის დროის წარჩინებული პირი დიდი მფარველი იყო ქართველ კათოლიკობის როგორც თფილისში, ისევე სამცხე-საათაბაგოს. თფილისის კათოლიკეთ გაქირვებული მდგომარეობა კარგად იცოდა, ამიტომ მან მეფე ერეკლეს თფილისის ქართველ კათოლიკეთა თავისუფალ სასაფლავოდ სოლოლაკზედ ადგილი სთხოვა, მეფემ თხოვნა შეიწყნარა და ადგილი უბოძა, ეს ადგილი დღემდე არსებობოს სასაფლავოდ, მხოლოდ იგი საეროდ გაუქმებულია. იქ ეხლა საფლავდებიან რამდენიმე კომლი, ანუ წარჩინებულ გვარის წევრნი ქართველ კათოლიკეთა. ამ ადგილის ჩუქების სიმტკიცისთვის ამ როგორი სიგელი უბოძა მეფე ერეკლემ ლუკა ისარლოვს.

ქა-სა უბ, ქრისტესით ჩღბთ წელსა, წყალობითა მღვთისათა და ნებითა და შეწევნითა ქართლისა და კახეთის მეფის ერეკლე მეორის ბრძანებით ებოძათ სიგელი ესე და ადგილი სოლოლაკზედ მდებარე ჩვენს უერთგულეს მსახურს სამცხე-საათაბაგოს აზნაურს ლუკა ერეკლეს ძე ხურსიძე ისარლიშვილს და მომავალთა შვილთა და შვილისშვილთა მათთა საგვარეულო სამარხად. უცვალებელმცა და კაცისაგან ხელ შეუხებელ ჭეოს ღმერთმან ესე სიგელი და ადგილი“.

ეს სიგელი დამტკიცებით ებოძათ ლუკა ერეკლეს ძე ისარლოვს და მათს მომავალთა. ბოძების შემდეგ ადგილი დანიშნულ იქმნა სასაფლაოვოდ. მეფისაგან ბოძება 1789 წ. მომხდარა და სასაფლაოვოდ დანიშნა კი 1790 წ. უნდა იქმნეს, რადგანაც 1791 წ. უკვე დასაფლავებულ ქვებთა წარწერანიც სჩანს. ამ სასაფლაოზედ მიცვალებულთ თავისუფლად ასაფლავებდენ. ადგილის ბოძების და საფლავად დანიშვნის შემდეგ ლუკა ისარლოვი მეფისაგან სპარსეთში იქმნა წარგზავნილი, სადაც გარდაიცვალა კიდევ. ამბათ არის დაშთენილი, რომ ლუკა ისარლოვის გვამი სპარსეთიდან საქართველოში მოასვენეს და სოლოლაკის სასაფლაოზედ დაასაფლავესო. აქვე ასაფლავია ცნობილი ქართველ კათოლიკეთა მანდილოსანი ანნა ისარლოვისა, ცნობილი მანდილოსანი მეფე ერეკლესი, გიორგისა, სოლომონის და სხვათა წინაშეც.

სწორედ ამ სასაფლაოზედ, 1835 წ. პატრმა ფილიპემ გააკეთა ზემოდ დასახელებული ჯვართ ამალლების პატარა საყდარი. საყდარი თავის კვალად ზომიერია, სასაფლაოს შესაფერია. მღვდელ მოქმედებას აქ ხანდისხან ასრულებდენ. წელიწადში ერთხელ დღესასწაულიც აქეს. აქვე დასაფლავებულია თვით მაშენებელი ამ საყდრისა პატრი ფილიპე, რომლის საფლავის ქვასაც ქართული და ლათინური წარწერაც აქვს წარწერილი. თვით საყდრის სივრცე შესდგება რამდენიმე საყენისაგან. მშვენიერს ალაგას სძივს, სუფთასა და მოხდენილსა.

ბათუმის ქართველ კათოლიკეთა ეპიკლეზიას. XVII საუკუნის დასაწყისიდან, ოსმალეთმა მთელი დასავლეთ საქართველო სასტიკის მახვილით დაიმორჩილა. ამ დამორჩილების მეოხებით გაუქმდა და მოისპო ბევრი რამ სავარტომო არსებობანი ქართველთა. მოისპო წეს-ჩვეულება ქართველთა და მის მაგიერ განწესდა ოსმალთა ჩვეულებანი. მოისპო ეკლესიები და ტაძრები, მის მაგიერ გადღესასწაულა და ისლამი, აწყეს ჯამეების შენება. მოკლე დროის განმავლობაში ქართველთ ხსენება გახდა საგმობ ხსენებად, ამ სამწუხარო გარემოებას ძრიელ ბევრი წარჩინებული ქართველნი ეწინააღმდეგებოდნენ, ესენი თავ-გამოდებით იღვწოდნენ ოსმალთა წინააღმდეგ და არც ერთს მხარეს ჩვენის ცხოვრებისას და საქმეებისას მათ აღვილად არ უთმობდნენ. მთელის ქართველებისათვის დადგა დიდი განკითხვის დღე და ამიტომ ყოველს მამულისშვილს მწარეთ აღარდებდა საქართველოს უბედური მდგომარეობა და ქართველთ დამხობა, გათათრება.

ჩვენი წინაპარნი კარგათ გრძნობდნენ თავიანთ ქვეყნის წამებას და ამიტომაც იყვნენ, რომ ივინი მთელის აზიის მტრებს თავ-გამოდებითაც ებრძოდნენ. ებრძოდნენ გმირულად. მაგრამ ერთი პირი ასის წინაშე რას გააწყობდა, მტრის რიცხვს ვერ სძლევენ, სხვათა შველა კი არსაიღამ რა უჩნდებოდათ. მალე დადგა ქართველთ გათათრების ხანა და ქართველთა ყოველივე გარდაცვალებას ეძლეოდნენ. ამ გარდაცვალების ანუ გარდაქმნის მეოხებით ძრიელ ბევრი ქართველი ეტანჯა, ბევრი ეწამა, ბევრი იქმნა სასტიკათ გვემული და წამებული ქრისტიანობის და საქართველოს გულისთვისაც, მაგრამ ყოველ მათგანს თვით უკანასკელ განწირულების დროსაც კი არ მოსპობიათ მომავლის იმედი, მათ ყოველთვის სწამდათ მომავლის იმედი, დავრდომილ მხარეში კვალად აღდგენა, სასოებდნენ, რომ ჩვენის წამებულის მამების საფლავებზედ კულანდებურად გაიხმაურებს ქრისტიანთ

ქართული ხმა, დაბნელებულს ერში კვლად დაირეკება ქრისტიანობის ნათელ ხმოვანი ზარიო.

ქართველთა გაათრების დროდგან, ქრისტიანთა გასათრებლათ, შესაშინებლად და მოსაკლავად შემდეგ ადგილებში იქმნენ თავ-საკვეთ და სახრჩობელა გაკეთებული: ერთი სახრჩობელა გააკეთეს კინტრიშის ხეობაზედ, სადაც ახრჩობდნენ ქრისტიანებს და მით სპობდნენ ვინც კი არ გაათრებოდა. მეორე სახრჩობელა და თავ-საკვეთი გააკეთეს ბათუმში, სწორედ იმ ადგილისაკენ, სადაც დღეს აღშენდა ბათუმის ქართველ კათოლიკეთა ტაძარი, მესამე სახრჩობელა მარან-დიდთან, მეოთხე ართვინის ახლოს, ხიდთან. ასევე ახალციხის მხარეს, არტანს, ლივანს, შავშეთს. თითქმის ყველა ადგილებში, სადაც კი ოსმალებმა ფეხი შესდგა და დაიჭირა, რაც ამ თავსაკვეთელ და სახრჩობელების წინაშე ქართველთა სისხლი დაღვრილა, ყველა მისგან დიდი ტბა შესდგებოდა და აწერა რომ იქმნეს, ვგონებ ოცდა ოთხს ტომში ვერ მოთავსდეს. მისი ანუხსვა ჩვენგან შეუძლებელიც არის, ხოლო იმას კი ვიტყვით, რომ ბათუმიდამ მთელს დასავლეთ-სამხრეთ საქართველოს საზღვრებამდე არ მოიპოვება არც ერთი მტკაველი მიწა, რომ მასზედ ქართველთა წამებულთ სისხლი არ იქმნეს დაღვრილი და ამ სისხლით შეზედილი არ იყოს ჩვენი მიწა მამული, ერთი სიტყვით ამ კუთხის ყოველს გოჯს მიწასაც კი აქვს თავის დიდი მნიშვნელობა, იგი მოწამეა ქართველთა ამაღლებისაც და დაცემისაც, იგი ჩამხუტებელია ტანჯულ ქართველთა სისხლისაც და ძვლებისაც. სწორეთ ამ ჩვენის სისხლით და ცრემლით გაბოხიერებულს მიწა მამულზედ ითქმის შემდეგი:

„აქ, დაბლა მე ვარ, მის მოწამედ და იქ მაღლა წა,
როგორც ამაღლდა საქართველო, როგორც დაეცა“.

პირველ დროის ჩვენი მამები დიდათ სასოებდნენ საპატრიარქოებში ქრისტიანობისათვის პყრობილნი და ტანჯულნი, იმედს და სასოებას არ ჰკარგავდნენ და ოსმალთაგან დევნილნი თავიანთ მამა პაპის სიწმინდესაც დიდათ უფროთხილდებოდნენ

და ყოველს ძვირფას ნივთს მიწაში ფლავდენ და მარხავდენ, რადგანაც მათ მომავალში ქართველთ აღდგენის იმედიც უტყუვარად სწამდათ: ივინი ფიქრობდენ, რომ დრო ცვალებადია, მრისხანე ისლამის ხანა გაივლის, ჩვენი მომავალი თაობა თავის ქეშმარიტს ძალას მოიცავს, საქართველოში, ქართველთ შორის, ქრისტიანობის ხმა კვალად იწყებს გახმაურებას და მაშინ ამ ჩვენგან ძიწაში ჩაფლულს სიწმინდესაც მიეცემა მკვდრეთით აღდგენა, სინათლის სხივის მიშუქება. ასე ფიქრობდენ და მიტომაც მათ თავიანთის ძვირფასის განძეულობის ბევრი რამ მიაბარეს ჩვენის სამშობლო ქვეყნის შავ მიწას. დასავლეთ საქართველოში თქვენ ვერ ნახავთ სადმე რამე კუთხეს, რომ მის მიდამოებში სადმე რამე ძვირფასი ნივთები არ იქმნეს დაკრძალულნი, ამას კაცის ხელი და შრომა უნდა, თორემ ბევრს ალაგას მეტად ძვირფასი ნივთებიც აღმოჩნდება. ამის მაგალითს წარმოადგენს ის გარემოებაც, რომ შავშეთადგან სხვა ქვეყანაში 60 ფუთი ძველი ნივთები წაიღეს, ისეთი ნივთები, რაც სულ მიწაში თხრის დროს იქმნენ პოვნილნი.

მართლაც განვლო დრო უამმან, გარემოება შეიცვალა, დასავლეთ საქართველოს ნახევარი ოსმალეთს ჩამოსცილდა და აღმოსავლეთ საქართველოს შეუერთდა, და სადაც ადრე თათრების წინაშე ქართველთ წმინდა გვამები ილახებოდა, სადაც ახრჩობდენ მათ, თავებს სჭრიდენ და ქრისტიანობის გულისთვის სტანჯავდენ. სადაც მრავალ ქართველთ მშობლიური ქვეყნის გოდება, ცრემლი და სისხლი ცასაც კი მისწვდებოდა და თვინიერ ბარბაროს ოსმალებისა ყველას გულს სილობს მოჰგვრიდა, დღეს, ასეთ ტანჯულ შამათ საფლავებზედ, ჩვენდა მოულოდნელად ქართველთ ქრისტიანობის ხმის ღაღადებას დასაწყისი მიეცა, დღეს მათს დატანჯულ საფლავებზედ ვხედავთ ქრისტეს მოძღვრების გახმაურებით ზარის რეკას, ქართველთ დატანჯულთ შამათ მიძინებულ საფლავების გასუფთავებას, დამდაბლებულთ ქეშმარიტ ქრისტიანეთ ღაღადების აღდგომას.

ჩვენს წამებულს მიმებს ამის სმენა და გაონება უნდა ჰქონდესთ, რომ ვამცნიოთ მათ ნატურის აღსრულება და მათის დამარხული მიმართულების მკვდრებით აღდგენა, ეს რომ ასე იყოს, მაშინ მაჰი ძვალნიც კი შეინძრევიან სამარეში სიხარულით და სასოებით. ასე და ამ გვარად, სადაც აქამდე, ორი საუკუნის განმავლობაში, ქართველთ, დაცემის და სისხლის ღვრის მეტი არა იხმოდა. რა. იქ დღეს ლაღდებს ქრისტიანობის დიდი ხმა, რასაც რასაკვირველია, მომავლისათვის უადვილესად მოჰყვება ევროპის ერთა მსგავსად უდიდესი კულტურული განვითარება. უმაღლესი ცივილიზაცია, რომელსაც ქრისტიანობა დიდს გზასა და პატივისცემას ანიჭებს და ისლამი კი სრულიად წინააღმდეგ მიდის ასეთის აღორძინების. ასე მოეწყო ჩვენი საქმე და აქამდე ყოფილთ ქართველთ მაჰმადიანებსაც, ვისაც ისლამის მეოხებით განადირების და უმეცრების მეტი არაფერი ეფინებოდა, იქ მათ დღეს ეფინებათ დიდი სინათლე, დიდი მომავალი, რასაც ხმა-მალა აღვიძებს და ამხნეებს ახლად აღორძინებული ნათელი განვითარების ზარის რეკა.

სწორედ ჩვენის საუბრის უტყუარს ქვეშარიტებას წარმოადგენს დღევანდელი ბათუმის ქართველთ ქათოლიკეთ ეკლესიის აღმშენების ისტორია. მის მაშენებელთ განძრახვაც პირდაპირ ამ გვარ მიდრეკილების ნატურას შეადგენდა თურმე, რაც კი ჩვენ ზემოთ მოვიხსენეთ და ის ნატურა ჩვენს მამ-პაპის საკუთრებათ ვადვიარეთ. როგორც ძველად, ისევე დღესაც, ჩვენ სამშობლო ქვეყანაში ყოფილან თითო ოროლა ისეთი მამულიშვილები, რომელთაც გულში უადრესად ჰქონდათ მოზღვავებული რომ ამ დავრდომილს და მიზნედილს ქართველთ კუთხეში რამე სამახსოვრო ნაშთი აღეგოთ, რომ მის მეოხებით დავრდომილს მხარეში ქრისტიანობის და განვითარების რამე დაინერგოს და მის პატივ სადებ სხივებმაც გაიხმაურონო, სწორეთ ასეთი გახლავსთ ჩვენის დროის სამშობლო ქვეყნის შვილი სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილის საქმე, რომელსაც ჩვენის ერის წარმატებისთვის დიდათ

შესტკივა გული და რომელსაც უაღრესად ენატრება და სწამს თანამემამულეთა წინ სვლა, განვითარება და მომავლისთვის აღორძინება. ამ ოცი წლის წინეთ, აბა ვინ მოიფიქრებდა, რომ ბათუმში, სადაც ოდესმე ქართველთ სისხლი და ცრემლი იღვროდა ქრისტიანობის და ქვეყნის გულისთვის, იქ, მათ საფლავზედ, ჩვენთ მოსისხარ მუსულმანთა წინაშე, ქართველთ ამოდლოი ტაძარი აღშენდებოდა. ბათუმში, ქართველ მაჰმადიანთ წინაშე ასეთ ქართული ტაძრის გაკეთება ჩვენ ერთობ დიდ საქმედ მიგვაჩნია და უნდა მოგახსენოთ, რომ ეს ისტორიული შესავალიც მიტომ ვუძღვენით მას.

II

აწინდელის ჩვენის ქველ-მოქმედის მამულისშვილის სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილის დედას, აწ განსვენებულ (1894 წ. †) ელისაბედ მიხეილ თუმანიშვილის ასულს, დიდი ნატვრა და წადილი ჰქონია: რომ თუ ვინიციობაა და ჩვენ, ბაქოს ნავთის მრეწველობის საქმე კარგათ წაგვივიდა, მაშინ. საქართველოს რომელიმე კუთხეს ქართველთ კათოლიკეთათვის ეკკლესიას აღვაშენებთო. ასეთს საჭირო კუთხეთ აღრევე ჰქონიათ დასახულ-შენიშნული დასავლეთ საქართველოს კუთხის ქ. ბათუმში, რომელიც ოსმალთაგან 1878 წ. იქმნა შემოერთებული და რომელ ქალაქიც ძველადგანვე ოსმალთა, ანუ თათრის კუთხეთ იყო წოდებულ-ხმობილი, ქართველთ კათოლიკეთ რიცხვი აქ ისე მრავლობდა, ისე მიდიოდა წინ, რის გამო, მათთვის, აწ თათრის სამფლობელოდ ყოფილის კუთხეში, ეკკლესიის აღშენება ისეთი საქმე იქმნებოდა, რომელსაც ვერაფერი დაემჯობინებოდა. ამის აღსრულებას, ანუ აღშენებას აქ პირველად ითხოვდა ქართველთ კათოლიკეთ რიცხვი და მეორე ის გარემოებაც, რომ მთელს ამ კუთხეში სცხოვრობენ ქართველ მაჰმადიანებიც, რომლისურთმა ნაწილმა დღემდე მტკიცეთ შეინახა თავისი დედა ენა და მთელს ბათუმის ოლქში ქართულათ ლაპარაკობენ.

უნდა ითქვას, რომ ასეთ ქართველთ განსანათლავად ქართველთ კათოლიკობაში, აზრი აღრიდგანვე დაიბადა. მის უპირველეს მეთაურ მოღვაწეთ აბატი პეტრე ხარისჭირაშვილთ ითვლება და მის შემდეგ თითო-ოროლა სხვა-და-სხვა პირნიც და უკანასკნელ დროს, ჩვენი ქვეყნის შვილი სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილი, რომელმაც მრავალთ მოღვაწეთა ქადილს ქ. ბათუმს განხორციელება დაუწყო და იქ აღაშენა მშვენიერი თლილი ქვის კარგი, დიდი ეკკლესია. ეს ეკკლესია თვალთა მთელის ბათუმისა და თვალთა მთელ იმ ქართველ მაჰმადიანებისაც კი, რომელნიც ამ ქალაქს ახვევიან გარს. ქართველ მაჰმადიანებიც კი დიდის მიმზიდველობით უმზერიან ამ ტაძარს და ყოველი მათგანი განცვიფრებით კითხულობს: თუ ეს ვისი ეკკლესია არისო, ან ვისგან შენდებოა!?

ერთხელ, როცა ამ ეკკლესიის მაშენებელი, სტეფანე ზუბალაშვილი ბათუმს ბძანდებოდა და ამ ეკკლესიის შენობას შინჯავდა, იმ დროს, რაღაც შემთხვევით მისულიყო, აჭარის სოფელ კაპნისტაველი ხოჯა მარაგიძე და ეკითხა: თუ ამ ეკკლესიას ვისი ფულით აკეთებენო? ცნობა მალე გარდაეცა, რომ აქვე ბრძანდება მისი მკეთებელი სტეფანეო. ისლამის ფანატიკი ხოჯა უცბათ მივიდა სტეფანე ზუბალაშვილთან და მეტად წრფელი მადლობა გადაუხადა, რომელ მადლობაც ფანატიკის ხოჯისაგან საოცრად იქმნა მიღებული. ასეთი აქვს გარეგანი სახე ამ ვრცელ ტაძარს და იგი თავის გარეგან შეხედულებით დიდათ იზიდავს არა მარტო ქრისტიანთ ყურადღებას, არამედ ქართველთ მაჰმადიანებსაც კი, რომელთა რიცხვი აქეთ ერთობ დიდია და რომელნიც ამ ტაძარს მუდამ დღე გავლა გამოვლის დროს დიდის სიამოვნებითაც ათვალიერებენ. ისე დღე არ გავა, რომ ჯერეთ ამ დაუმთავრებელს ტაძარში რამდენიმე ქართველთ მაჰმადიანები არ შემოვიდნენ და არ დაუწყონ მზერა დიდის აღტაცებით, აღტაცებულნი შთებიან ნამეტურ სხვა-და-სხვა სურათების ხილვით და მალე სურათების გამოკითხვასაც იწყობენ. მე თვით ვნა-

ხე ჩემის თვალით ასეთი შემთხვევები: ერთ დღეს, ტაძარში შემოვიდა მოხუცებული ქართველ ჯარულ მაჰმადიანი, მას თან შემოყვა ახალგაზრდა შვილი და მთელის ეკლესიის შინაგან მოწყობილება დიდის მოწიწებით გასინჯეს, ხსენებულის ეკლესიის მღვდელს ყოველის ხატის და სურათის ცნობებს დიდის ცნობის მოყვარეობით ჰკითხავდნენ და ყოველს მიგებულს სიტყვას და მცნებასაც დიდის პატივის ცემით ისმენდნენ. აი ასეთი გახლავთ მნიშვნელობა ამ ეკლესიისა და იგი ასე ანათებს და ასხივებს თვით ქართველთ მაჰმადიანთ ფანატიკ გონებაშიაც, სანატრელია ამიტომ, რომ ამ ეკლესიას მცირედ ეროვნული ხასიათი მიეცეს, ზოგიერთ ალაგას ქართულის ასოებით იქმნეს შემკობილი.

ასეთი ვრცელი ეკლესიის გაკეთება ქართველთათვის სამახსოვროდ დაშთება და თან მის აღმშენებელთა ხსენებასაც საპატიო მნიშვნელობა ექმნება საყოველთაოდ. ექმნება მით უფრო, რადგანაც ეს ტაძარი საკათედრო ტაძრათ უნდა ჩითვალოს და თუ ოდესმე კერძოთ საქართველოს და საზოგადოთ კავკასიის კათოლიკეთა კავკასიაში კათოლიკეთ ეპისკოპოსის დასმა ეღირსათ, მაშინ ეს ტაძარი კათოლიკეთა ეკლესიათ შორის პირველ ადგილს დაიჭერს, უპირატესობა ამას დაეთმობა, რადგანაც მის მსგავსი ეკლესია მთელს კავკასიაში კი არა და რუსეთშიაც იშვიათია.

ამ იშვიათობას ყველა კარგად გრძნობს, მისი მხილველი აღტაცებაში მოდის და სიამოვნებას ეძლევა, რომ ჩვენს დროში სჩნდებიან ასეთი პირნიც, რომელნიც ასეთ საქმეთა შეწირულებას არ ერიდებიან. ამისთანა პირებს აქებს ყველა და აქებენ თვით სახალხო მელექსეებიც. აი ესეც მაგალითი, რომელ ლექსითაც ბ. დ. გაბრუაშვილმა 28 დეკემბერს, 1891 წ. შეამკო როგორც ხსენებული ტაძარი, ისევე მის მაშანებელნი.

უნახე ტაძარი ღვთაებრივი, ტურფა ქმნილება,
ვით ზეციური, დიდებული, წმინდა გვირგვინი;
ანგელოზთ გუნდთა საკრებულო მშვენიერება
და ამ ქვეყნისა ტანჯულ ერთა მხსნელი, მფარველი!

შმანკობის სადიდებლად წმინდათა წმინდა;
აღუმართიათ მშვენიერი ვით თაიგული,
მისი მხატვრობა დიდებულთ თვალსა იტაცებს
ისტორიულის სურათებით ტურფად მორთული.

აგერა მარჯვნივ, ჩრდილოეთით სად კარებია,
წმინდა ნინოსი დიდებულად სდგას ქანდაკება,
და მარცხნივ მხარეს მოციქული კიდე ანდრია,
ხელთა უპყრია ვით უმანკო თვის ქადაგება.

ბრწყინვალე სახით ორივენი სამოციქულოთ,
ივერთა შვილებს მედიდურად გარდასცქერიან,
რომ ხალხთა შორის მოიპოვონ ბედნიერება,
თითქმის განგებას სასოებით ევედრებიან.

მე, მაგონებს მას დრო ნეტარსა, ოდეს შავი ზღვით,
ქართველთ სახსნელად შორის მხრიდამ შემოსცურვიან,
და მადლი ზეცის ტანჯულ ერთა გარდასაცემად,
ჭეშმარიტებას ქადაგებით გულში უძღვნიან.

მათის მზერითა კმაყოფილი მსწრაფ აღზნებულნი,
ხელი უმაღლე სადიდებლად მოვკიდე კალამს,
ვინც ალაშენა ეს უკვდავი წმინდა ტაძარი,
დიდის დიდებით, მადლის ნიშნათ მიუძღვნიდ სალამს.

აქ, მას დაუდგამს დიდებული ძეგლი უკვდავი,
მარად და მარად განუხრწნელი საღალადებლად.
დასაბამიდამ ცხოვრებისა ეს არს უკვდავი.
ვით ისტორია ხალხთა შორის გულში ექმნებათ“...

უნდა ითქვას, რომ ქართველთა კათოლიკეთა რიცხვიც იმდენად ქ. თფილისს არ მრავლობს, რამდენათაც ბათუმს. მიზეზი ამისა ის გახლავს, რომ მესხეთის, ჯავახეთის და თვით ოსმალეთის საქართველოს კათოლიკენი ისე არც ერთს შავი ზღვის ნაპირა ქალაქებში ცხოვრებას არ ელტვიან როგორც ბათუმში. ბათუმი პირველია მათში და იქ ყოველი კათოლიკე სიამოვნებით მიიღტვის. ამ გარემოებას ისიც უფრო აძრვილებს, რადგანაც ბათუმი აქარის გზით მესხეთსა და ჯავახეთთან დაკავშირებულ იქმნა. დღეს, ამ ხსენებულ კუთხის მცხოვრებნი ერთობ ადვილად მგზავრობენ, სადაც ამ 25 წლის წინეთ ხუთ კაცსაც კი ვერ შეეძლო თავისუფლად გავლა, იქით, დღეს, თვით ბავშვიც წავა უშიშრათ. ბათუმში, წინეთ, ქართველ კათოლიკენიც იყვნენ, მათ თავიანთი პატარა ეკლესიაც ჰქონდათ, სადაც წირვა-ლოცვა სომხურს ენაზედ სრულდებოდა.

რუსეთის იმპერიასთან ბათუმის დაკავშირების შემდეგ, როგორც ვსთქვით ზემოთაც, ბათუმში მეტად გამრავლდა ქართველ კათოლიკობა, ისე რომ მცირე ხნის განმავლობაში, ქართველ კათოლიკეთ რიცვი რამდენიმე ათას სულამდე ავიდა, აქაური კათოლიკენა, ანუ დროებით აქეთ-იქიდგან მოსულები, ვაჭრობას ანუ აღებ-მიცემობას მიეცნენ. ასეთ კათოლიკეთ რიცხვი თითქმის ქართველ კათოლიკეთ გვარისაგან შესდგებოდა, ენითაც ქართულად მოლაპარაკე იყვნენ და არიან კიდევაც, ყველა იგინი ეკუთვნოდნენ ლათინის ტიბიკონის საეკლესიო წესებს, რადგანაც მაშინ ბათუმში ლათინის წეს-რიგის ეკლესია არ იყო, ამიტომ ქართველთა კათოლიკენი სომეხ კათოლიკეთა ეკლესიაში დაიარებოდნენ, სომხის კათოლიკის რიგის ღვდელს ემორჩილებოდნენ, თუმცა თავიანთი ცდა ლათინის წეს-რიგის მოძღვრის მოპოვებისათვის კი არა დროს არ მოსპობიათ.

იგინი დიდად მეცადინეობდნენ, რომ ბათუმში თავიანთ საკუთარი მოძღვარი ჰყოლოდათ და ლოცვაც ცალკე მოეხერხებინათ, გინდ ეს სულ ჯბრალო სახლშიაც კი ყოფილიყო.

რამდენიმე ხნის შემდეგ ამისთვის სასულიერო მთავრობასაც სთხოვეს ლათინის წეს-რიგის მღვდლის განწესება და საეკლესიო სახლის გაკეთების ნებართვა. დრო გადიოდა და სასულიერო მთავრობა თითქმის უყურადღებოდ სტოვებდა ამთმუდარებას, ცნობა არ მოდიოდა, საქმეს კურნება არ ეძლეოდა, უკანასკნელ, როგორც იქმნა, ბათუმელ ქართველ კათოლიკეთ ეშველათ და მათ მოძღვრათ გამოუგზავნეს პატრიანსელმო მღებრიშვილი. ეს მღვდელი ვ. წლის განმავლობაში სომხეთ კათოლიკეთ ეკლესიაში სწირავდა. ამ გარემოებამ სომხებში ცოტა უკმაყოფილება დაბადა, იგინი კმაყოფილნი არ იყვნენ, რომ მათ ეკლესიაში ლათინურს ენაზედ მღვთის მსახურება სრულდებოდა, მღვდელი ამის მუხებით დიდ ტანჯვას იტანდა. როგორც სომეხ კათოლიკენი იყვნენ უმადურნი და არა მადრიელნი ლათინის წეს-რიგის მრევლისაგან, ასევე ესენი იყვნენ შეწუხებულნი და ნამეტურ ევროპიელნი.

ამიტომ ევროპიელთ მიმართეს თავიანთ კონსულებს და სთხოვეს, რათა მთავრობის წინაშე ეშუამდგომლათ, რომ ბათუმის ლათინის წეს-რიგის კათოლიკებს თავიანთ წეს-რიგის ეკლესიის აღშენების ნება მისცემოდათ. ევროპის კათოლიკ სარწმუნოების ელჩებმა მიმართეს უმაღლეს მთავრობას, ითხოვეს კათოლიკის ლათინის წეს-რიგის ეკლესიის აღშენება და ამათ 1896 წ. ნებართვაც მიიღეს უმაღლეს მთავრობისაგან ეკლესიის აღშენებისთვის, რამდენიმე ხნის შემდეგ ეკლესიის გეგმაც შეადგინეს და მთარობას ესეც წარუდგინეს, მთავრობამ გეგმაც დაამტკიცა. 1897 წ. 27 იანვრიდან დაიწყეს ფულის კრებაც და ერთ თვეში 1,500 მან. შეკრიბეს, მალე ქალაქსაც სთხოვეს ეკლესიისთვის ადგილი, ქალაქმა დაუთმო 400 საყენი მიწა, ამას გარდა 200 საყენიც ფულით იყიდეს და მის მერე კი გადასწყვიტეს ეკლესიის კეთებაც. ამ საქმისთვის მიმართეს სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილსა და დახმარება სთხოვეს; მან ეს დავალება დიდის პატივისცემით მიიღო და აღუთქვა, რომ ჩემის დაუვიწყარის ღედის სულის მოსახსენებლად მე აღვიშენებთ.

მთლად ეკლესიასაო და ამისთვის მან 15,000 მან. გადასცა იმ წუთშივე, რომლითაც 1897 წ. აპრილის 12 ჩაიყარა ეკლესიის საძირკველიც.

მის შემდეგ შენდება ეს ვრცელი ტაძარი და ყოველ ამ ტაძრის გარდასახადს დიდის თავაზით იხდის ჩვენგან უკვე კარგად ცნობილი მამულისშვილი სტეფანე ზუბალოვი. სტეფანე ზუბალოვის ქება და დიდება ჩვენგან მეტი იქმნება, მის კაცთმოყვარეობას და მამულისადმი ჯეროვან პატივისცემას თვით მისი საქმენიც ამტკიცებენ. საკმარისია გაიხსენოს კაცმა ხსენებული ეკლესიის ნაშთი, თფილისში სახალხო თეატრის შენობა და მასთან სხვა მეტად მრავალი უთვალავი საქმენი და მით დარწმუნდებიან ნათლათ ჩვენგან მოთხრობილს ქვემარტებაზედ, ჩვენს დროში იშვიათია ისეთი პირების პოვნა და ისიც ჩვენში, ქართველებში, ამიტომ მე ვუწოდებ მას, როგორც მეტად მაღალ თვისების ადამიანს.

როგორც ვსთქვით, ბათუმის ქართველ კათოლიკეთ ეკლესია არის თვალი მთელის ბათუმისა. იგი ცხოველის მყოფელის მიმხვედრეობით უნდა ასულდგმულვებდეს ყოველ ქართველ კათოლიკეთ გვაროვნულს ცნობებს. ეკლესიის ადგილი არის საკმარისად მშვენიერს ალაგას, თითქმის ბათუმის შუაგულად გახდება ოდესმე, რადგანაც მის დასავლით და სამხრით დიდი ძალი სახლები შენდება, მასთან ერთად ახლოა რკინის გზის სადგური, ქართველთა და ბერძენთა სკოლები და მასთან სხვა ღირს შესანიშნავი სახლები და დაწესებულებანიც. ბათუმის აღწერაში ეს ტაძარი დაიჭერს უპირატეს ადგილს არა მარტოდ ეკლესიის ნაშენობით, არამედ ხელოვნურის და მხატვრულის შემკობილებითაც. ეკლესიას ფართო ადგილი უნდა, გალავანიც საკმარისი დიდი აქვს. ეკლესია მთლად ნაშენია ბიტონი და ქუთაისის წითელის და ყვითელის ქვით. საძირკველის ნიადაგი კარგა ძირიდამ არს გამაგრებული ცემენტის ნაღმებით. მერე შემოდამ გადატანილია ეკლესიის იატაკი, ცემენტითვე, იატაკს თავ-თავის ალაგას აქვს შესანიშნავი ცემენტისავე სვეტები, მნუ ბო-

ძები, რაზედაც მკიდროთ დამყარებულია მთელი ტაძრის სიმაგრე.

ეკკლესია აღგებულია გოტიკურ-რომაულის წესით. ესეც კარგი, საკმარისი მაგალითია ჩვენს ქვეყანაში, გოტიკურ-რომაულ სტილით შენებას სრულ იშვიათად მისდევენ, უფროს ბიზანტიის სტილით აკეთებენ. ეკკლესიას სიგძე აქვს 16 საფენი, სიგანე—11 საფენი, სიმაღლე ძირიდან—21 საფენი, ე. ი. გუმბათამდე. ძირს, მიწიდან იატაკამდე ორი საფენის სიმაღლეზეა აყვანილი კედლები, მასზედ დაიწყება იატაკი. ეკკლესიას აქვს მარჯნივ და მარცხნივ შემდეგი სანათურები: ოთხი სანათური ერთ მხარეს, ოთხი მეორეს, ტრაპეზის გასწვრივ კედლებშიაც მარჯნივ და მარცხნივ აქვს კარგი ორი დიდი სანათური, ყველა ეს სანათურები ეკკლესიას შინაგან ზომიერის სინათლით მოსვენ. სანათურებს აქვსთ თავიანთ შესაფერი სიგძე-სიგანე. ეკკლესიის კარის ბქეს მისავალი აქვს სამ კუთხედ, ე. ი. ეკკლესიის წინა კედელს მთლად საზღვრას გარემო კედლის კუთხებამდის და ამ ასავალსკიბეს სამი კარი აქვს შესავალი, ერთი შუაში და ორი მარჯნივ და მარცხნივ. ეკკლესიას ქვედა ანუ მიწის ნიჟადაგის სიმაღლიდან აყვანილს კედლებსაც კი აქვსთ თავის შესაფერი სანათურები, რომელნიც შესაფერად ანათებენ ძირსაც, აქვე მოთავსებულია ელექტრონის განათების მანქანები, რომელნიც თავისუფლად მოძრაობენ, ეს ძირის ნიჟადაგი თითქმის ამ საელექტრო მანქანათა დასადგმელათ არის მომზადებული, თუმცა კეთების დროს ამის ფიქრი არავის ჰქონია. გარეგან ეკკლესია ნაშენია თლილის ქვით და ცემენტით. ყოველი კარის და იატაკის ფაიები აყვანილია წითელის ქვით, ასევე აყვანილია გოტიკურ-რომაულ წესით გაკეთებულ გუმბათის სვეტები, ფაიები და გუმბათებისათვის შესამკობელი ზღვილები და სიმაღლენი.

საკურთხევლის უკან, ეკკლესიის კედელს აქვს ერთი შესავალი, საიდანაც ეკკლესიაში მრავა მწირველი მღვდელი შესავალს აქვს მშვენიერი ცემენტის კიბეები.

ეკლესიის ყველა სანათურებს ირგვლივ ავლია მშვენიერი ჩუქურთმის ხელოსნობის ნაკეთობა, ნაკეთობა შესანიშნავია თავის დროის ოსტატობით. ეკლესიის ქერი გაკეთებულია რკინის ბოძებით და დახურულია კარგის, მაგარის რკინით. ზეიღამ დაფენილია კარგის თუთიათი. ეკლესიას აქვს სამი გუმბათი, სამივე გოტიკურათ ნაკეთი, ორი ტაძრის აღმოსავლით, მისავალ კარის ცოტა ქვემოთ და მესამე გუმბათი შუა ტაძრის ქერზედ სდგას, რომელიც თავის მოქარგულობით მშვენიერად ამშვენებს მთელს ეკლესიის გარეგან სახედველობას. ეკლესიის ყოველი კედლის გადასახვევ-გადმოსახვევი შემკობილია მშვენიერის ოსტატურის ნაკეთულებით. უნდა დავუმატოთ, რომ მეტად მშვენიერია ეკლესიის გუმბათები და ნამეტურ შუა გუმბათი, რომლის მეტად კაპწია ქვისა, თუ თუთიის ფაიები მეტად მშვენიერს ოსტატობას წარმოადგენს. ეკლესიას აქვს თავ-თავის ალაგას შესაფერი ფარლალალები (ვაზღუშნიკი), მთელის ეკლესიის გარეგან სახე წარმოადგენს ერთს მეტად დიდს, მშვენიერს გოტიკურს ჩუქურთმიანს ფერადის ქვით შემკობილს სანახაობას.

ყოველი კედელი, ყოველი კუთხე, როგორც შეწეული, ისევე გარე გაწეული, პატარა თაღები და სხვა ასეთ უსაჩიროეს კედელთ ნაწილები თავთავის შესაფერის ზომის თაღებით და სიღრმით არიან გადამბულნი, ერთი ნაწილის სიგძე, სიგანე, სიღრმე და სისქე მეორე ნაწილის გარეგან სახეს არაფრით ლალატობს და ეშესამება. მოკლეთ უნდა ითქვას, რომ ეკლესიას დიდი ხუროთ-მოძღვრება ეტყობა, აქ, როცა გორც კანონიერი ზომა არის დაცული სიგძე-სიგანის მხრით, ისევე დაცულია ყოველივე სხვა კედლის ნაშთები, ნაწილები და სხვანი. მკოდნე კაცებმა სთქვეს, რომ ამ ტაძრის ყოველივე ისე კარგათ არის შესრულებული რაისა გამო იშვიათია, რომ სადმე ასეთის ოსტატობით რამე გაკეთდესო. ამ შენობას დიდი გულსმოადგინება ატყვიანო. აქ შეერთებულს შრომასთან წრფელი ნატვრა და ხატვის სიყვარულიც უნდა ყოფილიყოს განღებებული. ყოველი განაკეთებელი როგორც

კედელი, ისევე იატაკი, ყავრული და გუმბათები გაკეთებულია მეტად მაგრა, მკვიდრად, ისე რომ იგი ასე იქნება საუკუნეთა განმავლობაში და მას ვერ დაანგრევენ ვერც ქარი, წვიმა, ზღვის ქარიშხალი, სეტყვა და დროთა მიმდინარეობის მცხოვრებთ მტრული მახვილი.

ტაძარს წინა კარის, ანუ დასავლეთის შესავალის ზემოთ, მარჯვნივ და მარცხნივ ორს ალაგას საკმარისად წმინდა ქვის დოლაბებში წითელ ქვაზედ გამოქანდაკებულია მთელის ტანით წმიდა ნინო და ანდრია მოციქული. ორივე შესანიშნავის სანახავობის არს და კაი ოსტატობითაც ნაკეთი, ქვის სურათის გარეგან სახე და მის ხელოსნობის ოსტატობა მკაცრათ ემსგავსება პერგამენტულ ქალღმერთს და ან ძველად ეკკლესიის კედლებზედ ფერადის წამლებით დთხატულს სურათებს. ეს ორი სურათი მოასწავებს შემდეგს: ანდრია მოციქულს პირველად შეხვდა საქართველოში შემოსვლა და ქრისტეს სარწმუნოების ქადაგება. ამიტომ, ქართველთა წინაშე, მოციქულების შორის უპირატესი მნიშვნელობა ამას უნდა დაეთმოს, რადგანაც მოციქულთა რჩევით ანდრია მოციქულმა პირველად შემოსდგა ფეხი საქართველოში და ქრისტეს სწავლა იქადაგა.

წმინდა ნინო, ნიშნავს ვითაარცა საქართველოს პირველ განმანათლებელი, ანუ ქრისტიანობის სწავლის შემომტანი და გამავრცელებელი ქართველთ შორის ყოველ სურათს აქვს თავის შესაფერი ქართული წარწერა ევროპაში ამოჭრილი, ხოლო ეს ქართული წარწერანი პირველ გაკეთების დროს კი გაკრულ იქმნა სურათების წინაშე და მცირე ხნის შემდეგ კი რაღაც მიზეზების გამო აღებულ და შენახული. როგორც ეს ქვაზედ ამოჭრილი სურათები, ისევე მეტად საყურადღებოა ტაძრის გარეგან კედლების წითელ ქვებზედ ოსტატურათ ამოჭრილ ჩუქურთმიან ქვები, რქები, ერკემალნი, წოწოლა ფაიბთა, სვეტები და მათ ოსტატურად გათლამაწყობა და კედლებზე დამაგრება.

ეკკლესიის კარის შესავალთან, ორს მხარეს, აქვს მარმა

რილოს ქვები, რომლებზედაც მოიპოვება ქართული და ფრანგული წარწერა, წარწერა მოწმობს ამ ეკკლესიის აღმშენებელთ ცნობას, აი ესეც ქართული და ფრანგული წარწერა:

„ტაძარი ესე უფუჲად წმიდა ღვთის-მშობლისა მარიამისა, თვისის ზღუდითურთ, აღუგე შე სტეფანე კოსტანდინეს ძე ზუბალაშვილმა, საცხონებლად სულისა ჩემისა, მშობელთა, ძმათა და დათა ჩემთასა“.

„Cette église sous le vocable de la Nativité de la Sainte Vierge, avec clôture, a été erigée par Etienne Constantinovitch Zoubaloff pour le salut de son âme, pour le repos de l'âme de ses parents et pour le salut des âmes de ses frères et soeurs“.

18 $\frac{IV}{12}$ 98 ————— 19 $\frac{VI}{30}$ 02

ქართული წარწერა მშვენიერის შავის ასოებით არს ამოჭრილი. ამავე ტაძარს აქვს ორი შესაფერი ზარები, რომლებზედაც მოიპოვება შემდეგი წარწერანი:— „ზარები ესე შევწირე შე სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილმა, ჩემ-მაჲრ აღგებულს ბათუმის ქართულს რამის კათალიკთა ეკკლესიას“.

შინაგან სახე და მოწყობილება ეკკლესიისა ბევრად აღემატება გარეგან ეკკლესიის სინაზეს და მშვენიებას, გარეგან ეკკლესია უფრო პატარა სჩანს და შიგ კი გარეგანზედ უფრო მეტი არს, ვრცელი, თითქოს ეკკლესია თავის შინაგან სივრცით გარეგან სახეს არ ეთანხმება. მთელი ტაძრის შინაგან სიგძე-სიგანე, სიმაღლე და იატაკ-ქერი მოწყობილია სუფთად და კარგად. ტაძრის ყოველს მხარეს ანუ მარჯვნივ და მარცხნივ ატანილია ოთხ ოთხი კარგი სვეტები, რაზედაც განისვენებს მთელი ეკკლესიის ზედა სამყარო, ე. ი. მთელი ტაძარი. სვეტებს აქეთ იქილამ აქვს თავის შემამკობელი პატარა სვეტები, ანუ ფაიფები, კარნიზები, ყოველი ასეთი თუ იმათი პატარა ნიშნებიც კი ნაკეთ ნაგებია მშვენიერის ოსტატობით, სვეტები ისეა დაყენებული, რომ იგი ეკკლესიის სინათლის მისხივებას სულ არ ეწინააღმდეგება.

ტადარი დატენილია მშვენიერის მარმარილოს მოზაიკის ქვით, ასე რომ მთელი იატაკი ერთს გაერთიანებულს ხელოსნობას წარმოადგენს, მშვენიერი სახილველია, იატაკზე ეკკლესიის კედლები ერთი საჟენის სიმალღემდის ატანილია თეთრის და შავის მარმარილოს ქვებით. მარმარილოს ქვები მთელს ეკკლესიას აკრავს ირგვლივ წინიდგან, იგი ნაკეთებია მეტად სუფთად და მშვენიერად რაც კაცის თვალს თვისკენ იზიდავს თვისის სანახაობით. მაზედ მუშაობდენ ევროპიელთ ხელოვან ხელოსნები, რომლებშიაც რამდენიმე ქართველი ხელოსნებიც ვნახეთ, რამაც გაგვაკვირვა. ეკკლესიას აქვს თავის შესაფერი მოწყობილობა ხალხის დასადგომად. მარცხენა მხარეს, მეოთხე სვეტის წინ გაკეთებულია მარმარილოს ქვით მშვენიერი სამქადაგებლო კათედრა. სამქადაგებლო კათედრა და მისი მარმარილოს კიბე, ანუ მქადაგებლის აღსავალი დიდს ყურადღებას იზიდავს თვისკენ.

ეკკლესიას აქვს თავის შესაფერი ტრაპეზი (საკურთხეველი) საკურთხეველს წინიდან აქვს გაკეთებული მშვენიერი მარმარილოს ქვის სურათების აივანები, რომლის წინაც მაზიარებლები მივლენ და დაიხოქვენ. ტრაპეზს რთავს მღვდლის სამწირველოს მშვენიერი მარმარილოს ქვის ანალოდია, ზემოდამ გაკეთებული აქვს იორდანეს მსგავსად მშვენიერი ზედსადგომი, სამშვენი. ირგვლივ ანუ ოთხ-კუთხედ საკურთხეველი წარმოადგენს მშვენიერ საეკკლესიო ნივთებით შემკობილობას. საკურთხეველის გვერდებზედ მარჯვნივ და მარცხნივ არს მშვენიერი ოთახები, სადაც შეიმოსებიან მღვდელნი და სადაც ინახება საეკკლესიო და სამღვდლო ყოველნაირი ნივთიერებანი და შესამოსელნი.

ეკკლესიის კარის შესავლის ზემოთ არის გაკეთებული მშვენიერი თლილის ქვის აივანი, შესაფერის სივრცის, სადაც დადგმულ არს საეკკლესიო არგანი. აქვე მოთავსებულ არს მგალობელთა გუნდის ალაგი და მასთან მრევლიც დიდი რიცხვი დაეტევა, რადგანაც აივანი საკმარისად დიდი არის. იგი ეკკლესიაში კარგად სჩანს, აღსასვლელი კიბეც კარგად

არის ნაშენი და მალლა აყვანილი. ამ აივანს ქვეშ, ორს სვეტზედ, ორს მარმარილოს ქვებში ამოჭრილია აიაზმის წყლის ემბაზი. მთელი ეკკლესიის შინაგან კედლებთ განყოფილება ერთი მეორეს კანონიერის სახით და გადაკავშირებით მისდევს.

მთელი ტაძარი, იატაკიდან გუმბათის სიმაღლემდე დახატულია ფერადის წამლიანის კოხტა ხელოვნურის ოსტატურის ხელოვნებით. მხატვრობა არს მრავალ ფეროვან წამლებთაგან შემდგარი, ყოველ წამლის საფერავს და ხმარების ზომასაც დროის შესაფერი ოსტატის სამხატვრო ოსტატობა ანუ ხელოვნება ეტყობა. ეკკლესიის კედლებზედ ირგვლივ ანუ მთელს ტაძარში დახატულია ძველის და ახალ აღთქმის მოძღვრების სურათები, გუმბათის ქვეშ დახატულია ოთხი მახარებელი, რასაკვირელია ისტორიულის ცნობილის სახით და მხატვრობის მოყვანილობით.

ეკკლესიის სანათურების ზეიდან ირგვლივ ჩუქურთმიანი ამოჭრილის ხელოვნებით დახატულია მოციქულნი.

საკურთხეველის ზემოდან ქერის შუაზე დახატულია მღვთის მშობლის დაგვირგვინება.

მარჯვნივ და მარცხნივ საკურთხეველის ზემოთ, კედლებზე დახატულია წმინდა პეტრე და ამის შემდეგ წმინდა რომის პაპნი: ლინო, კალეტო და კლემენტო. უნდა მოგახსენოთ, რომ აქ პეტრე მოციქული მოხსენებულა როგორც რომის პაპი. რომის ეკკლესიის უმთავრეს პაპათ ეს ოთხი პირი ითვლება. პეტრე, ლინო, კალეტო და კლემენტო. ტრაპეზის ზემო მხარეს დახატულია მშვენიერი გუმბათი ლურჯის ცის ფერით შემკობილი და ბრწყინვალეს ვარსკვლავებით მოქარგულ-მოჭედილი.

ყველაზედ უფრო საყურადღებოა ეკკლესიაში შინაგან კედლებზედ ჩუქურთმიანის მოქარგულობით მაცხოვრის ცხოვრებიდამ: ტანჯვა, წამება, გარდამოხსნა და სხვა ამ გვარნი. რაც კი იესოს ცხოვრებას „სახარების“ მოთხრობითაც ეთანხმება. სადაც კი კედლებზე სურათები არ არის დახატული, იქ დახატულია ოქროს ვარაყიანის და ფერადის წამლებით

სხვა და სხვა არშეები და სხვა და სხვა შესამკობელნი.

ეკლესიას მეტად კარგად ამშვენებს მაცხოვრის ცხოვრებ-
ილამ გაკეთებული ხატები, რომელთა ოსტატობა მხილველთა
თვალს სწრაფათ იზიდავს თვისკენ. ეს ხატები ამოჭრილია პატარა
მარმარილოს ქვებზედ და დახატულია ფერადს წამლებით,
თავ-თავის შესაფერის თვისებით ისე, როგორც რიგია და რა-
საც მხატვრობის ხელოვნებაც მოითხოვს, ამ სურათებრს გარ-
და ეკლესიას სხვა სურათებიც აქვს, რომელნიც კარგათ რთა-
ვენ ეკლესიის მხედველობას. სხვა რამ ნახატები და ამგვარ-
ნიც თავის შესაფერად აქვს. ყველა ეს მხატვრობა დიდის სა-
ხედველობით რთავს შინაგან სახეს ეკლესიისას.

ეკლესიას აქვს ოთხი დიდრონი, მშვენიერი ბრონზის
და ბროლის მინებით შემკობილი ჭალები. ამას გარდა ეკლესი-
ას ამშვენებს ოცი მშვენიერი კედლის სამ ტოტიანი შან-
დლები. ყველა ესენი რასაკვირველია ელექტრონის სინათ-
ლით იქნება განათებული. ეკლესიაში წმინდა სანთელი ხმა-
რებული იქნება მხოლოდ საკურთხეველში, მღვდლის წინა-
შე, ტრაპეზზე. სხვაგენ-კი ამ გვარი არა იქმნება რა. თვით
ელექტრონის სინათლით ირგვლივ არს შემოვლებული რო-
გორც ეკლესიის შინაგან სივრცე, ისევე გარეგან და სხვა.
ეკლესიის კარის შესავალში, ქართულს ენაზე შემდეგი წარ-
წერა აქვს: „მოგედით თავგანის გსცეთ და უკალობდეთ უფაღსა“.
შემდგომ ამის დაწერილია ლათინური ეს წარწერა:

„Orantibus in loco isto dimitte deccata populi tui Deus“
ე. ი. „შეუხდე, ღმერთო, ცოდვანი ერსა შენსა, რომელნიც მოგე-
დენ საღოდვას ადგილსა ამსა“.

ეკლესიის გალავნის კარის წინაშე მოზაიკით დაწერი-
ლია შემდეგი რიცხვი.

18 $\frac{12}{II}$ 98 ————— 19 $\frac{21}{IV}$ 02

ე. ი. 1898 წ. შენობა დაუწყევით და 1902 წ. დაუმ-
თავრებიათ. მშვენიერს ეკლესიას აქვს თავის შესაფერი ეზო
და კარგი გალავანიც, გალავანში გაკეთებულია ძირილამ მშვე-

ნიერის ქვითა და ცემენტით, მის შემდეგ მოაჯირიღამ ატანილია მშენიერი ქვის კარგი მოაჯირის ფაიები და ასე ამ გვარად ერთი ფაია მეორეზეა გადატანილ-გადაბმული. ხოლო რაც შეეხება ფაიების შუა ვაკეთებულია რკინის მოაჯირები, რაის მეოხებითაც ერთი მოაჯირი გადაბმულია მეორე მოაჯირზე და ასე და ამ გვარად გადატანილია ერთი მეორეზე და მით არის შემდგარი მთელი ეკკლესიის ირგვლივ მაგარი გალავანი.

ეკკლესიის ყოველს შინაგან ღირსებას ცხადლივ ამკობს და ამშვენებს შემდეგი ლათინური წარწერა: »Cibayrt nos Downus ex adipé frimente et de petrs, melle sasturavrt nos«.

ამის ქართული სახარების თარგმანი: „გვგაჭმა სიძახისაჲ კან იფქლისა და კლდისა თაფლისა განგვადღო ჩვენ უფალმან“. აი ეს გახლავთ აღწერა ყოველივე ნაშთის, მხატვრობის და ან სხვა რამ საყურადღებო მხარეების ხსენებულის ტაძრისა. ჩვენ აქ დაწვრილებით ვერ აღვწერეთ ყოველივე ნაკეთობისა, მისი აღწერა არც არის საჭირო. ჩვენ ეს ავსუხსნეთ ისე, როგორც ტაძრის აღწერის წესი მოითხოვდა, ცხადი საქმეა, რომ რაც ეს ტაძარი ღღეს არის, ის ხვალ და ზეგ ათჯერ და ოცჯერ მეტი იქმნება. იგი დაწინაურდება როგორც შინაგან, ისევე გარეგან, ამას ფიქრი არ უნდა, რადგანაც ბათუმის მცხოვრებთ შორის რამდენათაც ქართველ-კათოლიკები არიან, მათზე მეტათ ირიცხებიან უცხოელები, მაგალითად ფრანკუზები და სხვანი და მათთან ერთად პოლონელებიც.

მხოლოდ ამ ტაძრის მეოხებით უხდებათ ურთი ერთ დაკავშირება, აქ იკრიბავს თავს ევროპიის კათოლიკე სარწმუნოების მადიარებელთ ერთა რიცხვი, რომელნიც კი ბათუმს მოდიან ევროპიის გემებით. ესენი რა მოვლენ და ნახავენ ხოლმე ბათუმის ასეთს ძვირფას ტაძარს, მას კარგად ათვალიერებენ, შინჯავენ ყოველ სანახაობას, ინუსხავენ თავიანთ მოგზაურობაში და მერე ევროპიულს ენებზედაც გარდასცემენ ამ ტაძრის არსებობის ამბებს და იმასაც, თუ იგი ვისგან

არს აღშენებული, რომელ ტომის კათოლიკეთათვის და ან იგი დღეს ვის საკუთრებას შეადგენს, ვინ და რა ტომის ენის სამფლობელოთ ითვლება ეს ტაძარი, სად არის ამ ერის ენის საუნჯის ტრაპეზი, საიდგან ისმის ამ ენით მრევლის წინაშე ცხოველი ქადაგება მშვენიერის და მეტად ხელოვანის სამქადაგებლო კათედრიდამ. თუმცა ეს ასეა და ამდენი სამაგალითო მხარეები აქვს ამ ეკკლესიის მფლობელობის გარემოებას. მაგრამ მას მაინც შეიძლება რომ მომავალში მრავალ ნაირი განსხვავებითი მომავალი მოეწლინოს. ვინ იცის ყველაფერი შესაძლებელია, რადგანაც ქართველი ერი ძლეულია ყველაფერში, დაძაბუნებული და მცონარე. ასე რომ უკუღმართი ძლევა არ იქნება ძნელი და მოუვლენელი.

დასასრულ უნდა ვსთქვათ, რომ ამ ძვირფას ტაძრის აღშენებაზე დახარჯულია თითქმის ჩვენის მამულის შვილის სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილის საფასი, ეს პირია ამ ტაძრის დამაარსებელი, მან ჩაუდგა მას სამოქმედო ძალა და პირობები, ამით მარად მოსაგონარნი არიან იგინი და მოსაგონარნი ის მანდილოსანი მათი მშობელიც, რომლის ხსენებასაც ეძღვნის ეს ტაძარი. როგორც ვსთქვით, რამდენათაც სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილია პატივ-საცემი, იმდენისავე თანაგრძნობისა არის მამა ანსელმო მღებრიშვილი. ამ მოძღვრის შესახებ ჩვენ აქ არას ვიტყვით, რადგანაც მას ამის სურვილი არა აქვს, მოვიყვანთ მხოლოდ იმას, რომ მთელი ამ ტაძრის შრომის და ვაი-ვაგლახის გაძლოლა მარტოდ მას ეკუთვნის, იგია მისი წინამძღვარი და ჩვენგან მისი შრომის ანუსხვა არ არის საჭირო. ვინც ამ ნაშთს ნახავს და ის მამა ანსელმოს შრომასაც გაიხსენებს, მაშინ ცხადათ დარწმუნდება მასზედ რომ ასეთი შრომის ატანა და გაძლოლა ერთი კაცისთვის მეტათ ძნელი უნდა იყვეს. მაგრამ იქ სიძნელე ეცემა და ვარდება, სადაც კაცის ენერგიულს ცდას და მხნეობას თავისებური მიმოსვლა აქვს და საქმის სიყვარული, მამა ანსელმო არის შრომის მოყვარეობა. ცდა ყველა საქმეში, ოსტატურად გარჯა, მასთან უხვად დაჯილდოვებული მა-

მულის სიყვარულით, პატივის ცემა ქართველობის, ქართულის ეკლესიის, ენის და ყველა ესენი კი რასაკვირველია ცხადი და უმთავრესი ძალა არის ხსენებულის ძნელის საქმის შესრულებისა. ამიტომ მამა ანსელმოს სადიდებელ სიტყვად და სარკვედ კმარა ჩვენს თვალთ წინ სახილველად თვით მისივე შრომის ნაყოფი. აქ მოვიხსენებთ შემდეგსაც, რომ ამ ტაძრის შენების დროს, მამა ანსელმოს თანაშემდედ მღვდლობდა პატრი ალოიზ შამირხანოვი. წარჩინებულის მამულის შეილობით ავსილი და სპეტიკი მოძღვარი თავის მოვალეობის წინაშე.

დასასრულ ჩვენგან მარად მადლობა უნდა ეძღვნას როგორც სტეფანეს მშობელთ, ისევე მის ძმებს: იაკოფს, ჰეტრეს, და სხვათაც, რათა მათის შეერთებულის ცდითა და შრომით ბათუმის კათოლიკობას ეს ძვირფასი ტაძარიც აღუშენდათ, კურთხევა ამის დანიშნული გახლავთ 5 მაისს, 1903 წ., რაის გულისთვისაც თვით სტეფანე ზუბალაშვილმა სარატოვიდამ კათოლიკეთა ეპისკოპოსიც მოიწვია და რომელმაც უნდა აკურთხოს ეს ტაძარი. დავსძენთ, რომ საქართველოში კათოლიკეთ ეპისკოპოსნი 1743 წლის შემდეგიდამ დღემდე არავინ მოსულა. ამდენი ხნის განმავლობაში, ეს თითქმის პირველი მაგალითია. პირველად გაიხლებათ ეს მღვდელ-მთავარი საქართველოში.

ბათუმის ეკკლესიის კურთხევა.

ქართველ კათოლიკეთ ეპისკოპოსთ ისტორია მეტად საინტერესოა. საინტერესოა აგრეთვე იმ მღვდელ-მთავართ ვითარება და ერთან დამოკიდებულება, რომელნიც კი საქართველოში სცხოვრობდნენ და განაგებდნენ. მათი სასულიერო მოქმედება მჭიდროთ არის გადაბმული საერო საქმეების მართვასთან. პირველად, საქართველოში, კათოლიკეთ ეპისკოპოსის კათედრა განწესდა XIV საუკუნეს, ანუ 1327 წ. 21 ნოემბერს. პირველ ეპისკოპოსად განწესებულ იქმნა ეპისკოპოსი იოანე ფლორენციელი, დომინიკიანელების რიგისაგან, ამ დროს, რომში განაგებდა პაპი იოანე XXII-რე. საქართველოში ეპისკოპოსის კათედრის განწესების შესახებ პაპმა ბულლაც გამოსცა. ეს ბულლაც საყურადღებოა ჩვენთვის. მოხსენებულია, რომ „საქართველს სამეფო დედა ქალაქ თბილისში მწესდება ქართველ გვარის კათოლიკეთათვის საეპისკოპოსო კათედრა“. ამიტომ საჭიროდ ვრაცხთ, რომ აქ მოვიყვანოთ თვით ეს „ბულლაც“. აი:

— „პაპი იოანე XXII თავის საუფარველ შვილს იოანე ფლორენციელს. აღმორჩეულს ეპისკოპოსს თბილისისას. როგორც წარსულში გავრცელებული ქრისტეს სარწმუნოება, ისე ახლა დღითიერი წმინდასახელის პატრიარქის მისამატებლად, გამოძიებით სხვა და სხვა ჯერჯერობის მიზეზების, ძმებისაგან შეგუდიანებულთა, ბოლოს გარდავსწავიტეთ ჩვენის სამოციქულოს შეძლებით, რომ დაწესებულიყო ჩინებულს თბილისის ქალაქის საეპისკოპოსო კათედრის ადგილი, რომელიც იმყოფება საქართველს სამეფოში. ვინებეთ, რომ ეს თბილისი მამავალში მუდამ საეპისკოპოსო ქალაქად დარჩეს ჩვენის სრულის შეძლებით და ჩვენის შეკითხვითა, როგორც ზემოთ ვსთქვით დამტკიცებით განვსაზღვრეთ, რომ დაარსდეს თბილისის ქალაქში საეპისკოპოსო ეკკლესია და მიეცეს მას დიკსეული ტიტული-თბილისის ეპისკოპოსისა

გვლავ ჩვენ თვალთ თქვენკენ მოვაქცევთ, რომელიც განწესებულ ხართ მასწავლებლად, მოქალაქედ ძმათა რიგისაგან, მეცნიერთ წმინდა

წერილებით, რომელთაც იცნობთ თქვენ ზირფუნუდად, მაგ ადგილების გარემოებათა და საჭიროებათა რომ მრავალნი მოაქციეთ ღვთიური სიტუვის ქადაგებით და შესძინეთ იესო ქრისტეს, გაქვს კეთილი გუფი, წმინდა საწმუნებისა, წმინდა ცხფრება, კეთილი ფოფაქტევა და სიბრძნით საფსე მრავალ ნიჭ-სათნობითა, რფგორც შეტუფობილი გვაქვს საწმუნო მფწმისაგან, რომელნიც გრაცხვენ შემძლე ღირსეულ ზირად. მით სრულის სამოციქულო შეძლებითა ჩვენითა და შეკითხვითა ჩვენი ძმებისა გადგენთ ზემოხსენებულს თბილისის ეკკლესიასა ზედა ეპისკოპოსად გამოძიებისა და ფოფლის ფრის განხილვის შემდგომად“.

ზაზი იოანე XXII.

„მიეტა ზვინონს 1329 წ. XIV ნოემბერს“.

ასეთი „ბულოები“ შემდეგ დროის ეპისკოპოსთა ცდლოდათ, ყოველთის ეს ეპისკოპოსნი მოიხსენებიან როგორც ქართველ გვარის კათოლიკეთა ეპისკოპოსნი, რომელნიც იწოდებოდნენ ყოველთვის თბილისის ეპისკოპოსად.

პირველ მღვდელ-მთაფრის განწესება ქ. თბილისს იქმნა, როგორც საქართველოს სამეფო დედა ქალაქში, აქვე აღშენდა მაშინათვე საეპისკოპოსო ტაძარი. ერთის ეპისკოპოსის გარდაცვალების შემდეგ ყოველთვის მეორე ეპისკოპოსი ინიშნებოდა. ასე და ამ გვარად, საქართველოში, ქართველთ კათოლიკეთ მღვდელ-მთაფარნი საშუალ საუკუნოებიდამ ინიშნებოდნენ და დღემდე რომის არქივებში მ. თამარაშვილის საშუალებით პოვნილ იქმნა სხვა და სხვა ძვირფასი მასალები, რომელ მასალების საშუალებითაც ჯერჯ-ერობით მხოლოდ შემდეგ მღვდელ-მთაფართ სახელები ვიცით, რომელთაც საქართველოში უცხოვრიათ, თბილისის ქართველ-კათოლიკეთ კათედრაზედ მსხდარან და მით უმწყსიათ საქართველოს ქართველთ გვარის კათოლიკე საერო და სასულიერო საქმენი.

ეს მღვდელ-მთაფარნი არიან შემდეგნი პირნი:

პაპის იოანე XXII-ის დროს, „განწესებულ იქმნა თფილისის ქართველ-კათოლიკეთათვის მღვდელ-მთაფრად იოანე ეპისკოპოსი, ფლორენციელი“. ამისთვის პაპამ „ბულოც“

გამოსცა 1329 წ. 21 ნოემბერს 1348 წ. გარდაიცვალა ეს ეპისკოპოსი, ამიტომ 1349 წ. პაპის კლემენტო VI-ის ბრძანებით განწესებულ იქმნა მღვდელთ-მთავარი ბერთნარდო კოლეთი, დომინიკიანელების რიგისაგან. ამ მღვდელთ-მთავარსაც ებოძა პაპის „ბულა“ ეს მღვდელთ-მთავარი საქართველოში 7 წელს დაშთა, შემდეგ იგი პაპის ინოჩენცოს ბრძანებით გარდაყვანილ იქმნა გერმანიაში, ეპისკოპოსად, ამის მოადგილეთ განწესებულ იქმნა ეპისკოპოსად ბერთრამო, დომინიკიანელების რიგისაგან, ამ ეპისკოპოსმა განაგო კარგა ხანი, გარდაიცვალა 1391 წ. ამიტომ, მის ალღას პაპმა ბონიფაციო XI-ემ თბილისის კათედრაზედ დანიშნა ეპისკოპოსად ლეონარდო ვილაკოელი. ამის შემდეგ პაპმა მარტინ V-ემ 1425 წ. ეპისკოპოსად განაწესა ივანე სანკტემიქალელი. ივანე ეპისკოპოსის შემდეგ პაპის ალექსანდრე VI-ის დროს, თბილისის ეპისკოპოსად განწესებულ იქმნა ეპისკოპოსი ალბერტო-ანჯელი, ფრანკისკიანელების რიგისაგან. პაპის ნიკოლოზ VI-ის დროს, 1450 წ. განწესებულ იქმნა ეპისკოპოსი ალექსანდრე, დომინიკიანელების რიგისაგან. ამის შემდეგ განაწესეს ეპისკოპოსი ენრიკო, ეს მღვდელთ-მთავარი მიცვლილა 1461 წ. ამის შემდეგ დაუნიშნავთ მღვდელთ-მთავრათ ენრიკო ვონსტი. ეს გარდაიცვალა 1469 წ. 1470 წ. დანიშნულ იქმნა ეპისკოპოსი ივანე იმაქი, ავგუსტიანელების რიგისაგან.

ამ ეპისკოპოსებთ გარდა სხვებიც ყოფილან, მაგრამ მათი ცნობა ჩვენ არ გვაქვს. რადგანაც საქართველო რომიდან შორს იყო, მიტომ თბილისის ქართველ-კათოლიკეთ ეპისკოპოსის კათედრა დამორჩილებულ იქმნა სპარსეთში არსებულის ერთის კათოლიკის არხიეპისკოპოსის, გავლენის ქვეშ, რადგანაც იქ კათოლიკობა გაძლიერებული იყო და შესანიშნავი კათედრაც არსებობდა, XVI საუკუნის შემდეგ, თბილისის ეპისკოპოსის კათედრაზედ, აღარავინ დაინიშნა, მიზეზი სამეფოს არევ-დარევა იყო, მუსულმანთ ომები და შიშიანობა. მის შემდეგ ინიშნებოდნენ სხვა და სხვა რიგის მონო-

ზნები მართალია ამ დროდამ საქართველოში კათოლიკის მღვდელთ-მთავართ რიცხვი არ სჩანს, მაგრამ რაც შეეხება თბილისის კათოლიკეთ ეპისკოპოსის კათედრას, ეს კი ხელ-შეუხებლად დაშთენილა. მის გამგედ ყოველთვის მსხდარან მცოდნე სასულიერო პირნი, ცნობები არ გვაქვს და ვერც ვიტყვით გარდაწყვეტით, რომ XVI საუკუნის დამდეგიდამ, საქართველოში, კათოლიკის ეპისკოპოსნი აღარ ინიშნებოდნენ. ან მგზავრობით მაინც არ მოდიოდნენ. ამ საგანს ისტორიული ცნობების შეკრება გამოაჩენს. მ. თამარაშვილი საქართველოში ყოფილთ კათოლიკეთა მღვდელთ-მთავრებს სულცხრა პირს ასახელებს, ამათში ყველაზედ უდიდესად იოანე ეპისკოპოსი ბრწყინავს ფლორენციელი. სხვა მღვდელთ-მთავართა სახელები კი არ სჩანს, თუმც ეჭვი არის, რომ საქართველოში, ამ ცხრა ეპისკოპოსთ გარდა სხვანიც ყოფილან შემდეგ საუკუნოებში, მაგრამ მათი ცხოვრების ცნობა ჟამთა ვითარების მეოხებით იკარგებოდნენ, იკარგებოდნენ ეს მით უფრო, რადგანაც ხშირად ეს მღვდელთ-მთავარნი თავიანთ სამწყსოდამ სხვა და სხვა კუთხეებშიაც მოგზაურობდნენ. თვით იოანე ეპისკოპოსიც კი, საქართველოდამ რომში მიმავალი კონსტანტინეპოლს გარდაცვლილა 1348 წ. საქართველოში ამან იცხოვრა 30 წელი და 18 წელიწადი მღვდელთ-მთავრად იყო. ვგონებთ საკმარისი უნდა იყოს მის საფუძვლად თუ თბილისში კათოლიკეთ ეპისკოპოსნი რა ტომის ერისთვის იჯდნენ და განაგებდნენ

ეს რომ მართლაც საფიქრებელია ამას ცხადათ ასაბუთებს შემდეგი უცხო გარემოებაც. XVIII საუკუნის 1745 წლებში, საქართველოში. სამგზავროდ რომილამ მოსულან ორი ეპისკოპოსი. ესენი მცირე ხანს გორშიაც დაშთენილან, უსადგურნიათ იმ დროის გორის მცხოვრებ ქართველთ-კათოლიკე ზუბალაშვილების ოჯახში და გორის კათოლიკეთათვის მირონიც უცხიათ, ეპისკოპოსნი, რასაკვირველია, ყოფილან ლათინის წეს-რიგისა.

ამ მღვდელთ მთავართა შესახებ პატრი დონ გაბრიელ-ასლანიშვილი აი რა ცნობას იძლევა:

„1745 წ. 11 მაისს, რამელიც იუა დდე კვირიაკე, გორის კათალიკეთა ახალ აღშენებულ ეკკლესიაში წმ. სილიბისტრასი და წმ. გიორგისა, მე ფილიპე ეპისკოპოსმა მიწანი ვსცხე კატირინეს შვილს: გიორგისა, მარიაშს, ანასა, თინათინს, თამარს და სსვ.“.

ხსენებულ პირთ გარდა მღვდელთ-მთავარს სხვა და სხვა პირებისთვისაც უცხია მირონი. ცხადი ფაქტია, რომ კათოლიკეთ ეპისკოპოსნი საქართველოს კათოლიკობას თვით საეპისკოპოსო კათედრის გაუქმების შემდეგაც არ მოსპობიან, თუმცა ხშირად კი არა, მაგრამ იშვიათად მაინც სწვევიან.

მეორე ეპისკოპოსის ცნობა და სახელი არ სჩანს, ეს ცნობები პატრს დონ გაბრიელ ასლანიშვილს გორის კათოლიკეთა ეკკლესიის ერთს ძველს „ტიბიკონში“ მოუპოვნია, ცნობა ლათინურათ არს ნაწერი.

გორილამ საით გაემგზავრნენ ეს ეპისკოპოსები ამისი ჩვენ არაფერი ვიცით, ცხადია, რომ სპარსეთში წავიდოდნენ. ასე და ამ გვარად, სპარსეთში მიმავალ კათოლიკის ეპისკოპოსებ, არა შემთხვევაში არ ასცდებოდათ საქართველო დამის მკვიდრთ კათოლიკეთ ნახვა და მათი ცნობების შეტყობა. სხვათა შორის ზოგი რამ ძველის ცნობებიდგან სჩანს, რომ თბილისში. კათოლიკეთ მღვდელთ-მთავრებთაგანნი მგზავრობის დროს ყოფილან შემდეგი პირნი: მთავარ-ეპისკოპოსი ლუკა, მთავარ-ეპისკოპოსი სილიბისტრო. ქალდეველთა ეპისკოპოსი მარტიროს დორმალელი, ისაია ეპისკოპოსი სალმასტელი და ბევრიც სხვანი, რომელნიც მგზავრად გაივლიდნენ საქართველოზედ. ნამეტურ ხშირად მოსულან ქალდეველთა მღვდელ-მთავრები. ბევრს ისე გაუვლია, რომ მათი ცნობა არავის გაუგია. რაც შეეხება საქართველოში ცნობით და რომილამ მოწერილობით რომელიმე ეპისკოპოსის მოსვლის, ეს კი არ მომხდარა კარგა ხანია თითქმის 160 წელიწადია, რაც საქართველოს კათოლიკობას თავის მღვდელთ-მთავარი აღარ უნახავთ.

ვიტყვი, რომ რუს-ოსმალის ომის შემდეგ, როდესაც დასავლეთ-სამხრეთ ოსმალეთის საქართველო რუსეთის იმპერიის საქართველოს შემოუერთდა, მაშინ თბილისში ჩამოვიდა ართვინის კათოლიკეთა ეპისკოპოსი ზაქარიანი, რომელიც სომხის ტიბიკონის მღვდელთ-მთავრად ირიცხებოდა. და თვითონ კი შთამომავლობით ქართველი გახლდათ. ეს თვითვე აღიარა ერთს ქადაგებაში, რომელიც მან წარმოსთქვა თბილისის კათოლიკეთ ეკკლესიაში, როცა იგი მწირველი იყო და წირვაც სომხურს ენაზედ შეასრულა. ეს ეპისკოპოსი თბილისიდან 1879 წ. დაბრუნდა ართვინს. იგი ლივანას გარდაიცვალა. ნათესავი გახლდათ ბათუმში მცხოვრებ ქართველთ კათოლიკეთ მჭედლიშვილების.

დღეს, საქართველოს კათოლიკობა მიწერილია სარატოვის კათოლიკეთ ეპისკოპოსის კათედრაზედ. აწინდელი ეპისკოპოსი საქართველოში მოიწვია ჩვენის ქვეყნის მამულის შვილმა სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილმა. როგორც შევიტყვით, მღვდელთ-მთავარს უკვე გარდუწყებია მგზავრობა მისი საქართველოში მოსვლა მთელი საუკუნის განმავლობაში არის პირველი მაგალითი. მანვე უნდა აკურთხოს ბათუმის ქართველ-კათოლიკეთ მღვთის-მშობლის ეკკლესია, რომელიც აღშენებულ იქმნა: სტეფანე, იაკობ და პეტრე ზუბალაშვილების ფულით, მათ სამარადისოდ დაუყიწყარ დედის, აწ გარდაცვალებულის ელისაბედის სამახსოვროდ. რომელსაც მეტად დიდი ნატვრა ჰქონია ოსმალეთის საქართველოს რომელიც კუთხეში ქრისტიანობის ტაძრის აღგების. ეს ნატვრა მისმა შვილებმა უკვე შეასრულეს და ამ საქმის შესრულებამ შემთხვევა მისცა, რომ საქართველოში მოსულიყო აწინდელი კათოლიკეთა ეპისკოპოსი და ხსენებული ეკკლესია ეკურთხა. ამ ეკკლესიის ისტორიაში ეს შემთხვევა სამახსოვროდ დაშთება, ამ სამახსოვრო საქმის უმთავრეს მიზეზად კი კვალად სტეფანე და მის ძმების საქციელი ჩაითვლება, რომელთაც მისცეს მიზეზი მღვდელთ-მთავარს, რომ მას საქართველოში ემგზავრნა და მით გაეცნო თავისი უმჯარესი სამწყსო.

აწ ახლად განწესებული კათოლიკეთა ეპისკოპოსი ბარონ ედუარდ როპი, ტომით გერმანელია და თავის კვალად განვითარებული. მისი მოგზაურობა და ადგილობრივ მცხოვრებთ გვაროვნობის მხრით გაცნობა და ნახვა უეჭველია თავის შესაფერს ნაყოფს გამოიღებს და ქეშმარიტება იქმნება აღორძინებულად.

ეპისკოპოსი ბარონ ედუარდ როპი, როგორც ვიცით, უმაღლესად განათლებული პირია, მას ხალხთა ცხოვრების შესახებ შესაფერი წარმოდგენა ექმნება. იგი ბათუმს გარდა ახალციხესა და თფილისშიაც აპირებს მოგზაურობას, სრული იმედი გვაქვს, რომ ყოვლად სამღვდელო ამ უძველეს საქრისტიანო საქართველოს კათოლიკობას ისტორიულის ვითარებით გაიცნავს, მათში გამოიკითხავს ბევრს რამე საყურადღებო ცნობებს და მისი შეტყობით აღბეჭდავს თვის მღვდელთმთავრობითი სასარგებლო ნაფალსაც, ამის საშუალებით ყოვლად სამღვდელო მომავალის მეისტორიესთვის საყურადღებო მასალას დასტოვებს. მაშ ვინატრებთ სულით და გულით რომ ყოვლად სამღვდელოს მობრძანება როგორც სასარგებლო და მშვიდობიანი იყოს, ისევე იგი თავის მრევლისაგან მშვიდობით და სიყვარულის პატივისცემით დაბრუნდეს თავის სამწყსოში.

II.

მართალია რომ XVI საუკუნიდამ საქართველოს დედა ქალაქ თბილისში, კათოლიკეთ ეპისკოპოსის კათედრაზედ არ ინიშნებოდნენ მღვდელთმთავრულის ღირსებით დაჯილდოებულნი პირნი, მაგრამ ვინც კი ინიშნებოდნენ და რა ხარისხისაც კი იყვნენ, ყველა ეს სამოციქულო პირნი თავიანთის მღვდელთმოქმედების მხარეებით და მასწავლებლობით არ ჩამოურჩებოდნენ სამღვდელ-მთავრო ხარისხით დაჯილდოებულ პირებს. ასეთ ჩინებულ კათოლიკეთ მამანი საქართველოს დიდის ყურადღებით უმზერდნენ, ქართველთ ერს დამხმარებლებათ ევლინებოდნენ, იგინი იყვნენ როგორც წრფელი მოღვაწენი კათოლიკეთა მრევლის, ისევე მთელის

ქართველის ერის და მათთან ყველას მკურნალნი, დოსტაქარნი და ჯარა ექიმნიც. კათოლიკეთა მოძღვართ მკურნალობა და წამლობა ქებულია მთელს საქართველოში, ქართველ მეფეებსაც ყოველთვის რომიდამ მოსული მოძღვარნი ახლდნენ მკურნალებად, ასეთია მაგალითებრ პატრი ანდრია, ცნობილი მკურნალი XVIII საუკუნის ბოლოს, მეფე ერეკლეს კარზედ და პატრი ფილიპე 1830 წლებში.

დიდს დავალებას გარდა, ქართველთ კათოლიკეთ გარეშე, ლათინის წეს-რიგის პატრებმა, საქართველო გაიცნეს დაწვრილებით, ყველა მათგანი საქართველოს დაწვრილებით გაცნობას თითქმის საღმრთო ვალად სთვლიდა, ყოველი მოძღვარი, რომელიც კი რომიდამ მოდიოდა საქართველოში, იგი უპირველესად სწავლობდა ქართულს ენას, მწიგნობრობას, საქართველოს ისტორიას, უღრმესად თვით ქართველ ერის ცხოვრებას და მდგომარეობას ყოველ ნაირის მხრით, იგინი კარგად ტყობილობდნენ თვით საქართველოს სამეფო ვითარებასაც, მათ მოსახლვრე სახელმწიფოებსაც, მათ კარგად იცოდნენ როგორც საქართველოს სამეფოს პოლიტიკური და ეკონომიური მხარეები, ისევე უცხო სახელმწიფოთა. იგინი ძრიელ ხშირად ახლდნენ მეფეებს გვერდიდ და ბევრს რთულს სადიპლომატო საქმეებში მონაწილეობასაც იღებდნენ. ასეთია მაგალითებრ ნიკიფორე ირბაი, ფრა-ჯოვანო თადეოსი, რომელიც შაჰაბაზმა თეიმურაზ მეფეს მოციქულათ გამოუგზავნ, პატრი მავრო, რომელიც მეფე ერეკლემ 1781 წ. რომის სენატში გაგზავნა და მრავალნიც სხვინი ასეთნი და ნამეტურ პატრი ნიკოლა, რომელიც ერთ დროს, საფრანგეთის იმპერატორ ნაპოლეონ პირველთანაც იყო გაკზავნილი.

ამ მოძღვართა შორის ბევრი დიდათ მწიგნობარნიც არიან, მაგალითებრ ასეთ მწიგნობარ მოძღვართა საშუალებით, XVII საუკუნეში, პაპის ურბანუს VIII-ის დროს, რომის „კონგრეგაციას“ მოხსენდა საქართველოს ერის მდგომარეობა და ნამეტურ ქართველის ერისთვის წიგნის ბეჭდვის საქიროება.

„კონგრეგაციამ“ თხოვნა შეისმინა, რომში ქართული სტამბა გაიხსნა, 1626 წ. და 1629 წ. იქ პირველად ქართული წიგნიც დაიბეჭდა. წიგნები იყო შემდეგი: „ქართულ-იტალიური სლავაჲნი“ შედგენილი პატრის პაულინისაგან. „ქართული ანბანი“ საქართველოს კათოლიკეთათვის. „ჯგჯგის წიგნი“ ქართულ-იტალიურ-თათრული ღრამატიკა“ შედგენილი ნიკიფორე ირბახისა და სხვანიც. ამავე დროს, რომის „კონგრეგაციამ“ თვის უმაღლეს სამქადაგებლო სასწავლებელში განაწესა ქართული ენის კათედრა და მასზედ დაინიშნა ქართული ენის პროფესორი, რომელიც იქ ქართველ კათოლიკეთა შვილებს ქართულ ენას ასწავლიდა. ასეთ პროფესორები ყოველთვის იყო იქ. უკანასკნელ პროფესორად 1800 წ. ახალციხელი კათოლიკეთ მღვდელი გრიგოლ ბაღინოვი გახლდათ.

ქართველი ერის სამსახური ლათინის პატრებისაგან მართო სტამბის გახსნით და ქართული საჭირო წიგნების ბეჭდვით არ გათავდა. მათ შექმნეს დიდი ძალი წიგნები საქართველოს შესახებ. მათ სწერეს ქართველ ერის და საქართველოს შესახებ ძრიელ ბევრი ისტორიული და ეთნოგრაფიული წერილები. ასეთია მაგალითებრ სამეგრელოს ვრცელი აღწერა პატრი ლამბერტისა, რომელიც XVII საუკ. სცხოვრობდა და 18 წელს იმყოფა სამეგრელოში. იოსებ ზამპი, რომელიც იმავე დროს სცხოვრობდა და რომელმაც აგრეთვე დაგვიტოვა თვის ნაწერი საქართველოს შესახებ. ცნობილი პეტრო დელა ვალე, რომელმაც დაგვიტოვა შესანიშნავი აღწერა საქართველოს XVII საუკუნის გაჭირვებულს მდგომარეობის და ქართველთ უბედურის ემიგრაციის შესახებ, ნამეტურ მის, თუ რაც ამ ერს შაჰაბაზ ბარბაროსისაგან მოევიღნა და დაიღუპა. ბევრს კიდევ სხვა პატრებს და ეპისკოპოსებს უწერიათ საქართველოს შესახებ. ყველას ნაწერები კაცის გულს მაღალის სიბრალულით ავსებს, ბევრს რამ საყურადღებო მხარეებს აცნობებს ჩვენის ძველების შესახებ.

ასეთი შრომა და ამაგი ლათინის წეს-რიგის პატრებისაგან ქართველ ერს არას დროს არ დაღვეია. ასეთი ამაგდარი

მოღვაწე მოძღვარნი საქართველოში იყვნენ თვით საქართველოს სამეფოს წესების დასრულებამდე, ასეთია მაგალითებზე პატრი ნიკოლა, დამიანე და ამათ შემდეგ, ანუ 1835 წლებში, გამოჩენილი და მეტად ამაგდარი პატრი ფილიპე, რომელიც საქართველოს ერს დიდათ უყვარდათ, ამას პატივს სცემდნენ არა მარტო კათოლიკენი, არამედ მთელი საქართველოს ერი, რადგანაც პატრი ფილიპე მოძღვარს გარეშე იყო ხელოვანი მკურნალიც ყოველნაირის ექიმობის ლათინის პატრები საქართველოში ყოველთვის ღარიბად სცხოვრობდნენ, თითქმის ძროხის ჯივრით იკვებებოდნენ და დანარჩენი საცხოვრებელი და განძეულობა სულ საწყალი ხალხისთვის ჰქონდათ დანიშნული. დიდი მექომაგენი იყვნენ ესენი შეუძლო ხალხისა, იგინი განურჩევლად მთარველობდნენ შეუძლო და სნეულ ერს, ყველას შესაფერს დახმარებას აღწევდნენ სიტყვით, საქმით თუ სხვაფრივ.

ასეთია წარსული როგორც კათოლიკეთა მღვდელთ-მთავართა, ისევე აბატთა, პრელატთა და არქიმანდრიტთა. ესენი ასე აცხოვრებდნენ თვის სახელოვნებას, ასე აბრწყენდნენ თვის მოქმედებას და მით იფარავდნენ კათოლიკის სარწმუნოებრივ მხარეების პატივ საღებ დედა აზრებს. ასეთი ნიადაგი აქვს დღემდე საქართველოს კათოლიკეთა ეკლესიის ტახტს, იგი ასეთის საპატრიო მხარეებით არის გარემოცული, ეს საპატრიო მხარეები მის ისტორიისათვის საკმარისად ძველს საუნჯეს შეადგენს, ეს საუნჯე საყოველთაოდ მოსაგონრად დაშთება საქართველო წინაშე, რადგანაც ნაყოფი ამათი ცხადი არს ქართველებში. სწორედ ამ უძველეს კუთხის კათოლიკეთა ღირსეულს საეკლესიო ტახტზედ ეძლევა შემთხვევა, რომ ყოველად სამღვდლო ედვარდი მობძანდეს და იხილოს ასეთის საყურადღებოს მხარეებით მკვიდრად დაცული და შენახული თბილისის კათედრა.

უნდა ვსთქვათ ისიც, რომ ლათინის ეპისკოპოსთ და პატრების ღწვა სარწმუნოებრივ მხარეების გარეშე, თვით სამაღსწავლებლო მხრითაც დიდათ საყურადღებოა. საქართველოში

სკოლების დახსნის გარეშე, კათოლიკის მოძღვართა მეოხებით ქართველთა შვილები ძველადგანვე თვით ევროპის უმაღლეს სასწავლებლებშიაც იგზავნებოდნენ სასწავლებლად. ბევრი მათგანი პაპის კოლეგიაში ათავებდა სწავლას, ბევრი „პროპაგანდაში“, ბევრნი საერო სასწავლებელშიაც. ასეთია მაგალითებრ ქართველ გვარის კათოლიკეთ არქიმანდრიტი პავლე შაჰყულიანი, რომელმაც უმაღლესი სასულიერო სწავლა რომში დაამთავრა 1795 წ. ასე და ამ გვარად, უძველეს საქრისტიანო საქართველოს კათოლიკეთა შვილებს რომის საშუალებით ხშირად მიუღიათ უმაღლესი განათლება, ზოგს მათგანს შემდეგში თვით კარდინალობამდისაც მიუღწევია, როგორც ეს ცნობილ არს აქამდე, რომ ერთ დროს, ქართველ გვარის კათოლიკე ივანე ლეონიძეს კარდინალობამდისაც მიუღწევია. ჩვენთვის, საქართველოს კათოლიკობისთვის დიდათ საინტერესოა ამ კარდინალის ცხოვრება. ამ პირს გარდა, ლათინის წეს-რიგის მღვდელთ-მთავრების წყალობით ქართველთ ბევრი კიდევ სხვა წარჩინებულნი პირნი გამოსდიან. ერთი ამათგანია აბატი პეტრე ხარისჭირაშვილი, წარჩინებული გვამი, დღეს მ. თამარაშვილი, დონ ივანე და დონ მიხეილ ანტონოვები და მრავალნიც სხვანი უაღრესად დაჯილდოვებულნი მაღალის სათნოებითი ადამიანურის მიღრეკილებით და ქართველურის მამულისშვილობით.

ამიტომ სრული იმედი გვაქვს, რომ ყოვლად სამღვდელთა ედუარდი. საქართველოს კათოლიკობას შესაფერის თვალთ შეხედავს. იგი თავის სამწყსოთა შორის საქართველოს ღირსეულ ხვედრათ მიიმჩნევს, საქართველოს კათოლიკეთა ეკლესიის ტახტი მთელს კავკასიის კათოლიკეთა მალიარებელთ შორის უპირველეს ცენტრად გახდება. მართლაცა და უნდა აღინიშნოს, რომ მთელს აზიის ერთა შორის, კათოლიკობა საქართველოში ყოველთვის დიდის დიდებით ბრწყინავდა. მის მფარველებად და პატივის მცემლებად ნამდვილ კათოლიკეთა გარეშე თვით ქართველთ მეფენი და მღვდელთ-მთავრებიც ირიცხებოდნენ. ყველა ესენი ცხად საბუთს მისცემს ყოვლად

სამღვდელთა ედვარდს, რომ საქართველო და მისი კათოლიკე
ერი დიდის მხედველობით გაიცნოს და უძველეს საეკლესიო
მოხუცებულ ტახტს შესაფერი მფარველობაც გაუწიოს, მიაპ-
ყრას ისეთი ყურადღება და მფარველობა, რასაც ეს მოხუცი
ეკლესიის ტახტი ითხოვს და მის მადიარებელთ ქართველთ
კათოლიკეთ საყოველთაოდ სამართლიერი საქროება.

კათოლიკეთ ეპისკოპოსი საქართველოში.

ნ მისი, თითქმის 160 წელიწადია მას შემდეგ, რაც სა-
ქართველოში ქართველ გვარის კათოლიკობას ავისი ეპისკო-
პოსი აღარ სწევია.

საქართველოში უკანასკნელად მოვიდა ეპისკოპოსი ფი-
ლიპე, მეფის თეიმურაზის დროს, 1745 წელს.

ახლა, როგორც ვიცით, საქართველოს კათოლიკობას
ეწვია ეპისკოპოსი ედუარდ ბარონ როპპი. ყოვლად სამღვდე-
ლო, ტფილისიდან ბათუმში ჩამოვიდა ორს მის, სალამოს.
თან ახლდნენ რამდენიმე სამღვდელოებანი, სხვათა შორის:
დონ იოანე და მიხეილ ანტონიშვილები. აგრეთვე მღვ. საა-
კოვი, ოდესის კათოლიკეთა ეკლესიის ფრანგულს ენაზედ
მოქადაგე.

ეპისკოპოსს თან ახლდა ჩვენი მამულისშვილი სტეფანე
კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილიც.

თფილისში, ედუარდ როპპი სადგომად ჩამოხტა სტეფანე,
იაკობ და პეტრე ზუბალაშვილების სახლში. აქ მას მიაგეს
სრული პატივისცემა, საჯაროთ გაუმართეს სადილი, თავად-
აზნაურობამაც ცალკე გადუხადა პატივისცემა. როგორც ვი-
ცით, ყოვლად სამღვდელთ ხსენებულს ოჯახში დიდი
პატივისცემა ჰქოვა. სრული მშვიდობა. ბათუმში ყოფნის
დროს, ყოვლად სამღვდელთ სადგურად ჩამოხტა ქართველ
კათოლიკეთა ოჯახში ნ. საბაშვილის სახლში, სადაც მან
აგრეთვე ჰქოვა სრული პატივისცემა.

ყოვლად სამღვდელთ, ბათუმის საზოგადოებამაც დიდის
თავაზით და პატივისცემით მიიღო.

მეორე დღეს ეპისკოპოსმა სწირა ძველს ეკკლესიაში, ოთხ მაისს აკურთხა ახალი ეკკლესია.

ეკკლესიაში ყოვლად სამღვდელოს მძღება იმავე ცერემონიით და წესით მოხდა, როგორც ტფილისში.

კურთხევისათვის ეკკლესიამდიდრულად იყო მორთული და ელექტრონის სანთლით განათებული.

კურთხევის შემდეგ, ვიდრე წირვა დაიწყებოდა, ყოვლად სამღვდელო კარში გამოვიდა და სიტყვა წარმოსთქვა ფრანგულად. შემდეგ სიტყვა წარმოსთქვა დონ-იოანე ანტონიშვილმა.

წირვას დაესწრო დიდ-ძალი ხალხი, წესიერება დაცული იყო სამაგალითოდ. დიდ-ძალი ხალხი იყო მოსული ბაქო-დან, განჯიდან, ტფილისიდან, გორიდან, ქუთაისიდან და სხ. აქვე იყვნენ რამდენიმე სამღვდელოდ მომზადებულნი, რომელნიც ყოვლად სამღვდელოდ 6 მაისს აკურთხა. ამ დღეს მრევლსაც მირონი სცხო.

პირველ დღეს, წირვამ კარგა ხანს გასტანა. სხვათა შორის, წირვაზედ გახლდათ ჩვენი მოხუცი მოძღვარი იოანე გვარამაძე (ვინმე მესხი), რომელმაც მშვენიერი სიტყვა წარმოსთქვა.

წირვის გათავების შემდეგ, ყოვლად სამღვდელო და შრავალი ხალხი მიპატიჟებულ იქმნენ სადილად; სადილი გამართული იყო ბათუმის ქალაქის გამგეობის შენობაში. სადილს დიდ-ძალი ხალხი დაესწრო.

ყოვლად სამღვდელოდ რამდენიმე სიტყვა წარმოსთქვა ფრანგულად, პოლონურად და გერმანულად. ყველა ტომს თავ-თავის შესაფერის სიტყვით მიჰმართა. ნამეტურ პოლონელებს დაავალა თავიანთ ეკკლესიის პატივისცემა და სამშობლოს სიყვარული.

შემდეგ სიტყვები წარმოითქვა სულ უცხოენაზედ, თუმცა ქართველთ რიცხვი მეტი იყო სხვა ტომის ხალხზედა. სადილზედ ქართულად სიტყვა წარმოსთქვა ბ-ნმა ოცხელმა, ქუთაისის სათავად-აზნაურო სკოლის-ინსპექტორმა. ორატორმა მშვენივრად დაასურათა ქართველი ერის აწინდელი მდგო-

მარეობა და ბოლოს დიდის მადლობით მოიხსენა სტეფანე ზუბალაშვილი, რომელიც თავის სამშობლო ერის სასარგებლოდ არას იშურებსო. სადილი ნ საათზე გათავდა.

ბათუმიდამ ყოვლად სამღვდელიო ქუთაისს აპირებს წასვლას. ქუთაისში დარჩება რამდენსამე დღეს და მერე იქიდამ ახალციხეს გაემგზავრება. ეკლესიის კურთხევის დროს, ეკლესიის გალავანში ისყიდებოდა ამ ეკლესიის აღწერა ქართულად დაბეჭდილი და მეორე პატარა ბროშურად ამ სათაურით: „კათოლიკეთა ეპისკოპოსის მობრძანება საქართველოში.“ რამდენიმე ასი ცალი იმ წიგნებისა უფასოდ იქმნა დარიგებული.

შემდეგი

ქუთაისში ყოფნის დროს, ადგილობრივ მცხოვრებთ, ქართველთ კათოლიკებმა დიდი პატივისცემა მიაგეს ყოვლად სამღვდელიოს. ქუთაისის და მის საზოგადოების გაცნობით ეღუარდ როპპი დიდის აღტაცებით აღივსო. იქ მან ჰპოვა სრული მშვიდობა, ქართველური მამულისშვილური სალამი და პურ-მარილი. აღტაცებული დაბრუნდა და თან წაიღო უსამზღვრო თავაზი ქართველის ერის პურ-მარილისა. ქუთაისიდამ გორს გაიხლათ და აქაც დიდის პატივისცემით დახვდა თვისი მრევლი. ყველგან სრულს პატივისცემას აგებდენ, გორში პურ-მარილი დიდათ ესიამოვნა, მიწვეულ იქმნა ქართველთ წარჩინებულ გვარიშვილებთაგანაც, გორის კათოლიკეთ პატარმა გაბრიელ ასლანიშვილმაც დიდი შრომა მიაგო, გორიდან ყოვლად სამღვდელიო სამცხე-საათაბაგოს გაემგზავრა, მიმოვლო კათოლიკეთა ყველა სოფლები, ნახა მათი ეკლესიები, გაიცნა ყველაფერი შეძლების და გვარად და ყველას შესაფერი განკარგულებაც აუწყა. ნამეტურ ცვლილება მოახდინა ახალციხის ქართველ კათოლიკეთა სასულიერო გამგეობაში. ყველგან ქართველ კათოლიკებმა თხოვნა მიართვეს და თან სთხოვეს რომ ჩვენ ქართველ გვარის კათოლიკენი ლათინის ტიბიკონზედ მიგვიღეთო, ყველას ნატვრა ეს არისო. ეღვარდ როპპიც დაჰპირდა. კათოლიკობას დიდი ნატვრა აქვსთ ლათინის ტიბიკონზედ გადასვლის. ყოვლად სამღვდელიო მოგზაუ

რობის შემდეგ კვალად თფილისში დაბრუნდა და რამდენსამე დღეს დაშთა, ამ დროსაც მან ისადგურა ზუბალაშვილების ოჯახში. შემდგომ ამის დიდათ პატივცემული გაემგზავრა თავის სამწყსოსკენ.

წმიდა ალფიზის ეკკლესია, მანგლის აღშენებულ არს 1860 წ. ბაქოს ეკკლესია, კერძო სახლში სწარმოებს.

სომხის გვარის კათოლიკეთ ეკკლესიები:

იოანე ნათლის მცემლის ეკკლესია, აღშენებულ არს 1862 წ. ბორჩალოს მაზრა, სოფ. შახნაზარს აქ მრავლად არიან გადაგვარებულ ქართველ კათოლიკენიც,

მღვთისმშობლის ეკკლესია, აღშენებულ არს 1865 წ. ბორჩალოს მაზრა. დიდი ყარაქლისი. სომხის გვარის კათოლიკეთათვის, აქაც მრავლად არს ქართველთ გადაგვარებულთ რიცხვი.

მღვთისმშობლის ეკკლესია აღშენებულ არს 1865 წ. პატარა ყარაქლისი, ბორჩალოს მაზრა, სომხის გვარის კათოლიკეთათვის, ძველადვე იყვნენ ქართველთ გადაგვარებულნიც.

მაცხოვრის ეკკლესია, აღშენებულ არს 1852 წ. ბორჩალოს მაზრა, სოფ. სარჩაპეტს, სომხის გვარის კათოლიკეთათვის ქართველთ რიცხვი არსად ჩანს.

მაცხოვრის ეკკლესია, აღშენებულ არს 1869 წ. ბორჩალოს მაზრა, სოფ. შიშტაბა, სომხის გვარის კათოლიკეთათვის. ერევნის გუბერნიაში ქართველნიც არიან.

ერევნის გუბერნიაში შემდეგ აღგილებს არის კათოლიკეთ ეკკლესიები:

მღვთის მშობლის ეკკლესია, აღშენებულ არს 1855 წ. ალექსანდრეპოლის სრულიად სომხის გვარის, სომეხთ კათოლიკენი ეკუთვნიან სომხის გვარს.

წმიდა გრიგორის ეკკლესია, აღშენებულ არს 1843 წ. სოფ. ტაბატულაკს.

მღვთისმშობლის ეკკლესია. აღშენებულ არს 1859 წ. ყარაქლისი.

ივანე ხათღისმცემლის ეკკლესია, აღშენებულ არს 1845 წ. სოფ. ვავტრელოს.

მღვთისმშობლის შიძინების ტაძარი, აღშენებულ არს 1865 წ. სოფ. კახანიხს.

მღვთისმშობლის ეკკლესია, აღშენებულ არს 1857 წ. სოფ. მუსლოუხს.

წმ. სტეფანეს ტაძარი, აღშენებულ არს 1866 წ. სოფ. გირხს.

მაცხოვრის ტაძარი, აღშენებულ არს 1860 წ. სოფ. შიშტაბას.

მაცხოვრის ტაძარი, აღშენებულ არს 1863 წ. სოფ. წითელს. ამ სოფლის სახელი ქართულია და ვინ იცის აქ ოდესმე ქართველ კათოლიკენი იყვნენ და მათგან დაერქვა წითელი.

მაცხოვრის ტაძარი, აღშენებულ არს სოფ. დარაკოკს.

კათალიკის სამლოცველო, სოფელ კარბულახს. ერევნის გუბერნია, დაღისტანს.

წმ. სტანისლავის ტაძარი, აღშენებულ არს 1843 წ. თემირხანშურას, ლათინის წესზედ.

მღვთისმშობლის შიძინების ეკკლესია, აღშენებულ არს 1845 წ. სოფელ სიამუტს, ლათინის წესზედ,

ბაქოში არის სამლოცველო, ლათინის წესზედ.

ფერისცვალების ეკკლესია, აღშენებულ არს 1846 წ. ლათინის წესზედ, სტავროპოლს

ამაღლების ეკკლესია, აღშენებულ არს 1868 წ. ქ. კავკას.

გრაზნის ეკკლესია, 1863 წ. არის აღშენებული ლათინის წესზედ.

ფერისცვალების ეკკლესია აღშენებულ არს 1873 წ. პეტროგორსკს, ლათინის წესზედ.

კატინედარის ეპიკუსია, ლათინის წესზედ, აღშენებულ არს 1893 წ.

მიქელგაბრიელის ეპიკუსია, აღშენებულ არს 1870 წ. ლათინის წესზედ, მაიკობის განყოფილების, სოფელ სემენოვკას.

წმ. შობის სამრევლო ეპიკუსია, აღშენებულ არს ლათინის წესზედ 1883 წელს.

ბოდიშს ვიხდი მასზედ, რომ შეიძლება კერძოთ საქართველოში და საზოგადოთ მთელს კავკასიაში, ბევრს ალაგას არის ისეთი ძველი ეკლესია, რომელიც მე არ მინახავს, არც ამიწერია. ამას ფიქრი არ უნდა, ასეთი ეკლესიები შეიძლება იქმნეს დაშთენილი ოსმალეთის საქართველოში, სადაც მგზავრობა ერთობ ძნელია. გარდა ამისა, ამ კუთხის ძველი ნაშთების შესახებ ცალკე რამე დაბეჭდილი აღწერაც არაფერი არსებობს. იმედია, რომ ეს ნაკლი მომავალში შევსებული იქმნება სხვათაგან.

947.922

4551

წ. ზ ი ზ ი ნ ა ძ ი ს

ნაწერები ქართველ-კათოლიკეთ შესახებ:

- კათოლიკეთ ეპიკლესია საქართველოში.
დაბა, სოფელი და ქალაქი ქართველ კათოლიკეთა.
კათოლიკეთა მოღვაწენი საქართველოში. 1625—1860
წარჩინებულნი გვარის-შვილნი და მოქალაქენი.
სუბალაშვილების გვარის ისტორია.
ისტორიული და ეთნოგრაფიული წერილი ქრ. კათოლიკეთ შესახებ.
არქამანდრიტი ზაფლე შაჭველანი.
ზატრა ნაკოლა.
აბატი ჰეტრე სარისჭირაშვილი.
უმთავრესი მიზეზები რომის ურადლებისა.
საქართველოს შესახებ ევროპის მოგზაურნი და მოძღვარნი.
ბათუმის ეპიკლესიის აღწერა.
ქართველ-კათოლიკეთა ეპისკოპოსნი.
ისტორია ქართველ-კათოლიკეთა XI—XIX საუკუნემდე.
ქართველ-კათოლიკეთ მოძღვარი ივანე გვარამაძე.
სურსამის გვარის ისტორია და ქართველ კათოლიკენი.
ქართველთ კათოლიკეთ შესახებ.
ქართველთ კათოლიკენი.

947.922

ქ 551

ზ. ჭიჭინაძე

„ქართული წიგნის მალაზია“ აგქხლის ქუჩაზედ, პაპოვის
სახლში. აქ ისყიდება ყოველნაირი ქართული ძველი და ახა-
ლი წიგნები, აქვე ყიდულობენ ძველ წიგნებსაცა ყველა
ენებზედ.

შანი ათე შაური